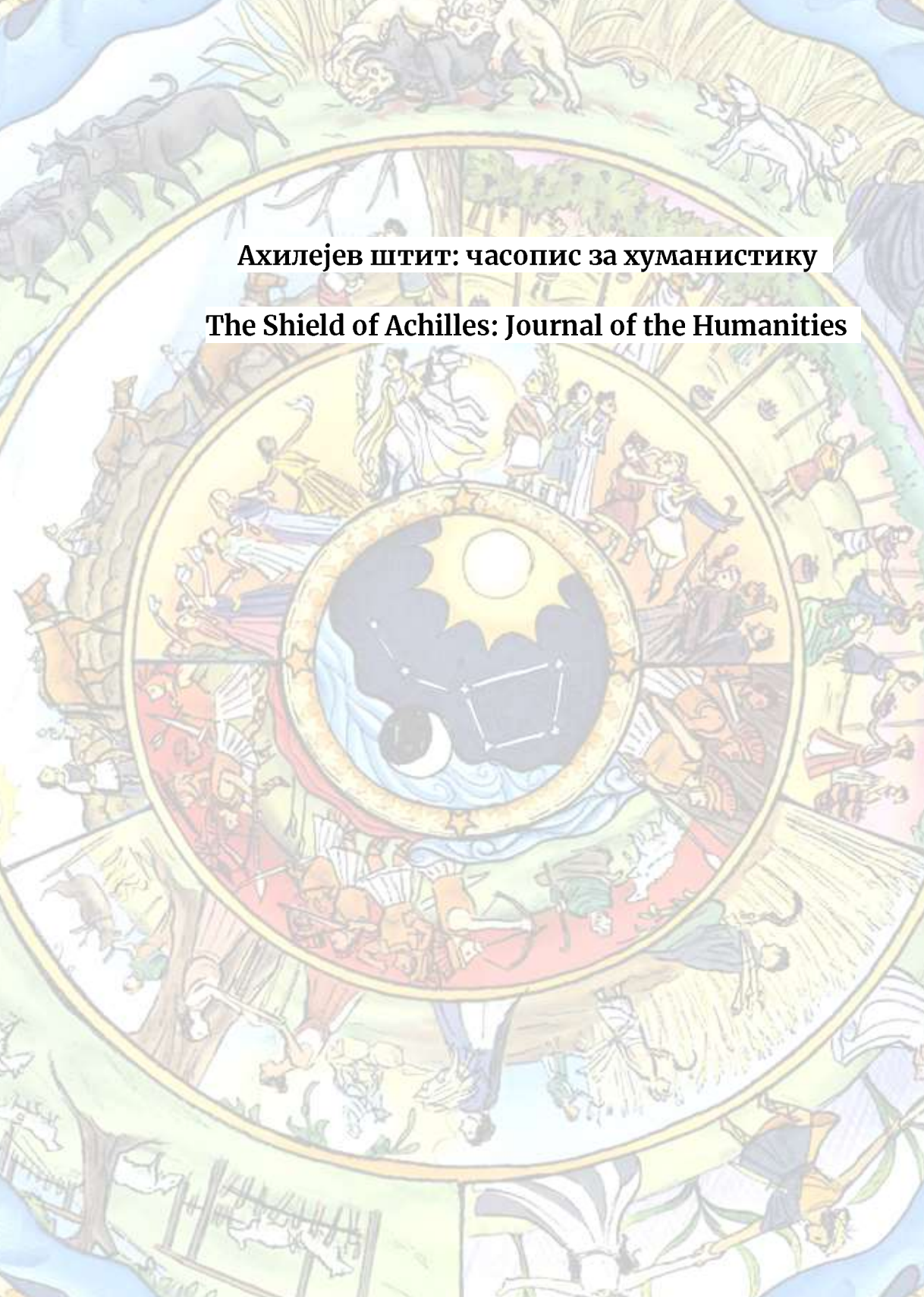

Ахилејев штит: часопис за хуманистику

The Shield of Achilles: Journal of the Humanities

УРЕДНИШТВО

др Јасмина Кнежевић, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, Србија, главни и одговорни уредник

мср Магда Миликић, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, Србија, оперативни уредник

мср Јелена Апостоловић, а. г. т. е. с. Постдипломски центар за хуманистичке науке, Келн, Немачка

мср Тара Асади, Факултет хуманистичких наука Универзитета у Констанцу, Немачка

др Дарио Боемија, Универзитет ИУЛМ Милано, Италија

мср Јелена Шћепановић, Филолошки факултет Универзитета у Београду, Србија

др Зорана Ђупић, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, Србија

др Невена Петковић, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, Србија

мср Анастасија Живковић, Факултет музичке уметности Универзитета уметности у Београду, Србија

др Сања Златановић, Институт за политичке науке, Словачка академија наука, Братислава, Словачка

мср Димитрије Трифковић, Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву, Босна и Херцеговина

мср Петар Ђурчић, Институт за европске студије, Београд, Србија

др Александар М. Савић, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Србија

мср Малколм Лоу, Школа историје, Универзитет у Источној Англији, Велика Британија

Ахилејев штит: часопис за хуманистику излази једном годишње. Часопис издају удружење „Хуманистика“ из Београда и Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.

Интернет страница Удружења, на којој се објављује часопис: lumenhumanitatis.org

е-пошта: ahilejevstit.uh@gmail.com

Илустрација штита: pragurcu-ime

Лого удружења: Василије Радошевић

Лектура и коректура за српски језик: уредништво, др Ивана Раловић

Лектура и коректура за енглески језик: Малколм Лоу

Припрема за штампу, дизајн корица и прелом: Магда Миликић

Штампа: GID „Pi-press“, Пирот

Тираж: 70

EDITORIAL BOARD

Jasmina Knežević, PhD, Institute of Serbian Culture Priština–Leposavić, Serbia, Editor-in-Chief

Magda Milikić, MA, Institute of Serbian Culture, Priština–Leposavić, Serbia, Executive Editor

Jelena Apostolović, MA, a. r. t. e. s. Graduate School for the Humanities, Cologne, Germany

Tara Assadi, MA, Faculty of Humanities, University of Konstanz, Germany

Dario Boemia, PhD, IULM University of Milan, Italy

Jelena Šćepanović, MA, Faculty of Philology, University of Belgrade, Serbia

Zorana Ćupić, PhD, Institute of Serbian Culture, Priština–Leposavić, Serbia

Sanja Zlatanović, PhD, Institute of Political Science, Slovak Academy of Sciences, Bratislava, Slovakia

Nevena Petković, PhD, Institute of Serbian Culture, Priština–Leposavić, Serbia

Anastasija Živković, MA, Faculty of Music, University of Art in Belgrade, Serbia

Dimitrije Trifković, MA, Faculty of Philosophy, University of East Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

Petar Ćurčić, MA, Institute of European Studies, Belgrade, Serbia

Aleksandar M. Savić, PhD, Faculty of Philosophy, University in Belgrade, Serbia

Malcolm Lowe, MA, School of History, University of East Anglia, UK

The Shield of Achilles: Journal of the Humanities is published annually. The journal is issued by the association “The Humanities” in Belgrade and the Institute of Serbian Culture Priština – Leposavić.

Internet page of the Association, where the journal is published: lumenhumanitatis.org

E-mail: ahilejevstit.uh@gmail.com

Association logo: Vasilje Radošević

Illustration of the shield: praparuru-ume

Proofreading and Language Review for Serbian: Editorial Board and Ivana Ralović, PhD

Proofreading and Language Review for English: Malcolm Lowe

Preparation for printing, cover design, and page layout: Magda Milikić

Printed by: GID „Pi-press”, Pirot

Print run: 70

Одрицање од одговорности

Мишљења изражена у чланцима објављеним у овом тому искључиво су ставови појединих аутора и не морају нужно одражавати мишљења или ставове уредништва. Аутори су у потпуности одговорни за садржај, тачност и тумачења која су представљена у чланцима.

Иако је учињен труд да се осигура тачност електронских адреса и хиперлинкова у тренутку објављивања, уредници и чланови уредништва не преузимају одговорност за трајну исправност интернет адреса или садржаја веб-сајтова трећих страна на које се упућује. Не можемо гарантовати да ће спољни линкови остати тачни, релевантни или погодни током времена.

Disclaimer

The views expressed in the articles published within this volume are solely those of the individual authors and do not necessarily reflect the opinions or positions of the editorial board. The authors bear full responsibility for the content, accuracy, and the interpretations presented.

While every effort has been made to ensure the accuracy of electronic addresses and hyperlinks at the time of publication, the editors and the editorial board do not assume responsibility for the continued validity of URLs or the content of third-party websites referenced. We cannot guarantee that such external links will remain accurate, relevant, or appropriate over time.

ISSN 3042-2485 (Штампано издање)
ISSN 3042-2981 (Online)
УДК 3

АХИЛЕЈЕВ ШТИТ: ЧАСОПИС ЗА ХУМАНИСТИКУ
бр. 2, 2025.

THE SHIELD OF ACHILLES: JOURNAL OF THE HUMANITIES
II (2025)

**Слика небеског свода:
студије и огледи**

Фива Савковић. Откључавање смисла: Теоријске артикулације когнитивних димензија метафоре од антике до савремене когнитивне лингвистике (9–47)

Хелена Арслан. Историјско-поетичке импликације спиритистичког дискурса и дезинтеграција реализма у српској књижевности XIX века (49–68)

Милица Петровић. Идеологија и идентитет у роману *Чизмаш* Драгослава Михаиловића (70–86)

Никола Милић. „Подешавање нишана”: о наративном поступку феминистичких препричавања и његовим културним конотацијама (88–107)

**Слика градског, сеоског и пастирског живота:
истраживања и грађа**

Урош С. Шешум. Борба у Великој Хочи 1905. и њене последице (113–131)
Marina Sakač Hadžić. *Memento mori: Postmortem Photography in the Pannonian Rusyn Community* (133–142)

Miroslav M. Popović. *Biopolitika i društva kontrole: Primeri u oblasti epidemiološkog i tehnokratskog upravljanja* (144–153)

- Петар С. Ђурчић (прир.). Драгољуб Павловић: Леополд Ранке (Поводом стогодишњице рођења његовог) (155–169)
- Петар С. Ђурчић (прир.). Драгољуб Павловић: Хајнрих фон Зибел. Рођен 2. децембра 1817 у Дизелдорфу, умро 1. августа 1895 у Марбургу (171–179)
- Магда Г. Миликић. О неким утицајима у Бугарској бараџи: интервју са Милисавом Савићем (181–185)

**Ивица штита:
научна хроника, прикази, белешке**

- Јована Б. Сувајџић. Међународни конгрес слависта (Париз, 2025) (190–193)
- Драгољуб Мандић. Марковић, Саша, Национално без одијума: поглед без претензија. Књига 4 (195–197)
- Соња Милићевић. Далибор Тодоровић, Етнографско наслеђе Рашке: игре, песме, обреди и ношња (199–203)
- Malcolm Lowe. Seeing Through Peasant Eyes: Patrick Joyce, *Remembering Peasants: a Personal History of a Vanished World* (205–208)
- Миљана Пантовић. Српске епско-лирске песме на асталски глас (210–212)
- Јована Иветић. У кретању између написаног и прочитаног: текст као огледало и загонетка (214–218)

Рецензенти у овом броју (219–220)

Упутство за припрему рукописа (221–223)

в) Слика небеског свода

Најпре начини земљу, па небо, и начини море
и сунце које се никад не замара и месец пуни,
и сва светлила што се по целом размилела небу,
и Ориона цина, и Плејаде, и уз то Хијаде,
Медведа, кога још зову и Кола, који се свагда
на месту окреће истом, непрестано гледа на цина,
једини он не тоне у Океан да би се куп'o
(Илијада, XVIII: 483–489).

**ОТКЉУЧАВАЊЕ СМИСЛА:
ТЕОРИЈСКЕ АРТИКУЛАЦИЈЕ КОГНИТИВНИХ ДИМЕНЗИЈА МЕТАФОРЕ ОД АНТИКЕ ДО
САВРЕМЕНЕ КОГНИТИВНЕ ЛИНГВИСТИКЕ**

Апстракт: У тексту се излаже како је метафора схваћена у очима античких, модерних и савремених филозофа. Циљ тог осврта је да покажемо како се у овим теоријским артикулацијама метафоре, и поред њихове међусобне различитости, јасно може уочити континуитет и постепеност у погледу поимања и описивања метафоре као мисаоне појаве.

Антички филозофи метафору посматрају као првенствено језичку појаву, запажајући притом да је она на значајан начин употребљива у сазнајним процесима као што су поучавање и уверавање. Античке теорије метафоре преиспитане су у филозофији и лингвистичким теоријама нововековног доба. Дошло се до закључка да се метафора остварује на далеко обухватнијем нивоу од језичког. Она настаје у садејству мисли и представља чин мисаоног стваралаштва.

Ова запажања су надаље развили савремени когнитивни лингвисти, долазећи до закључка да је метафора заправо утемељена у мисаоним процесима, који се пројављују у одговарајућем језичком исказу. Метафора представља средство и структуру нашег сазнавања света. У њој се не ради (само) о преносу значења речи већ и о преносу искустава. Она је неопходна, конститутивна и свакодневно коришћена у разумевању света. Као таква, метафора може значајно утицати на наше обликовање схватања и понашање. Следствено томе, проучавање метафоре као дела усменог или писаног дискурса омогућава откривање мноштва мисаоних процеса и значењских аспеката који су у њеном корену. Због увида у спознајно утемељење и суштину метафоре, и због оруђа за анализу појмовних метафора које пружа, когнитивна теорија метафоре је омогућила да се метафори приступи не само као семантичком чворишту већ и као свеколиком херменеутичком кључу за откривање значења и намена дискурса у који је уткана.

Кључне речи: Аристотел, метафоре, сликовна схема, когнитивна теорија метафоре, когнитивна лингвистика.

* mangradac@gmail.com; <https://orcid.org/0009-0009-0340-1567>.

Уводне напомене

Предстојећи рад настоји да покаже како је метафора у историји западне мисли постепено откривана и описивана као мисаони чин. У раду се полази од првих античких теорија у којима се промишљало о метафори, а затим су изложени неки важни увиди модерног доба у којима су обухватније сагледана и описана мисаона својства овог феномена, да би у трећем делу рада била детаљније изложена тзв. когнитивна теорија метафоре и њене савремене импликације. Кроз овај низ осврта на теоријске артикулације метафоре настојимо да покажемо како се у њима, и поред међусобне различитости, може уочити континуитет и постепеност у погледу поимања и описивања метафоре као мисаоне појаве.

Рад нема за циљ да изложи све теорије и схватања метафоре која су се појавила у историји, већ да кроз поједине важне доприносе на овом пољу уопштено испрати динамику теоријског промишљања о њој. У овај преглед укључена су она запажања за која сматрамо да су била репрезентативна и нарочито утицајна у одређеним епохама. Такође, приликом избора поменутих теоретичара, предност је дата онима који су изричито и систематично изложили теорије метафоре, премда су поменути и поједини проучаваоци који су својим лингвистичким увидима имплицитно утицали на схватање метафора. О одабраним теоријама и увидима могло би се много више рећи, а има и оних које би било вредно поменути у некој обимнијој студији на ову тему. Овде се ограничавамо на одређен број референци помоћу којих се може извести најуопштенији приказ историјског развоја у артикулацији метафоре.

Већа пажња посвећена је когнитивној теорији и тзв. појмовној метафори зато што су когнитивни лингвисти пружили нарочито детаљну анализу метафоре, њеног метафоричког утемељења, структуре и начина функционисања у дискурсу, као и дејствености у обликовању наше перцепције, комуникације и друштвеног живота. Њихови увиди омогућавају не само да се докучи значење и улога метафоре већ и да она буде употребљена као оруђе у тумачењу шире дискурзивне целине којој припада. Крајњи циљ овог рада је да укаже како метафора може водити ка дубљим увидима о одговарајућем комуникативном контексту. Стога, предстојећи рад заправо представља увод за проучавање конкретних инстанци метафоричког језика и подстицај за употребу метафоре као свеколиког херменеутичког кључа.

1. Античка схватања метафоре

1.1. Платон на трагу дефинисања метафоре

Антички увиди у метафору, њене дефиниције и теорије имају свој корен у античком схватању језика, значења речи и њихове употребе. Платон, упркос изразитој употреби метафоре и разноврсних облика фигуративног говора (алегорија, митова, парабола итд.), не пружа теорију метафоре, нити је икада употребио термин „метафора”. Ипак, Платон јесте разматрао употребу речи у пренесеном значењу, на основу чега се може претпоставити како је имплицитно поимао метафору.

У *Кратилу*, дијалогу између Сократа, Хермогена и Кратила, који расправљају о томе да ли су ствари именоване по природи (φύσει) или по договору (νόμῳ), Сократ износи многа етимолошка тумачења речи и бави се природом значења. Преко Сократа као свог гласноговорника, Платон исказује своје схватање речи, разликујући значења која припадају речи од „намераваних” значења, која говорник или песник придаје речима приликом њихове употребе (διάνοια). У стиху 418с овог дела, Сократ наглашава да намеравано значење речи одређује онај ко даје име стварима, при чему само древне речи/имена (τὸ ἀρχαῖον ὄνομα) истински чувају и откривају ту намеру. Ипак, и кад су имена незнатно измењена, она преносе саму суштину значења, ако су сачувала намеру с којом су изречена (*Кратил* 393d). У вези с тим, у *Ијону* 530b–с Сократ тврди да разумевање подразумева откривање овог намераваног значења, јер рапсод треба да тумачи песникову мисао публици.

Кад је у питању употреба метафоре, иако се Платон ни о томе не изјашњава изричито, у *Федру* (275d–e), а посебно у *Републици* (уп. 378d) и *Протагори* (316d–317a; 329a), Сократ упозорава да поетски и нејасни искази могу заварати, посебно младе, јер они можда неће препознати или правилно протумачити скривена, намеравана значења. Стога се може претпоставити да Платон схвата метафору као стилско средство које се користи за прикривање филозофског или политичког значења, а које могу протумачити само малобројни проницљиви тумачи. Он имплицитно третира метафору као оруђе са две оштрице – моћно за преношење филозофског увида, али и опасно ако се погрешно схвати. Његови дијалози сугеришу да, иако метафорички говор може садржати дубоку истину, он захтева ригорозно тумачење и може лако заварати ако се не испита (в. Eden 1987: 64–69). Дакле, за Платона је придавање неуобичајеног значења речима и изражавање оног што није очито скопчано с мисаоним потенцијалима и ’опасностима’ учесника говора. Речима се могло утицати на нечије

мишљење и понашање, што значи да је овај филозоф претпоставио да је изрицање и употреба речи, међу којима су и метафоре, руковођено од стране говорника, што значи да зависи од наше воље, замисли и намере, а то су мисаони и афективни процеси.

У новијим студијама запажено је да Платонов концепт парадигме (παράδειγμα), често метафизички тумачен као идеалан модел или стандард, функционише метафорички. Он повезује иначе хетерогене значењске области и олакшава разумевање пренесеног значења, слично као што то чине метафоре. Овај појам Платон користи „да изрази поређење или илустрацију једне ствари другом [...] Термин парадигма у каснијим Платоновим дијалозима преузима улогу фигуре говора и мисли која изражава пренос у уобичајеном техничком смислу овог термина” (Mikulić 2023: 131–132). Слично томе, Платонове идеје схваћене су као аналошки појмови: оне се не свode само на то да су узор стварима, већ се и саме, на изванредан начин, уподобљавају својим појавним примерима (Mikulić 2023: 135–136). Идеје саме носе траг појава, јер се њихова парадигматска функција пројављује као мост разумевања, а не као једносмерна онтолошка надређеност. То даље значи да је преносна, аналошка, а тиме и метафоричка функција језика део Платоновог дијалектичког метода. А како је у каснијој филозофији примећено, дијалектичка способност откривања сличности веома је блиска језичком принципу образовања речи (в. Gadamer 2011: 541). Ова унакрсна веза омогућава да знање произлази не из крутих онтологија већ из интеракције појмова, симболизације и чина именовања. Све то упућује на неисказану Платонову свест о томе да се значења рађају у додиру и интеракцији релевантних искустава или значењских димензија, што ће потоњи филозофи изричито повезати с феноменом метафоре.

1.2. Аристотелова теорија метафоре

Прва и најутицајнија античка дефиниција метафоре потиче од Аристотела. У *Поетици*, он метафору увршћује међу имена/именице (*Poet.* 1457b 1–2), дефинишући је следећим речима: „Метафора (μεταφορά) је преношење на неку ствар имена које означава другу ствар, преношење или с рода на врсту или с врсте на род или с врсте на врсту или према односу аналогije” (*Poet.* 1457b 7–9).¹ Будући да је Аристотелов пренос по аналогiji

¹ У изворнику: μεταφορά δὲ ἐστὶν ὀνόματος ἀλλοτρίου ἐπιφορά ἢ ἀπὸ τοῦ γένους ἐπὶ εἶδος ἢ ἀπὸ τοῦ εἶδους ἐπὶ τὸ γένος ἢ ἀπὸ τοῦ εἶδους ἐπὶ εἶδος ἢ κατὰ τὸ ἀνάλογον.

прихваћен у потоњој традицији као срж дефиниције метафоре, док су преноси између рода и врста у каснијој реторици и стилистици дефинисани као синегдоха и метонимија, издвајамо његово објашњење овог преноса:

Називам „аналогијом” случајеве када се други члан односи према првом исто као четврти према трећем: тада ће се уместо другог узети четврти члан, или уместо четвртог други, а понекад се метафори додаје и онај који је метафором замењен. На пример, чаша се односи према Дионису као штит према Ареју: неко ће чашу назвати Дионисовим штитом, а штит Арејевом чашом (*Poet.* 1457 b 16–21).²

Аристотел је уочио да је способност доброг стварања метафора (дословно: метафоризирања – μεταφέρειν) нарочита вештина: „Ово је ствар која се не може научити од другог, и то је знак генија, будући да стварање метафора подразумева дар уочавања сличности” (*Poet.* 1459a 6–8; в. *Rhet.* 1405a 9).³ Он казује да метафора има значајну улогу како у поезији, тако и у прози (*Poet.* 1457b–1459a; *Rhet.* 1405a 3–5). У поезији се њоме, уколико је на прикладан начин употребљена, може постићи отменост говора (*Poet.* 1458a 20–24). У прози, метафора је сагледана као елемент стила који је у функцији преноса поруке, а карактерише је јасност, допадљивост и необичност (*Rhet.* 1405a 5–8).

За Аристотела метафора није била само елемент дикције и стила већ је његово поимање метафоре било много обухватније. Он је препознао, посматрајући метафору кроз призму њене реторичке применљивости у перцепцији и комуникацији, да она има хеуристичку и инструктивну функцију.⁴ Аристотел је указао на повезаност метафоре с вештином уверавања (*Rhet.* 1406b 6–19).⁵ Поред тога, овај филозоф метафору доводи у

Превод цитираних одељака античких филозофа – Ф. С., осим ако није назначено другачије.

² У изворнику: τὸ δὲ ἀνάλογον λέγω, ὅταν ὁμοίως ἔχῃ τὸ δευτέρον πρὸς τὸ πρῶτον καὶ τὸ τέταρτον πρὸς τὸ τρίτον: ἐρεῖ γὰρ ἀντὶ τοῦ δευτέρου τὸ τέταρτον ἢ ἀντὶ τοῦ τετάρτου τὸ δευτέρον. καὶ ἐνίοτε προστιθέασιν ἀνθ' οὗ λέγει πρὸς ὃ ἐστὶ. λέγω δὲ οἷον ὁμοίως ἔχει φιάλη πρὸς Διόνυσον καὶ ἀσπίς πρὸς Ἄρη: ἐρεῖ τοίνυν τὴν φιάλην ἀσπίδα Διονύσου καὶ τὴν ἀσπίδα φιάλην Ἄρεως.

³ У изворнику: μόνον γὰρ τοῦτο οὔτε παρ' ἄλλου ἐστὶ λαβεῖν εὐφυΐας τε σημείον ἐστὶ: τὸ γὰρ εἰ μεταφέρειν τὸ τὸ ὁμοιον θεωρεῖν ἐστίν.

⁴ „Аристотел има на уму најмање две ствари о томе како метафора функционише: [1] когнитивна вежба декодирања, или (да тако кажем) 'разоткривање' метафоре, представља прилику за просветљење, и [2] ова вежба је такође пријатна за публику” (*Kirby* 1997: 545).

⁵ Будући да је инструкција форма уверавања, одељак *Rhet.* 1406b 6–19 може се повезати с одељком о давању инструкција (*Rhet.* 1410b 10–15). „Може се претпоставити да би Аристотел рекао да, ако метафора изгуби моћ да убеди, она такође губи моћ да

везу са спознајним процесима, говорећи да она омогућава задовољство учења и разумевања:

Лако учење допада се, по природи, сваком човеку, а речи пак имају одређено значење, због чега и јесу најугодније оне које потпомажу наше образовање. Необичне речи не знамо, али обичне знамо. Метафора је додуше та којом се постиже напред наведени учинак. Тако, рецимо, када песник старост назива житном стабљиком, он нас поучава и пружа спознање помоћу рода, јер је једно и друго увенуло (*Rhet.* 1410b 10–15).⁶

Метафора потпомаже учење живо предочавајући појаве. Аристотел објашњава:

Кажем да речи [и изрази] предмет сликовито приказују онда кад означавају ствари у акцији [ἐνεργοῦντα]. Тако, на пример, казати да је крепостан човек 'четвороугаон' значи изрећи метафору, јер су оба појма савршена, али то не изражава акцију, док израз *напон живота* био им је у *цвату* изражава акцију, што је случај и овде: *Ти што као опуштена животиња* [пасеш у светом кругу], као и у: *Хелени тада јурнуше ногама хитрим* (*Rhet.* 1411b 22–30).⁷

Будући да су сви ови префињени изрази засновани на метафорама, испоставља се да је метафора у Аристотеловим очима била препозната као једно од средстава којима се говор може учинити сликовитим и стога разумљивим и пријемчивијим.

Аристотел је истакао и да метафора захтева *оштроумност* увиђања сличности између ствари које се веома разликују, јер метафоре треба изводити из сродних, али не сасвим сличних области (*Rhet.* 1412a 11–15).

поучи, и да се овај заједнички ударац њеним способностима убеђивања и поучавања дешава када постане превише поетична" (McCall 1969: 40).

⁶ У изворнику: τὸ γὰρ μανθάνειν ῥαδίως ἢδὲ φύσει πάσιν ἐστὶ, τὰ δὲ ὀνόματα σημαίνει τι, ὥστε ὅσα τῶν ὀνομάτων ποιεῖ ἡμῖν μάθισιν, ἥδιστα. αἱ μὲν οὖν γλῶτται ἀγνώτες, τὰ δὲ κύρια ἴσμεν: ἡ δὲ μεταφορὰ ποιεῖ τοῦτο μάλιστα: ὅταν γὰρ εἴπῃ τὸ γῆρας καλάμην, ἐποίησεν μάθισιν καὶ γνῶσιν διὰ τοῦ γένους: ἅμω γὰρ ἀληθηκότα. Превод цитата из *Rhetorike* наведен је према: Aristotel 2008.

⁷ У изворнику: Λέγω δὴ πρὸ ὀμμάτων ταῦτα ποιεῖν ὅσα ἐνεργοῦντα σημαίνει, οἷον τὸν ἀγαθὸν ἄνδρα φάναι εἶναι τετράγωνον μεταφορὰ, (ἅμω γὰρ τέλεια), ἀλλ' οὐ σημαίνει ἐνέργειαν: ἀλλὰ τὸ "ἀνθρώπου ἔχοντος τὴν ἀκμήν" ἐνέργεια, καὶ τὸ "σὲ δ' ὥσπερ ἄφетον" ἐλεύθερον ἐνέργεια, καὶ "τοῦντεῦθεν οὖν Ἕλληνες ἄζαντες πόσιν".

Аристотел у наставку казује да „јурнуше” означава делање и метафору јер садржи појам брзине, те да и сам Хомер често говори о мртвим стварима као живим. У делу Еурипида *Ифигенија у Аулиди* сусрећемо израз „Хелени тада замахнуше копљем”, па је могуће да се метафоричност Аристотеловог израза огледа у томе што се о коришћењу копља говори на наведени начин.

Такође, он казује да се кроз метафоричке изразе у саставу отменог говора долази до *спознања истине*, јер ко научи нешто ново схвата да је претходно био у заблуди (*Rhet.* 1412a 20–25). Ова запажања говоре у прилог томе да је Аристотел увелико увидео спознајну вредност метафоре (в. Mikulić 2023: 176). Аристотел је, као што ће у наставку бити показано, поставио чврсте основе за њена потоња теоријска разматрања.

1.3. Латински баштиници Аристотелових схватања

Средином првог века пре н. е. аристотеловска схватања метафоре била су укључена у латинску реторику преко Цицерона. Цицерон разматра метафору у оквиру трећег дела књиге *De oratore*, написане 55. год. пре н. е., у којој се он начелно бави стилем. Овај филозоф такође посматра метафору правећи разлику између речи као правих значења ствари (*vocabulum proprium*), која су настала готово истовремено кад и саме те ствари, и речи које су пренесене и постављене у њима страни контекст (*mutuatum verbum*). Он увршћује метафорички употребљене речи, поред неубичајених речи и новокованица, међу три појединости којима говорник може говор украсити и побољшати стил (в. *De orat.* 3.152).⁸

Цицерон следи Аристотела у свом груписању метафоре, поред метонимије, синегдохе и катахресе, међу оне случајеве кад реч није употребљена у свом правом значењу, већ се њоме, кроз поређење, назначује и претпоставља неко друго значење (*De orat.* 3.168). Међутим, за разлику од свог претходника, Цицерон дефинише метафору у светлу њене подређености поређењу: „Метафора је краћи облик поређења, скраћен у једну реч; ова реч је постављена на место ком не припада као да је њено властито: ако се сличност препозна, она пружа задовољство, али ако нема никакве сличности, онда бива одбачена” (*De orat.* 3.157).⁹

Цицерон је још ближи Аристотелу у својим схватањима употребе метафоре. Он упућује на широки опсег њене примене, од оних случајева кад метафора може пружити реч за оно за шта нема другог назива (*inopiae*

⁸ У изворнику: *Tria sunt igitur in verbo simplici quae orator afferat ad illustrandam atque exornandam orationem, aut inusitatum verbum aut novatum aut translatum.*

⁹ У изворнику: *Similitudinis est ad verbum unum contracta brevitās, quod verbum in alieno loco tanquam in suo positum si agnoscitur, delectat, si simile nihil habet, repudiatur.*

Иако овом дефиницијом евоцира Аристотелово удруживање метафоре и поређења, Цицерон иде у обрнутом смеру, јер је Аристотел поређење сматрао продуженом метафором (в. *Rhet.* 1407a 1).

causa)¹⁰ до спознајног задовољства које омогућава рецепција добрих метафора (*De orat.* 3.155). Међу многобројним својим својствима, метафора је најузвишенија по сликовитости, у чему се Цицерон директно надовезује на Аристотела (в. *Rhet.* 1411b). Он објашњава да метафора пружа задовољство када сличност, на коју она подсећа, можемо препознати:

Али и кад постоји мноштво посебних назива, људи налазе много веће задовољство у позајмљеницама, ако је пренесена реч добро изведена. Верујем да се то догађа било зато што је, у неку руку, знак даровитог ума да прескочи оно што му је пред ногама и да узима ствари издалека; било стога што слушаоца у мислима одводи негде другде, али ипак тако да не одлута, што представља највеће задовољство; било зато што појединачне речи призивају слику ствари и потпуно поређење; или зато што сваки израз који је пренесеног значења, ако је смислено изведен, непосредно утиче на чула, а посебно на чуло вида, које је најоштрије [...] Пренесени изрази изведени из чула вида много су животијнији: они нам у духу такорећи предочавају оно што не можемо опажати и видети (*De orat.* 3.160–161).¹¹

На аристотеловску традицију схватања метафоре надовезао се и други чувени латински филозоф, Квинтилијан. Он се метафором бавио у оквиру свог разматрања тропа у *Institutio Oratoria* (објављеном око 95. год. н. е.). Овај проучавалац дели став античких реторичара да је метафоричка употреба речи другачија од њихове праве употребе (в. *Inst.* 8.5.3; 8.6.5). Слично Цицерону, он дефинише метафору у светлу њеног односа с поређењем: „Укратко, метафора је скраћен облик поређења и од њега се разликује по томе што се код овог последњег врши поређење с предметом који хоћемо да искажемо, а код метафоре предмет је стављен уместо другог предмета. Поређење је кад кажем да је човек учинио нешто као лав, а метафора је кад за њега кажем да је лав” (*Inst.* 8.6.8–9).¹²

¹⁰ Квинтилијан је то дефинисао као „праксу прилагођавања најближег доступног термина да би се описало нешто за шта не постоји стварни термин” (*Inst.* 8.6.34).

¹¹ У изворнику: *sed in suorum verborum maxima copia tamen homines aliena multo magis, si sunt ratione translata, delectant. Id accidere credo, vel quod ingeni specimen est quoddam transilire ante pedes posita et alia longe repetita sumere; vel quod is, qui audit, alio ducitur cogitatione neque tamen aberrat, quae maxima est delectatio; vel quod in singulis verbis res ac totum simile conficitur; vel quod omnis translatio, quae quidem sumpta ratione est, ad sensus ipsos admovetur, maxime oculorum, qui est sensus acerrimus [...] illa vero oculorum multo acriora, quae paene ponunt in conspectu animi, quae cernere et videre non possumus.*

¹² У изворнику: *In totum autem metaphora brevior est similitudo, eoque distat, quod illa comparatur rei quam volumus exprimere, haec pro ipsa re dicitur. Comparatio est, cum dico fecisse quid hominem ut leonem; translatio, cum dico de homine, leo est.*

У погледу применљивости метафора, следећи Аристотела и Цицерона, Квинтилијан описује метафору као промену говора која је привлачна и лепа, најлепша међу тропима, пуна сјаја, а не обична, неугледна и неугодна (*Inst.* 8.6.4). Квинтилијан такође следи своје претходнике кад метафору и катахрезу схвата као изворе неопходних израза до којих се стиже преузимањем речи ради означавања оног за шта не постоји одговарајући назив (*Inst.* 8.2.6). Метафора може обогатити говор „тима што замењује речи и позајмљује оно чега он нема, и што, напослетку, успева обавити врло тежак задатак тиме што свакој ствари даје име. Именица и глагол преносе се из места где стварно имају право значење у друго где недостаје прави израз или где боље пристаје пренесено значење од правога” (*Inst.* 8.6.5).¹³

Тачка у којој Квинтилијан нарочито подсећа и на свог грчког и на латинског претходника представља повезивање метафоре с топосом проишљивости и подесности (*Inst.* 8.6 14–16; види *Rhet.* 1411b 23–28; 1412a 1–6). Квинтилијан се нарочито надовезује на аристотеловску традицију запажањем да је „у метафори задатак да подстиче осећаје, да даје нарочита обележја предметима и да их учини очигледнима” (*Inst.* 8.6.19).¹⁴ Како А. Новохатко закључује:

Кроз функцију „постављања пред очи” (*sub oculos subiecere*), метафора еволуира и у динамички процес комуникације и перцепције, али и у чин препознавања. Тако Квинтилијан развија концепт препознавања у идеју да метафору треба користити у складу с лингвистичким регистром и да метафора може функционисати само у контексту језичке интеракције: метафоре које нису спознате нису функционалне (Novokhatko 2017: 316).

На основу ових сажетих увида у античка схватања метафоре можемо закључити да су антички филозофи препознавали и истраживали моћ и делотворност метафоре не само као речи/именице и реторичке фигуре већ и као језичко средство које се плодносно примењује у разумевању и споразумевању. Они су приметили да метафора може не само обогатити и

Ова дефиниција је често била коришћена као основа за схватање метафоре као скраћеног поређења у којем се изоставља реч „као”, што заправо није било својствено Квинтилијановом схватању.

¹³ У изворнику: *copiam quoque sermonis auget permutando aut mutuando quae non habet, quodque est difficillimum, praestat ne ulli rei nomen deesse videatur. transfertur ergo nomen aut verbum ex eo loco id quo proprium est, id eum id quo aut proprium deest aut translatum proprio melius est.*

¹⁴ У изворнику: *Nam translatio permovendis animis plerumque et signandis rebus ac sub oculos subiiciendis reperta est.*

украсити језик већ и поучити, забавити и уверити живописним представљањем сличности између ствари. Дакле, метафора у латинском лингвистичком дискурсу, као и у грчком, „није била само говорна фигура која се користила у циљу улепшавања. О метафоричкој комуникацији која је предвиђена у аристотеловском когнитивном и семиотичком контексту расправљало се од самог почетка; а метафора је од почетка утемељена као језички чин” (Novokhatko 2016: 400).

Међутим, ма колико да су антички мислиоци били спремни да препознају спознајна својства и улогу метафора, а посебно њихову пријемчивост да помогну у учењу, њихове дефиниције биле су сведене због искључивог посматрања метафоре у светлу преношења значења с одговарајућег на неодговарајуће место у оквиру језика као уређеног система.¹⁵ Из овог разлога они нису у потпуности открили сложеност и домете метафоре као спознајног механизма. Њихов приступ метафори преношен је у средњем веку без значајних измена. Тек је са процватом модерне филозофије метафора препозната не само као лингвистички већ и као когнитивни феномен, који је много обухватније и темељније повезан с когнитивним процесима и језичком продукцијом него што је то у антици било уочено.

1.4. Хермогенова дефиниција метафоре

Хермоген из Тарса, грчки реторичар из II века нове ере, дефинише метафору у својој књизи о реторичким вештинама (Ερμογένους τέχνης ρητορικῆς), у потпоглављу „О тропима” (Περὶ τροπῆς), у стиху 175.10, следећим речима:

Троп је употреба имена које не потиче од самог предмета, већ означава нешто спољашње — тако да у свом значењу истовремено обједињује и основни предмет и ту спољашњу ствар у јединствени сложени појам. Ово граматичари називају и метафором, али не треба је, као што они тврде, схватати само као прелазак са неживог на

¹⁵ Важно је следеће запажање о разумевању метафоре у латинским дискурсима I века пре нове ере: „Римски дискурс о метафори [...] треба посматрати као саставни део шире лингвистичке расправе тог времена. Слика и речник кретања, промене, опозиције правог и страног места (са значењем које се преноси из једне области у другу), ишли су руку под руку с расправом о основним карактеристикама метафоре” (Novokhatko 2016: 407).

живо или обрнуто, јер се реторика уопште не бави таквим појединошћима.¹⁶

На основу ове дефиниције може се издвојити неколико важних аспеката: 1) Хермоген метафору схвата као облик индиректног изражавања (tropos), где се у реченични смисао уноси страни појам, али тако да настаје заједничка, проширена мисао; 2) он критикује граматичку дефиницију метафоре као простог преноса између живог и неживог, сматрајући је сувише плитком и неприкладном за озбиљну реторику; 3) уместо тога, фокус је на комбиновању значења – на способности једног појма да истовремено „обухвати” и оно што је предмет говора и оно што је унето као страно, али значењски плодотворно.

Хермоген, као и Аристотел, полази од схватања метафоре као имена, речи. Он такође дефинише метафору у светлу преноса значења речи. Али он се фокусира на сâм чин извођења метафоре и од тога полази у њеном дефинисању, за разлику од Аристотела. Другим речима, за Хермогена метафора је првенствено језичка радња постављања једног имена за две различите ствари. Оно што је срж Аристотелове дефиниције, аналогија или повезивање по сличности, Хермоген замењује композиционим јединством значења, док важност коју пренос значења заснован на аналогији има за Аристотела бива код Хермогена замењена чином коришћења речи које резултира новим појмом с двоструком значењском референцом (Mikulić 2023: 166). Стога Б. Микулић издваја као важно Хермогеново разликовање у односу на Аристотела, што њега чини ближим нововековним филозофима, његово наглашавање процесуалности, тј. делања у чину изрицања метафоре.¹⁷

О самој употреби метафоре у реторици Хермоген расправља у свом утицајном реторичком приручнику „О врстама стила” (Περὶ ἰδεῶν), који је постао централни у византијском и ренесансном реторичком образовању. Он наводи да су метафоричке речи свечане, узвишене (1.248) и живописне (1.299). Док је Аристотел наглашавао естетску и поучну примену метафоре, Хермоген је везује за јачање израза и досезање дубље мисаоности. За разлику од Аристотела, који метафору повезује с когнитивним поступком препознавања сличности („θεωρεῖν τὸ ὁμοίον”), Хермогенов појам двоструке

¹⁶ У изворнику: Τροπὴ ἔστι τὸ μὴ ἕξ ὑποκειμένου πράγματος ἄλλοτρίου δὲ σημαντικὸν ὄνομα θεῖναι, κοινὸν εἶναι δυνάμενον καὶ τοῦ ὑποκειμένου καὶ τοῦ ἕξωθεν ἐμφαινινομένου, ὃ καλεῖται καὶ μεταφορὰ παρὰ τοῖς γραμματικοῖς, οὐχ ὥς ἐκεῖνοι λέγουσι τὸ ἀπὸ τῶν ἀψυχῶν ἐπὶ τὰ ἐμψυχα, καὶ τὸ ἀνάπαλιν, καθόλου γὰρ ἡ ρητορικὴ πολυπραγμονοῦσα μηδὲν τοιοῦτον.

¹⁷ „Склонији сам да сматрам да Хермогенов приступ метафори, кроз идеју двоструке референце, отвара друге перспективе о метафорама које досежу даље од дуализма између језичког и концептуалног разумевања” (Mikulić 2023: 163).

референце добија већи смисао у оквиру контекстуалног и прагматичког разумевања (в. Mikulić 2023: 168).¹⁸ Ипак, оба мислиоца подразумевају да метафора функционише унутар језика као процес производње значења, а не само као формални пренос речи.

Кроз овај кратки преглед знаменитих филозофа и реторичара антике може се закључити да је у античко доба метафора примарно сагледавана у светлу значења и употребе речи, при чему њени највећи теоретичари увиђају мисаону укорененост и применљивост овог тропа у комуникацији и когницији, премда ове аспекте метафоре не разматрају у њиховом пуном опсегу.

2. Метафора у модерној филозофији и лингвистици

2.1 Нововековни преокрет у приступу метафори

Након дугог преношења појединих античких дефиниција метафоре кроз приручнике реторике у средњем веку, приступ метафори био је у нововековној филозофији коренито измењен. Метафора је постепено откривана у својој обухватности и мисаоној природи. Ову измену подстакла су нека размишљања Викоа,¹⁹ Канта,²⁰ Ничеа,²¹ и бројних других филозофа.²²

¹⁸ „Двострука референца позајмљене речи заправо мора бити схваћена као чин реферирања којим се производи значење заједничко за две ствари [...] Хермогенова дефиниција захтева директно стварање метафора, а не њихово разумевање путем аналогичности, што бисмо могли замислити у вези с Аристотеловим 'логичким' објашњењем метафоре” (Mikulić 2023: 174–175).

¹⁹ Ђанбатиста Вико, оснивач новије филозофије језика, у делу *Начела нове науке* (1744) тврдио је да је метафора основни облик мишљења у раним фазама људске цивилизације. Људи су изворно размишљали кроз слике и метафоре које су служиле за повезивање апстрактних појмова са чулним искуствима. Метафора, за њега, није била стилски украс, већ нужан алат за разумевање света. Вико је такође тврдио да су митови, поезија и религија облик метафоричког мишљења, а језик се током историје развијао од метафоре ка апстрактности.

²⁰ Имануел Кант је метафору посматрао као део рефлексивног просуђивања, алат којим ум покушава да схвати апстрактне или натчулне идеје кроз чулне слике. Он је антиципирао когнитивни поглед на метафору показујући да апстрактни концепти без директне чулне интуиције морају бити схваћени кроз индиректно, симболичко (метафоричко) представљање. У својој *Критици моћи суђења*, он то објашњава као „симболичку сензуализацију”, где метафоре служе као аналогички мостови између апстрактне мисли и конкретног искуства (Kant 1975: 234). За Канта, метафоре су неопходни когнитивни алати који омогућавају уму да размишља о једној области кроз аналогичке односе из друге, чак и када не постоји директна сличност. Примери попут концептуализације деспотске државе као ручног млина или Божјег стварања као уметничког дела илуструју улогу метафоре у утемељењу метафизичких и

Како Б. Нерлих приказује, у европским теоријама језичких значења у периоду 1830–1930. дошло је до сагледавања метафоре не само кроз призму речи и њихових значења већ у ширем друштвеном и психолошком контексту. Резимирајући теорије бројних западноевропских мислилаца друге половине XIX века и почетка XX века, она наговештава да је корениту промену у схватању језика као динамичког процеса пратио преображај у схватању метафоре као суштинског дела људског мишљења, а не само као стилске фигуре. На трагу Канта и кантовске мисли, запажено је да метафора повезује чулно искуство и апстрактно мишљење, омогућујући симболички доживљај стварности (Cassirer 1955). Такође, лингвисти из овог периода истичу да метафоре не фигурирају само у поетици већ и многи појмови у свакодневном језику настају управо посредством метафоре (Nerlich 1992: 92).

Ови ставови заступљени су и развијени надаље у теоријама филозофа и лингвиста друге половине XX века. Они се у већој мери фокусирају на саму метафору и њена својства, из чега су потекле новије теорије метафоре. У наредним одељцима навешћемо поједине протагонисте ове измене у приступу метафори и њихова виђења, чиме ћемо назначити главне мисаоне токове који претходе савременој когнитивистичкој теорији метафоре.

апстрактних идеја. Кант такође казује да је свакодневни језик пун таквих израза, потврђујући њихову епистемолошку и објашњавајућу функцију. Иако није експлицитно користио термин „метафора“, Кантов приказ утемељује пут савременим теоријама метафоре укоренјујући је у саму структуру људског разумевања (в. Jäkel 1999: 12–14).

²¹ Фридрих Ниче је метафору сматрао фундаменталном за целокупно људско знање и језик. Тврдио је да је оно што називамо „истином“ у суштини „мобилна војска метафора“, наглашавајући да је сама спознаја у својој суштини метафоричка: „Шта је онда истина? Покретни скуп метафора, метонимија и антропоморфизама: укратко, збир људских односа који су поетски и реторички интензивирани, пренети и украшени, и који, након дуге употребе, делују људима као фиксирани, канонски и обавезујући“ (Nietzsche 2006: 117). За Ничеа, метафоре нису декоративне, већ су сама структура људске перцепције и стварања значења, што се уско поклапа с каснијим когнитивним схватањем метафоре као конститутивне целине мишљења.

²² Јекел је на почетку свог чланка о неким заборављеним претходницима когнитивне теорије метафоре навео имена двадесетак филозофа који би се с правом могли уврстити у ову групацију, и чији увиди у метафору завређују велику пажњу (Jäkel 1999: 9–10).

2.2. Јакобсоново виђење метафоре као основне језичке делатности

Лингвиста Роман Јакобсон значајно је подстакао ток ширег размишљања о метафори, кроз своја изучавања начина на који језик функционише. Он описује метафору као један од два фундаментална пола језика, а други је метонимија (Jakobson, Halle 1956: 81). Метафора функционише кроз сличност и супституцију, где се један концепт замењује другим на основу сличности, док се метонимија ослања на континуитет или контекстуалну повезаност. Јакобсон ове процесе уоквирује у смислу осе селекције и осе комбинације: метафора припада првој, што укључује изборе међу сличним алтернативама, док метонимија припада другој, што укључује секвенцијалне или контекстуалне везе.²³ Стога, Јакобсон сугерише да ове две радње нису само реторичке фигуре већ суштински механизми језика и размишљања.

У поезији и уметности метафора добија значајнију улогу: песничка функција, како Јакобсон наводи, пројектује принцип еквиваленције из селекције на комбинацију, што значи да метафорички избори обликују не само значење већ и саму структуру песничког језика. Због тога је метафора централно средство стваралаштва, омогућавајући апстракцију и маштовито изражавање. Укорењујући метафору и у свакодневном и у поетском језику, Јакобсон је уздиже на ниво примарног делања мишљења и комуникације. Његов приступ је утицао на каснији развој когнитивне лингвистике, укључујући теорију појмовне метафоре.²⁴

²³ Ову теоријску разлику подржавају неуролингвистичке студије афазии, где одређена језичка оштећења показују прекид могућности селекције (метафоричке) или комбинације (метонимијске).

²⁴ Ослањајући се на теорију Романа Јакобсона о две осе језика – селекцији (метафори) и комбинацији (метонимији), Д. Лоџ у књизи *The Modes of Modern Writing: Metaphor, Metonymy, and the Typology of Modern Literature* („Начини модерног писања: Метафора, метонимија и типологија модерне књижевности”) истражује централну улогу метафоре и метонимије у обликовању књижевних стилова и жанрова током XX века. Он испитује како се различити књижевни текстови и покрети више усклађују с једним или другим и тврди да модернистичка књижевност, под утицајем симболизма и апстракције, обично гравитира ка метафори. Писци попут Џејмса Џојса и Вирџиније Вулф, на пример, користе метафоричке структуре да би изнедрили дубља симболичка значења, често одбацујући традиционални реализам. Насупрот томе, реалистичко и документарно писање често функционише кроз метонимију, наглашавајући суседне односе и површинске детаље, као што се види код писаца попут Џорџа Орвела и Евелина Воа. Лоџ разматра како чак и метонимијски текстови могу метафорички функционисати на вишем интерпретативном нивоу, при чему читави наративи постају метафоре за људско искуство. Штавише, он критикује

2.3. Гадамер о метафори као изворишту значења

Ханс-Георг Гадамер у свом капиталном делу *Истина и метода*, једном од најважнијих студија о херменеутици, улази у радикалну полемику с аристотеловским схватањем улоге и значаја метафоре у језику. Он посматра метафоричност као генијалност језичке свести која уме изражавати сличности – оне које су у појави ствари и оне које су сличне по своме значењу за нас. И премда Гадамер у овом запажању наликује Аристотелу, он тврди да је Аристотелова идентификација пренесене и неадекватне употребе речи „предрасуда језику стране логичке теорије”, коју он жели да демистификује. Овај проучавалац до другачијег схватања метафоре долази полазећи од другачијег схватања језика у односу на античке филозофе. Тек деконструкцијом схватања језика као система речи које имају утврђено значење долази се до увида у значај и значење метафоре као коренског принципа језичке продукције и употребе. Према Гадамеровим речима:

Последица прихватања идеала логичког доказа као мерила јесте да је Аристотелова критика логичком достигнућу језика одузела његову научну легитимност. То достигнуће признаје се још само са становишта реторике и ту се схвата као уметничко средство метафоре. Сада логички идеал надређивања и подређивања појмова влада живом метафоричношћу језика, на којој ипак почива свако природно образовање појмова. Јер само граматика заснована на логици правиће разлику између правог и метафоричног значења речи. Оно што је првобитно основа живота језика и што чини његову логичку продуктивност, спонтано и инвентивно издвајање сличности захваљујући којима могуће бива уређивање ствари, сада се маргинализује и претвара у реторичку фигуру – у метафору (Gadamer 2011: 543).

На основу ових речи, увиђамо да Гадамер жели рехабилитовати метафору увиђајнијим вредновањем њене функције у језику. Док Аристотел схвата метафору као померање, тј. пренос у већ створеном реду речи, Гадамер увиђа да она принципијелно претходи и самом настанку тог реда. Другим речима, Аристотелову поделу речи на праве и пренесене, Гадамер је сагледао као секундарну у односу на језичку продукцију коју управо метафора успоставља: „Метафоричка употреба, као и увек, и ту има

методолошко првенство. Ако се нека реч примењује у области којој она изворно не припада, право 'изворно' значење појављује се сасвим јасно. Језик је ту унапред извршио апстракцију која је по себи задатак појмовне анализе. Мишљење сада само треба да користи то претходно достигнуће" (Gadamer 2011: 151). Стога Гадамер закључује да је метафора заправо извориште језичких значења, а не накнадна појава на нивоу премештања постојећих значењских категорија: „Преношење из једне у другу област не само да има логичку функцију, већ оно и одговара фундаменталној метафоричности самог језика. Позната стилска фигура метафоре јесте само реторички облик тог општег – и лингвистичког и логичког – генеричког принципа" (Gadamer 2011: 541).

2.4. Блуменбергова метафорологија насупрот језичке објективности

У слично време кад и Гадамер помиње метафору у оквиру своје студије херменеутике, Х. Блуменберг формулише своју метафорологију. Слично Гадамеру, Блуменберг полази од критике нововековног идеала потпуне објективности и објективистичког захтева да филозофски термини и концепти буду прочишћени од фигуративног говора. Своје увиде у метафорологију Блуменберг противставља претпостављеном првенству објективног језика.

Осврћући се на најзначајније филозофске концепте од Платона па надаље, овај филозоф увиђа да су сви они, попут концепата истине и светлости, у основи метафорички, те да би с потешкоћама и ограничењима могли бити „преведени" на објективни језик. Блуменберг описује метафоре следећим речима: „Пружајући тачку оријентације, садржај апсолутних метафора одређује одређени став или понашање; *оне дају структуру свету*,²⁵ представљајући тоталитет стварног који се не може искусити и поимати" (Blumenberg 2010: 14). Ова Блуменбергова мисао и значај који он препознаје у вези с метафизичком улогом метафоре у великој мери казује исто што ће о њој деценијама касније рећи когнитивни лингвисти.

²⁵ Нагласак – Ф. С. О значају Блуменбергове метафорологије и њеној антиципацији когнитивне теорије метафоре, в. Jäkel 1999: 15–17.

2.5. Витгенштајнов утицај кроз осврт на учинковитост језика

Лудвиг Витгенштајн није формулисао формалну теорију метафоре, али је његов приступ језику и значењу оставио дубок траг у модерним тумачењима метафоре. Његова чувена изјава из *Филозофских истраживања* – „Значење речи је у њеној употреби у језику” (Wittgenstein 2001: 1/§43) – поставља основу за разумевање метафоре не као изузетка, већ као стандардне и често нужне компоненте језичке комуникације. Иако у њој не помиње експлицитно метафору, Витгенштајнова филозофија језика дубоко утиче на касније теорије метафоре које ће метафору схватити као један од начина на који језик делује у пракси.²⁶

Према Витгенштајну, језик није скуп унапред дефинисаних симбола с непроменљивим значењем, већ динамичан скуп „језичких игара” у којима речи добијају смисао кроз контекст и употребу. У том погледу, метафора није „одступање” од значења, већ један од начина производње значења. Метафора се појављује као нов начин гледања – чин језичког постављања нове перспективе, што је снажно одјекнуло у каснијим херменеутичким и когнитивним теоријама. Витгенштајн је преусмеравањем пажње с онога што реч „јесте” на оно шта она „ради” прокрчио пут ка разумевању метафоре као суштинског аспекта људске когниције, а не као периферне језичке појаве.

2.6. Блекова критика античких схватања метафоре

Филозоф Макс Блек био је један од најутицајнијих протагониста нововековних корених промена у схватању метафоре, при чему је његова измена перспективе почела од детаљног и критичког преиспитивања уврежених античких и средњовековних схватања.

Блек најпре постојећа схватања метафоре сврстава у тзв. супституциону и поредбену теорију метафоре. Свој есеј „Метафора” он почиње излагањем ове две теорије и указивањем на њихова ограничења и недостатке, да би отворио хоризонте ка новим, проширеним гледиштима.

²⁶ Како Микулић запажа, Витгенштајново разматрање парадигме подразумева, макар имплицитно, и разумевање метафоре као дела језичке игре. Метафоре су у том смислу део „језичке праксе” и као такве имају улогу у структури сазнања. То се не односи на метафоре као изоловане фигуре већ као на процесе значењског премештања унутар система симболичке репрезентације (Mikulić 2023: 387–395).

На првом месту, Блек се осврће на тзв. супституциону теорију метафоре, засновану на тврдњи да је метафорички израз својеврсна замена дословног. Према његовим речима:

Свако гледиште које сматра да се метафорички израз користи уместо неког еквивалентног дословног израза, ја ћу назвати супституционим схватањем метафоре [...] Према супституционом схватању, фокус метафоре, реч или израз који има нарочиту метафоричку употребу унутар дословног оквира, користи се да би се исказало значење које је могло бити изражено дословно. Аутор замењује *М* користећи *Д*; задатак читаоца је да преокрене оно што је замењено, користећи дословно значење *М* као назнаку за долазак до намераваног дословног значења *Д*. Разумевање метафоре утом наликује дешифровању кода или одгонетању загонетке (Black 1962: 31–32).²⁷

Затим Блек указује на недостатке супституционог схватања метафоре. Један од њих настаје ако не постоји дословни еквивалент, *Д*, доступан у дотичном језику, помоћу којег читалац може да преокрене претпостављену замену. Ово је случај када је метафора врста катахрезе, коју Блек дефинише као „употребу речи у неком новом значењу да би се надоместио недостатак у речнику” (Black 1962: 33). Многе метафоре начињене из нужде једноставно су незаменљиве, јер ће ново значење које оне доносе брзо постати дословно, тако да неће постојати дословни еквивалент тој метафори. Такве су, на пример, метафоре *ногар стола*, *зечја усна*, *наранџаста* итд.

С друге стране, кад метафора не потиче из катахрезе, претпоставља се да за њу постоји „неки лако доступан и подједнако сажет дословни еквивалент. Тако, у донекле несрећно изабраном примеру *Ричард је лав*, који модерни писци разматрају с досадном упорношћу, сматра се да постоји дословно значење које је исто као и значење реченице *Ричард је храбар*” (Black 1962: 33). Међутим, поставља се питање да ли је овај метафорички израз заиста сводив на свој дословни еквивалент или пак значење метафоричког израза није у потпуности садржано у његовом претпостављеном неметафоричком парњаку.²⁸

²⁷ У супституционом приступу метафори, како Блек описује, очитују се дефиниције метафоре садржане у бројним приручницима реторике, како у његово доба, тако и данас. На пример, Х. Лаусберг овако дефинише метафору: „Метафора (пренос; метафора) је замена (*immutatio*) одговарајуће речи (ратник) другом речју, чије значење је кроз однос сличности (*similitudo*) повезано са значењем замењене (лав)” (Lausberg 1990: 78).

²⁸ Према речима К. Багића: „Према теорији замене, значење метафоричке тврдње *Ахилеј је лав* у потпуности је садржано у свом наводном неметафоричком парњаку

Друга мета Блекове критике је тзв. поредбена теорија метафоре. Према овом гледишту, метафора је скраћено поређење. Ово поређење се користи као еквивалент дословној замени метафоричког исказа, због чега Блек сматра „поредбено схватање” посебним случајем „супституционог схватања” (Black 1962: 35). Он на следећи начин објашњава по чему се ова схватања разликују:

Главна разлика између супституционог схватања (оног какво смо претходно размотрили) и његовог посебног облика који сам назвао поредбеним схватањем може се илустровати примером *Ричард је лав*. Према првом схватању, реченица значи приближно исто што и *Ричард је храбар*; према другом, приближно исто што и *Ричард је као лав (по томе што је храбар)*, с тим што се речи додате у загради експлицитно не исказују, него подразумевају. И у другом преводу, као и у првом, метафорички исказ се схвата као замена за неки други дословни еквивалент. Али поредбено схватање пружа опширнију парафразу, јер се првобитни исказ тумачи и као исказ о лавовима и као исказ о Ричарду (Black 1962: 36).

Блек затим истиче недостатке овог схватања. Главни 'проблем' је у томе што ово гледиште претпоставља сличности као „објективно дате”, пре саме метафоре. Међутим, „ако би то тако било”, према Блековим речима, „сличности би се могле повиновати правилима која су строга као искази у физици” (Black 1962: 37). Због тога Блек закључује: „Метафоре су нам потребне управо у случајевима где се не може говорити о прецизности научног исказа. Метафорички исказ није замена за формално поређење или ма који други тип дословног исказа, већ он има сопствене могућности и постигнућа [...] У неким случајевима било би боље рећи да *метафора ствара сличност* него да исказује неку сличност која већ постоји” (Black 1962: 37).²⁹

Можемо резимирати да је Блек јасно указао на ограничења онога што он назива супституционом и поредбеном теоријом метафоре. Иако су ова схватања задобила примат у великом броју приручника о стилским фигурама, у њиховом светлу, кроз селективно и сведено преузимање елемената сложенијих античких теорија, метафора је сведена на пуки стилски украс који нема аутентични семантички значај. Блек је разматрањем супституционог и поредбеног гледишта указао на

Ахилеј је храбар. Међутим, и лексикализоване метафоре (као што је поменуто) откривају да се метафоричност не исцрпљује у маскирању дословности, тј. да метафора даје исказу нову – незаменљиву – вредност. Речи лав и храбар, чак и ако дозволимо њихову заменљивост, различито наглашавају циљану особину” (Bagić 2012: 192).

²⁹ Нагласак – Ф. С.

неопходност да се метафора истражи не као језички исказ или декорација, већ као феномен који има далеко озбиљнију улогу у филозофском разматрању.

2.7. Интеракциона теорија метафоре

Интеракциона теорија метафоре зачета је најпре у размишљањима А. А. Ричардса о метафори. Својим схватањем метафоре он је „антиципирао когнитивни заокрет који је уследио пола века касније, потврђујући да метафора није ствар речи, већ свакодневне мисли која произлази из отеловљеног искуства” (Lancaster 2021: 238). Ричардс на следећи начин критикује античке дефиниције метафоре, наглашавајући суженост њиховог погледа на метафору и уједно њену обухватност:

Традиционална теорија запазила је само мали број облика метафоре, а потом ограничила примену термина *метафора* на само понеке од њих. Тиме је створен утисак да у метафори имамо посла с речима, њиховим померањем и премештањем, а она у бити представља размену и општење међу *мислима*, трансакцију међу контекстима. *Мисао* је метафорична и креће се кроз поређења, а одатле у језику настају метафоре (Richards 1964: 94).

Овај проучавалац је две компоненте или две идеје које нам свака метафора даје назвао 'садржајем' (*tenor*) и 'преносником' (*vehicle*). „Садржајем” је назвао компоненту која се односи на особу, место или ствар представљену у метафори (нпр. човек), док је под „средством” подразумевао оно што се користи за представљање садржаја, нпр. вук (в. Richards 1964: 96).

Ричардсову теорију разрадио је пак Блек, дефинишући метафору помоћу 'оквира' и 'жаришта'. Оквиром је назвао онај део исказа који има дословно значење, а жариштем речи које су метафорично употребљене тако да успостављају неку врсту филтера или пројектора кроз који ће циљани предмет бити сагледан. Своје увиде Блек објашњава на примеру метафоре *Човек је вук*. Жаришна реч „вук” у овом исказу чини неку врсту филтера или пројектора кроз који сагледавамо човека. „Метафора вука”, казује Блек, „отклања неке појединости, истиче друге – једном речи, она организује наше схватање човека” (Black 1962: 41).

Једна од кључних разлика између Блековог и Ричардсовог схватања метафора јесте та што Блек секундарни предмет у метафори посматра као систем, а не ствар или идеју, тврдећи да „метафора функционише тако што

на главни предмет примењује 'систем асоцираних импликација' карактеристичних за споредни предмет" (Black 1962: 44). Ови системи су, по Блековом мишљењу, културолошки засновани и дефинисани.³⁰

Као што је запажено у разматрању Блековог осврта на супституциону и поредбену теорију метафоре, овај филозоф је одбацио идеју да су сличности изазване метафором објективно постојале пре саме метафоре. Напротив, Блек тврди да сам творац метафоре успоставља филтер, односно пројектор кроз који ће циљни објекат бити сагледан (Black 1962: 37). Следствено томе, метафорички употребљена реч делује интерактивно и мења наше схватање циљног објекта (Black 1993: 28). Интеракциона теорија метафоре једна је од најутицајнијих модерних теорија којом су радикално промењена схватања овог феномена и антиципирани увиди савремених когнитивних лингвиста.

2.8. Рикерово разоткривање хеуристичке функције метафоре

Преиспитујући историју теорије метафоре, Пол Рикер је био још један у низу филозофа XX века који је закључио да је у класичној реторици, одумирањем свеобухватног принципа реторичке активности и свођењем реторике на таксономију фигура, метафора била погрешно схваћена као алтернативни начин говорења, а не као језички процес који доноси нове информације. Рикер одбацује „хегемонију речи” коју је супституциона теорија заступала и помера „тежиште теорије метафоре с именице на реченицу или дискурс” (Ricoeur 2003: 15). Другим речима, за разлику од античких теоретичара, Рикер не посматра метафору искључиво као феномен речи већ као динамичну јединицу која функционише на свим нивоима језичне делатности: на нивоу речи, реченица, дискурса, текстова, стилова. Он истиче да је метафора конститутивни принцип језика, тврдећи како „не постоји дискурс о метафори који не би био исказан у појмовној мрежи која је и сама метафорички зачета. Не постоји неметафоричка тачка с које се не би видели ред и границе метафоричког поља” (Ricoeur 2003: 339).

За Рикера, метафора је аутентично средство описивања стварности и једна од њених примарних функција је хеуристичка. Овај филозоф примењује да метафора значајно доприноси нашој спознаји: „Она учи

³⁰ Објашњавајући ову претпоставку у погледу метафоре *Човек је вук*, Блек тврди да „дословна употреба речи уобичајено упућује говорника на прихватање низа стандардних уверења о вуковима (тренутне флоскуле) која су заједничко наслеђе чланова неке језичке заједнице” (Black 1962: 40).

нечему, и тако доприноси отварању и откривању оног поља стварности које обичан језик не разоткрива” (Ricoeur 2003: 174). Када аутор користи метафору у новом контексту, он укида стандардну референцу коришћених термина повезујући их с новим референцама и стварајући тако ново значење. Из тог разлога, метафора пружа нову визију или поновно откривање стварности. Можемо закључити да је Рикер овим увидима, пратећи Блека и филозофе који су му непосредно претходили, нарочито разоткрио употребљивост и учинковитост метафоре у процесу спознаје, што је затим дошло у фокус проучавања когнитивних лингвиста.

3. Когнитивна теорија метафоре

3.1. Отеловљеност значења и структуре сазнања

Когнитивна теорија метафоре исходи из когнитивне семантике, тј. когнитивне теорије значења. Основно обележје когнитивне семантике је у томе што она, насупрот објективистичкој теорији значења, појми искуствени реализам као темељ сазнања. То значи да се *наше знање о свету не заснива на установљеним значењима*, већ се изграђује кроз стицање искуства. Прва студија у којој је утемељено и изложено когнитивистичко схватање метафоре објављена је 1980. године под насловом *Metaphors We Live By*.³¹ Како запажају Џорџ Лејкоф и Марк Џонсон – аутори ове студије и зачетници и промотери проучавања метафоре из перспективе когнитивне семантике – когнитивна семантика се радикално разликује од стандардних теорија значења по томе што тврди да није могуће изложити истину по себи, независно од субјективног разумевања (в. Lakoff и Johnson 1980: 184).

На лингвистичкој равни, когнитивна семантика је радикално раскинула са схватањем да постоји објективан (дослован) језик, који одговара објективној стварности и који је носилац објективних значења. Когнитивни лингвисти увиђају да језичко значење не постоји као самостални феномен у нашем когнитивном апарату, већ су наша „телесна” перцепција и „појмовна” или „пропозициона” схватања међусобно уско повезани процеси. Према речима М. Џонсона, у искуству, креирању и комуницирању значења централну улогу има „наше физичко отеловљење, наше непропозиционо разумевање и наше имагинативно структурирање”, тако да су „наши најапстрактнији обрасци разумевања и резоновања префигурирани у телесним искуствима” (Johnson 1989: 114).

³¹ Студија је преведена на хрватски језик: George Lakoff i Mark Johnson, *Metafore koje život znače*, prev. Aneta Ryznar (Zagreb: Disput, 2015).

Когнитивна теорија значења претпоставља да адекватна семантичка анализа укључује две врсте основних структура: (1) биолошки утемељене, тзв. сликовно-схематске (енг. *image-schematic*) структуре везане за наше чулно-моторно искуство унутар увек променљиве средине; (2) имагинативне структуре као што су метафоре, метонимије, радикалне категорије помоћу којих креирамо и развијамо своја семантичка и епистемолошка повезивања (Johnson 1989: 116). Како бисмо разјаснили место и улогу коју метафора има у очима когнитивних лингвиста, кретаћемо се постепено од когнитивистичког разумевања сликовних схема, тј. основних структура мишљења, ка разматрању метафоре као сложенијег умног механизма.

Сликовне схеме, тј. сликовно-схематски (енг. *image-schemata*) обрасци перцепције су понављајуће структуре или обрасци наших интеракција, телесних искустава и когнитивних радњи кроз које се наше отеловљено искуство исказује на мисаоном нивоу (Johnson 1987: 79). Оне настају у нашем чулно-моторном систему док смо у интеракцији са спољним светом. Сливковне схеме су у значењском погледу *претпојмовног* карактера, али за нас „инхерентно имају значење, зато што су непосредно доживљене и зато што имају своју структуру” (Klikovac 2004: 19–20). Оне служе као основа за образовање сложених категоријалних структура, метафоричких пројекција и обухватних наративних образаца помоћу којих обликујемо и повезујемо своја искуства.

У когнитивној лингвистици запажено је мноштво сликовних схема функционалних у свакодневном искуству, међу којима су: САДРЖАТЕЉ (ЕНГ. CONTAINER), ИЗВОР-ПУТ-ЦИЉ (SOURCE-PATH-GOAL), РАВНОТЕЖА (BALANCE), КРУГ (CYCLE), СИЛА (FORCE), ГОРЕ-ДОЛЕ (UP-DOWN), ПОНАВЉАЊЕ (ITERATION), ВЕЗА (LINK), СКАЛА (SCALE), ЦЕНТАР-ПЕРИФЕРИЈА (CENTER-PERIPHERY), ПРОЦЕС (PROCESS), ПУНО-ПРАЗНО (FULL-EMPTY), ДЕО-ЦЕЛИНА (PART-WHOLE). Будући да су засноване на чулно-моторним способностима човека, сликовне схеме су универзалне, што значи да се јављају у свим језицима и културама, с тим што њихова важност није иста у свакој култури, нити су оне у свакој култури идентичне.

Сливковне схеме могу бити разрађене у процесу разумевања апстрактних појмова, што се најчешће одвија помоћу метафоричких и метонимијских пројекција (уп. 3.2.3). Посредством метафоричких пројекција заснованих на сликовно-схематским структурама, контуре и структуре нашег телесног (чулно-моторног) искуства утичу на наше разумевање најапстрактнијих области (в. Johnson 1989: 113). Тако, на пример, физички објекат може бити у *центру* нашег посматрања, док неки важан појам може метафорички бити у центру извесне теорије. Предмете који су предалеко тешко је видети, док је удаљене идеје тешко разумети. Када

вратимо новчане дугове, успостављамо финансијску равнотежу, а узвраћањем добротинства успоставља се морална равнотежа. Кретање у кругу доводи нас на почетну тачку, док мислима кружимо кад не можемо изнаћи решење за ситуацију или промену перспективе. Ови примери показују како у свакодневном искуству имагинативно креирамо проширену семантичку структуру на основу веома сведених сликовно-схематских извора.

3.2. Појмовна метафора

3.2.1. Дефиниција и структура

Џонсон и Лејкоф настојали су да покажу, на основу анализе бројних исказа из свакодневне комуникације, да метафора није само вид необичног језичког изражавања, већ много обухватнији, умни феномен, који прожима наше мисаоне процесе и свакодневно споразумевање. Она се остварује коришћењем конвенционалних структура знања у додиру с новим искуствима.

Когнитивни лингвисти дефинишу појмовну метафору (енг. *conceptual metaphor*) као разумевање једног појма или појмовне области помоћу другог појма или појмовне области.³² Појмови се приликом рационализације нашег искуства повезују тако што се структура једног појма или појмовне области, углавном оног чулно сазнатљивог, пресликава на структуру другог појма или појмовне области, најчешће апстрактног. Појам/појмовна област која позајмљује своју структуру названа је извором, док је појам/појмовна област која се разумева назива циљем. Будући да у концептуализацији апстрактне стварности најчешће користимо појмове који потичу из нашег физичког окружења и непосредног искуства, најчешћи извори појмовних метафора су људско тело, животиње, биљке, машине, новац, храна, природне појаве попут светлости и таме и сл. Међу најчешћим циљним појмовима су они апстрактни, попут емоција, морала, религије, мишљења, друштва, комуникације, времена, живота. С обзиром на то да је физичко искуство увек прожето и културолошким претпоставкама одређене друштвене заједнице, когнитивни лингвисти наглашавају да појмовне метафоре креирамо и у складу с културним кодом друштвене заједнице којој припадамо.³³

³² Појам и појмовне области когнитивни лингвисти схватају као сразмерно сталне структуре знања (Lakoff, Johnson 1980: 1–13, 244–245; Kövecses 2010: 4).

³³ Многе метафоричке структуре, нпр. РАСПРАВА ЈЕ РАТ, неће у свим културама бити схватљиве. Могло би се замислити да у некој култури расправа буде схваћена као игра,

Пресликавање у појмовној метафори имплицира кореспонденцију између извора и циља, што значи да се структурални елементи циљног појма у метафори сагледавају посредством структуралних елемената изворног појма. Тај процес на језичком плану резултира низом метафоричких исказа. На пример, на основу бројних исказа из свакодневне комуникације, може се уочити да се наше знање о путу конвенционално пресликава на наше знање о животу. У том пресликавању изворна област је ПУТОВАЊЕ, а циљна област спознања је живот. Елементи путовања, као што су пут, дестинације, учесници и околности путовања, пресликавају се на структуру, циљеве, учеснике и околности живота. Овај процес очитује се у језичким исказима које утемељује појмовна метафора ЖИВОТ ЈЕ ПУТОВАЊЕ, иако се она у том облику не јавља у говору (Kövecses 2010: 3–4). У следећој табели приказани су неки аспекти овог метафоричког пресликавања:

ПУТОВАЊЕ (изворни појам)	ЖИВОТ (циљни појам)	ЖИВОТ ЈЕ ПУТОВАЊЕ (језички искази утемељени на овој метафори)
Путник	Човек који живи	<i>Престао је да лута по беспуњима сопственог живота.</i>
Дестинација/циљ	Сврха живота	<i>Крећем се успешно ка свом животном циљу.</i>
Возила, саобраћајни знаци, руководиоци	Средства/начини за достизање циља	<i>Свестан сам да у свим животним кризама морам држати волан чврсто у својим рукама и пратити знакове поред пута.</i>
Усмерење, правац пута	Животно опредељење	<i>Откад се одала пороцима, застранила је с правог пута.</i>
Сапутници	Сарадници, сажитељи	<i>Много тога смо заједно пребродили. Након раскида, наши путеви се трајно разилазе.</i>
Динамика пута	Животна динамика	<i>Хрлили смо вртоглаво у сусрет новим догађајима.</i>
Препреке	Животне тешкоће	<i>Њена утученост ме у свему спутава.</i>
Кораци	Етапе	<i>Сваким новим даном била је за корак ближа остварењу својих животних снова.</i>

Табела 1: метафора ЖИВОТ ЈЕ ПУТОВАЊЕ

што би у мишљењу и изражавању припадника те културе креирало сасвим другачију структуралну мрежу метафоре (више о томе: Lakoff, Johnson 1980: 57; 154–155).

3.2.2. Универзалност, конвенционалност и иновативност појмовних метафора

Универзалност великог броја појмовних метафора темељи се на чињеници да су оне засноване на људском телесном искуству, које је универзалног карактера. Когнитивни лингвисти су утврдили да су неке везе на којима су примарне метафоре засноване успостављене тако рано у нашем развоју да су део несвесних механизма сазнања.

Џозеф Грејди истражује идеју да су многе појмовне метафоре изграђене на основним, искуственим метафорама које он назива „примарним метафорама” (Grady 1997). Ове примарне метафоре, засноване на нашем отеловљеном искуству, сматрају се основним у разумевању света јер помоћу њих настају сложенија метафоричка пресликавања. Ове примарне метафоре су засноване на нашим физичким и друштвеним интеракцијама са светом. На пример, метафора **ВИШЕ ЈЕ ГОРЕ** може проистећи из искуства физичког повећања нечега слагањем навише. Сложеније појмовне метафоре, попут ТЕОРИЈЕ СУ ЗГРАДЕ, могу се схватити као комбинације ових примарних метафора (нпр. **ОПСТАЈАЊЕ ЈЕ УСПРАВНО СТАЈАЊЕ** И **ОРГАНИЗАЦИЈА ЈЕ ФИЗИЧКА СТРУКТУРА**).

Лејкоф и Џонсон запажају да сви ми природно размишљамо користећи стотине примарних метафора. Стичемо велики систем примарних метафора аутоматски и несвесно узрастањем у свакодневном свету кроз повезивање различитих искустава у нашем резонувању, као што су, на пример, искуство сазнања и гледања, јер до сазнања неретко долазимо гледајући ствари и појаве (Lakoff, Johnson 1999: 56). Слично томе, Ковечеш говори о универзалности појмовних метафора следећим речима:

Појмовне метафоре које се могу наћи у свим језицима су универзалне. Очигледно, због великог броја језика који се говоре широм света, било би немогуће добити убедљиве доказе за универзалност било које појединачне појмовне метафоре. [...] (Могућа) универзалност појмовних метафора у великој мери постоји на генеричком нивоу (Kövecses 2010: 329).

Универзалност примарних метафора уско је повезана с њиховом конвенционалношћу. Наиме, чињеница да су нека метафоричка пресликавања део универзалног људског искуства чини такве метафоре општеприхваћенима, тј. конвенционализованима, а самим тим и

неприметнима. У традиционалним теоријама управо су овакве метафоре назване мртвима, будући да су им, због високог степена конвенционалности, приписиване особине попут недејствености, окошталости и сл. Такви су, на пример, изрази „ногар стола”, „зуб времена”, „златно доба”, „зрак сунца” и многе друге у свакодневној комуникацији присутне фразе. Ова врста метафора је често названа и успаваном метафором (*dormant metaphor*).³⁴

Међутим, когнитивна теорија метафоре заузима радикално другачији став о дејствености и учинковитости конвенционалних метафора. За разлику од традиционалних теорија, она пориче умртвљеност тзв. мртвих метафора. Лејкоф казује да до ове измене у схватању метафоре долази тиме што је њен *locus* измештен из језика у мисао. Због тога се, према Лејкофовим речима, „оно што је било названо мртвим метафорама у старој теорији показује као мноштво сасвим различитих феномена, укључујући метафоре које су најживље, а то су оне које користимо стално у свакодневној мисли” (Lakoff 1987: 143).

Лејкоф анализира различите примере мртвих метафора. Један од њих уочљив је у енглеској речи “comprehend” (схватити), која потиче од латинског термина “comprehendere”, састављеног од “com” (заједно, скупа) и “prehendere” (ухватити). На основу ове етимологије, закључује се да је у основи овог појма метафоричко пресликавање РАЗУМЕВАЊЕ ЈЕ ХВАТАЊЕ. Она указује на концептуализацију схватања као „мисаоног хватања” ствари, закључака и идеја, што доводи до разумевања. Анализирајући пресликавање физичког појма на област мисленог у овој метафори, Лејкоф закључује: „Ова метафора је систематична и веома жива; она је конвенционални део нашег појмовног система. Конвенционални живи модели мисли које употребљавамо сваког дана никако нису ’мртви’. Веома је важно разликовати метафоре које су конвенционалне од оних које више не постоје” (Lakoff 1987: 145–146).³⁵

Према когнитивним лингвистима, иновативне метафоре настају на темељу конвенционалних. Њихова иновативност очитује се на равни језика, а настаје специфичном активацијом конвенционалних појмовних метафора у датој дискурзивној ситуацији. Како Лејкоф и Тарнер казују, у

³⁴ Антички писци и теоретичари увелико су били свесни аргументативне употребљивости успаваних метафора (в. Perelman, Tynesa 1971: 402).

³⁵ Иако је у енглеском језику у речи “comprehend”, због њеног латинског порекла, изгубљено метафоричко пресликавање које је у њеној основи, у речи “grasp” (ухватити) јасно се очитује метафоричко порекло јер се овај термин односи и на ментално ’дохватање’, тј. схватање. Ово метафоричко утемељење речи схватити сачувано је и у српском језику, будући да глагол „схватати” обухвата предлог „с(а)” (назначавајући сакупљање, сабирање) и глагол „хватати”.

некој постојећој појмовној метафори долази до промене пресликавања или се постојеће пресликавање комбинује другачије или му се пак додаје ново пресликавање, и то представља разраду и иновацију те метафоре. Ово се може десити у говорном контексту и у књижевним дискурсима (више о томе: Lakoff, Turner 1989).

3.2.3. Разрада метафора

Учестало се дешава да приликом активације појмовних метафора у конкретном дискурзивном контексту долази до њихове разраде. На пример, метафора ЖИВОТ ЈЕ ПУТОВАЊЕ, чије метафоричко утемељење и пресликавања су поменути (уп. 3.2.1), може бити разрађена тако што се ПУТОВАЊЕ, које је изворна област ове метафоре, употребљава за опис и разумевање одређених животних поља, попут пословања, међуљудских односа, моралног или религијског опредељења и сл. На пример, неретко се може чути исказ *Само наставите с вежбама – на корак сте до оздрављења*, у ком се као циљни појам узима ЗДРАВЉЕ. Такође, у исказима *Образовање је само једна етапа на вашем путу до успеха; У каријери ћете наићи на успоне и падове*, али *немојте се поколебати и стати*, појам ПУТОВАЊА се метафорички користи у опису ПОСЛОВАЊА. Посматрано са ширег аспекта, за све наведене исказе могло би се рећи да представљају инстанце метафоре СВРХОВИТА АКТИВНОСТ ЈЕ ПУТОВАЊЕ. Притом, пресликавања која важе на општем нивоу – ЖИВОТ ЈЕ ПУТОВАЊЕ – важе и у инстанцама детаљније разраде ове метафоре СВРХОВИТА АКТИВНОСТ ЈЕ ПУТОВАЊЕ (више о томе: Stanojević 2013: 100).

3.2.4. Улога и примена метафора

Будући да је за когнитивне лингвисте метафора примарно мисаони феномен, они приписују метафори далеко већи значај у нашем свакодневном животу од античких теоретичара. У њиховим очима, метафора није језички трик, тј. бољи начин казивања који може бити сликовит и поучан, већ је основни и конститутивни механизам у самој перцепцији стварности, а самим тим, у производњи значења. У том погледу, путем когнитивне лингвистике радикално се променило виђење улоге коју метафора има у нашим животима.

Кључни увид до којег су когнитивни лингвисти дошли проучавајући метафоричке исказе у свакодневној комуникацији јесте тај да метафора представља интегрални део наших мисаоних процеса, средство перцепције света и категоризације искуства. Према њиховим речима, закључивање је суштина метафоре, јер појмовна метафора омогућава да закључивања у чулним областима, на пример, у областима простора и објеката, служе за закључивања у другим областима, на пример, у областима субјективног просуђивања, концептима блискости, осећања, правде (више о томе: Lakoff, Johnson 1980: 244). Запажено је и да сличности између појмова које повезујемо у метафори не претходе увек њеном настанку, већ их често креирамо сопственим увидима. У том смислу, метафоре су више креативне него дескриптивне – оне показују на који начин неко перципира свет око себе (в. Kövecses 2010: 3–10).

Увидевши да су перцепција света и расуђивање о искуству претежно метафоричког карактера, когнитивни лингвисти долазе до закључка да метафоре које користимо у великој мери *одређују и начин на који живимо*. Ову тврдњу они објашњавају следећим речима:

Метафоре нам могу креирати стварности, посебно друштвене. Метафора стога може бити водич за будуће делање. Такво делање ће, наравно, одговарати метафори. Ово ће заузврат ојачати моћ метафоре да учини искуство кохерентним. У том смислу метафоре могу бити самоиспуњавајућа пророчанства. [...] Нове метафоре, као и конвенционалне, имају моћ да дефинишу стварност. Ово постижу преко кохерентне мреже импликација којима се наглашавају нека својства реалности, а друга скривају. Прихватање метафоре, која нас наводи да се фокусирамо само на оне аспекте искуства које она наглашава, води нас ка схватању да су импликације те метафоре истините (Lakoff, Johnson 1980: 157).

Пример метафоре која има моћ да обликује искуство јесте метафора *ВРЕМЕ ЈЕ НОВАЦ*. У њој не само да се апстрактан појам времена схвата помоћу конкретнoг појма новца већ се неретко свакодневна организација живота темељи на њој. У складу с искуством капиталистичког друштвеног уређења, неретко се време доживљава као низ вредносних јединица које не треба *губити*, *расипати*, већ време треба *штедети*, јер је оно врста *залога*, који се дâ паметно и сврсисходно *искористити*. Сведоци смо тога, како Лејкоф и Џонсон запажају, да је ова метафора данас неретко употребљена и у манипулативне сврхе.

3.2.5. Препознавање метафора у дискурсу

Будући да је појмовна метафора схваћена и као умна и као језичка појава, њој је могуће приступити с више аспеката.

У појмовном приступу метафора се идентификује на основу њеног појмовног утемељења. Претпоставља се притом да постоји јасна веза између метафоричког исказа на равни језика и појмовне метафоре у уму, а то значи „да неки језични израз изричито (и размјерно јасно) упућује на неку појмовну метафору, што истраживач може открити упућеном интроспекцијом” (Stanojević 2008: 112). У овом приступу фокус је на мотивацији метафора, њиховом међусобном односу и њиховом односу с другим спознајним механизмима. Овим приступом надилази се традиционално схватање метафоре као инстанце недословног значења, те се она сагледава обухватније. Према Џонсону: „[...] ма који адекватни исказ о идентификацији и разумевању метафоре мора објаснити комплексну интеракцију вансенсенцијалног и ванјезичког знања. Ми појмимо исказ као метафоричан не због тога што је он у дословном смислу нетачан (иако то може бити назнака), већ уопштеније, због напетости између дословног читања и његовог контекста (дословна је нетачност само једна инстанца тога)” (Johnson 1981:23).

Предност овог приступа је у томе што омогућује разматрање појмовних односа успостављених у метафори, а недостатак може бити у томе што не проблематизује однос појмовног и језичког у истраживању метафоре, а то може водити недоследности и непрецизности у њеном одређењу. Овај недостатак може се пак надоместити помоћу метода дискурзивног приступа.

У дискурзивном приступу кључно је настојање да се појмовне метафоре уоче и истражују на равни говорног дискурса и текста. Један од кључних циљева овог приступа јесте изналагање и формулисање јасних критеријума на основу којих би се у тексту могла идентификовати метафора. Међу новијим истраживањима која се овим питањем баве, најзначајније су студије групе Pragglejazz. Аутори наведене групе су поступак одређивања метафора означили скраћеницом MIP (енг. *Metaphor Identification Procedure*), а затим су га модификовали и допунили новијим приступом названим MIPVU (енг. *Metaphor Identification Procedure VU*). Њихов циљ је да, на основу бројних анализа појединачних језичких израза, формулишу критеријуме одређења метафоре који су општеважећи (више о томе: Gerard J. Steen и др. 2010: 7).

Уочљиво је да овај процес идентификације метафоре полази од чињенице да је метафора релациони појам. Њено идентификовање одвија се на нивоу речи као лексичке јединице. Притом се прави разлика између основног значења речи (*basic meaning*) и њеног значења у контексту (*contextual meaning*). Идентификовање метафоре одвија се проналажењем инстанци употребе неке лексичке јединице у којима се њено контекстуално значење у довољној мери разликује од базичног. О томе се одлучује кроз одговор на питање да ли је контекстуално значење део другачије семантичке или појмовне области од оне којој припада основно значење речи наведено у речнику.

Дискурзивни приступ такође има своје предности и недостатке. Предност се очитује у томе што се узимају у обзир језичке равни пројављивања метафоре, као и настојање да се одреде јасни критеријуми за њено идентификовање. Међутим, фокусирање на речи као носиоце значења, на чему се ова идентификација заснива, сматра се делимично проблематичним. Као што запажа С. Ниперт-Румел, тешко је одредити шта је основно значење које ова група аутора претпоставља и где су његове границе, услед чега настаје опасност од тога да се основно значење схвати као истоветно дословном језику (в. Niepert-Rumel 2021: 96), те да се метафора изнова схвати као инстанца употребе речи у недословном значењу. Стога се може закључити да поменута методологија, и поред многих корисних увида, има своја ограничења, те да не пружа неоспориве критеријуме за идентификовање метафоре.

Разлог због којег се не може с прецизношћу формулисати метода идентификације метафоре налази се и у њеној природи. Према речима Ниперт-Румелове: „Метафора је толико многострука појава која се јавља у толико различитим граматичким облицима, типовима исказа и контекстима да је немогуће издвојити критеријум за њену идентификацију који је применљив у сваком случају” (Niepert-Rumel 2021: 97). Констатујући ово, она издваја два кључна критеријума за препознавање метафоре, а то су: 1. напетост коју метафора изазива на а) семантичком или б) прагматичком нивоу, или в) на оба нивоа исказа; 2. чињеницу да метафоричка изјава значи више од онога што је изложено на нивоу реченице (другим речима, да иде даље од дословног значења). Због изразите обухватности метафоре као појаве, критеријуми Ниперт-Румелове на проницљив начин коригују и допуњавају методе групе Pragglejazz у погледу изналажења и проучавања метафоре у саставу већих контекстуалних целина.

3.2.6. Новији когнитивистички увиди о метафори

Поменути когнитивистички увиди у својства и функције метафоре надахнули су примену и развој ове теорије у последњим деценијама, при чему је настао низ њених накнадних модификација и проширења. Овде ћемо изнети најсажетије увиде у неке од њих.

У новијој студији из 2020. године, под називом *Extended Conceptual Metaphor Theory* (Проширена теорија појмовне метафоре), Ковечеш нуди шири, флексибилнији модел метафоре него што су то раније теорије дозвољавале. Задржавши основни увид да је метафора централна за људску мисао, он унапређује схватање метафоре обраћањем веће пажње на улогу дискурса, културе и свеукупног контекста за њен настанак и обликовање (Kövecses 2020). Он, дакле, полази од увида да метафоре нису увек унапред складиштене у уму, већ се могу динамички појавити током комуникације. Другим речима, Ковечеш истиче да се метафора мора проучавати на нивоу целог дискурса, уз обраћање пажње на метафоричке мреже и њихове кохерентне низове у већим контекстуалним целинама.

У свом проширењу когнитивне теорије метафоре (ЕСМТ), овај когнитивиста превазилази идеју појединачних појмовних метафора (нпр. СВАЂА ЈЕ РАТ) и у жижу поставља вишеслојне системе метафора, у којима метафоре хијерархијски међусобно утичу једна на другу, што боље одражава стварну употребу језика и мисаону сложеност метафоре. Прецизније, он разматра метафору као појаву која настаје током говорног чина, наглашавајући да метафоре нису статичне, већ флексибилно обликоване комуникативним контекстом, у зависности од циљева говорника, жанра дискурса, друштвене и културне позадине. Иако отеловљење остаје фундаментално искуство на ком се метафора заснива, ЕСМТ прецизира како телесно искуство усмерава, али не одређује у потпуности метафоричку мисао. Такође, ЕСМТ у потпуности интегрише метонимију у теорију метафора, видећи је као кључни механизам у њиховој конструкцији, проширењу и активацији у дискурсу.

Џ. Стин истражује разумевање метафора кроз призму теорије двоструке обраде, правећи разлику између брзог, аутоматског размишљања (Систем 1) и спорог, намерног резонувања (Систем 2). Стин тврди да се метафоре могу обрађивати и несвесно и свесно, у зависности од контекста и комуникативне сврхе. Док се многе метафоре разумеју несвесно и без напора, друге се користе и тумаче промишљеније, посебно у академском, политичком или књижевном дискурсу.

Централно место у Стиновом аргументу заузима тзв. теорија интенционалне метафоре, према којој се све метафоре не обрађују на исти начин. Метафоре сковане с намером су оне које говорници свесно користе како би подстакли слушаоца да их препозна и размисли о њиховим применама и значењима. Оне се разликују од спонтано и случајно употребљених метафора, које се обрађују аутоматски као део свакодневног језика. Ова теорија метафоре пружа оквир за анализу свесног утицаја помоћу метафоре.

Стинова студија се, дакле, надовезује на раније успостављене когнитивно-психолошке моделе исказа и обраде дискурса, доносећи уједно богатство нових увида. Стин притом наглашава важност разликовања намерне и ненамерне употребе метафора у студијама когниције, образовања и реторике. Препознати када се метафора користи намерно може нам помоћи да боље разумемо стратегије убеђивања, процесе учења, па чак и политичке поруке. Стин се залаже за више емпиријских студија о томе како се реагује на различите врсте метафора у комуникацији у реалном времену (Steen 2023).

3.2.7. Основа и смисао проучавања метафора

То што је метафора у когнитивној лингвистици откривена као средство промишљања и тумачења света даје велики подстицај за њено проучавање у саставу одговарајућих дискурзивних структура. Полазећи од језичког аспекта метафоре, могуће је, бар у некој мери, спознати доживљаје и мисаоне процесе који су у њеној основи. Чак и у случају временски удаљених списа, то што нас од проучаваних текстова дели више векова не обесмишљава дијахроно тумачење метафора у њиховом саставу (више о томе: Stanojević 2008). Разлог је у томе што, како савремена когнитивна наука открива, метафора није искључиво производ културолошких чинилаца већ и универзалних људских когнитивних структура.

Савремени читаоци деле когнитивне структуре чак и с античким писцима и читаоцима (Czachesz 2017: 214). Одређене метафоре могу бити живе у било ком тренутку и у било којој култури, јер се односе на основна људска искуства која трају. Овакве метафоре настале су на основу употребе основних и општих образаца људских искустава. Оне су део свакодневне комуникације и, као такве, оне су неприметно, али учестало функционалне

у размишљању и комуницирању.³⁶ Њихова употреба говори пуно о томе на који начин доживљавамо свет. У том смислу, метафора је, нарочито у својој универзалности, пријемчива и релевантна за проучавање.

3.3. Достигнућа и преимућства откривања метафоре као мисаоне појаве

Нарочити допринос когнитивне теорије метафоре огледа се у томе што метафора, као феномен установљен у мислима, представља значајно значењско чвориште у саставу усменог или писаног дискурса. Нарочито је важно запажање когнитивиста да су и конвенционализоване метафоре значењски учинковите. То значи да, и кад нисмо свесни тога, метафоре учествују у нашем уобличењу мисли, артикулацији доживљаја и споразумевању. То је један разлог да буду проучаване.

Надаље, откривена у својој мисаоној структурираности и учинковитости, метафора може послужити као херменеутички кључ. Другим речима, истраживање метафоре представља пут увиђања како је њен творац и корисник доживљавао оне аспекте искуства које је том метафором обележавао. Уједно, овим путем сазнаје се и како је одређени писац или беседник хтео утицати на своју публику приликом употребе одговарајуће метафоре. Стога, истраживање метафоре као дискурзивног елемента представља пут откривања не само значења текста већ и самог света искуства који стоји иза њега. То даље води увидима о сличностима и разликама у нашем данашњем поимању извесних појава и некадашњем размишљању и комуницирању о њима, које је оставило траг у списима из прошлости.

Штавише, оваква анализа може дати надахнуће за реинтерпретацију и оживљавање извесне метафоре у новим употребним и интерпретативним контекстима. Према запажању Б. Шијаковића: „У метафорама су депоноване оне чињенице једне културе које су у стању да активирају контексте знања и представâ неопходне за актуалну реализацију дате културе. Ови контексти нису статични и једном заувек дати, већ су

³⁶ Неке метафоре јесу културолошки условљене и удаљеност од културолошких образаца на којима су оне утемељене онемогућава нам да их разумемо. Али многе универзалне метафоре засноване су на општим искуствима вида, слуха, говора и сл. На основу ових искустава можемо, бар делимично, разумети овакве метафоре и онда када су оне употребљене у неком другом времену и културолошком контексту.

динамични, а метафоре у њима функционишу као начини делања и разумевања, као форме понашања и знања” (Шијаковић 2016: 66).

Управо је когнитивном теоријом метафоре утабан пут за детаљније откривање и реактивирање најразличитијих животних, културолошких и спознајних аспеката баштињених у метафорама, а нарочито у онима које су током историје учестало коришћене и реконтекстуализоване.

Закључак

У раду је пропраћен дугачак историјско-филозофски пут откривања праве природе метафоре, тј. њеног когнитивног утемељења или мисаоне основе. Видели смо да је она у античким теоријама била схватана као језичка појава којом се могу остварити спознајни учинци када је беседници и писци вешто употребе. Ипак, она је у антици остала недовољно спозната у својој сложености и вишенаменској употребљивости. Стога су њена истраживања остала недовољно плодносна, завршавајући се у стилистичким и реторичким разматрањима, те помажући да се кроз увиде у метафору овлада реторичким и стилским вештинама. Ови антички увиди о њој преношени су кроз средњовековне реторичке приручнике, у сведеном виду.

Тек крајем XVIII века, а нарочито кроз филозофију и лингвистику XIX и XX века, дошло се до знатно дубљих увида у мисаону структуру и значај метафоре. Она је сагледана не као језички пренос већ као пренос мисли и искустава. Другим речима, у овом контексту сагледана је не само као средство изражавања већ примарно као средство структурирања стварности. Штавише, њој је приступано као самом изворишту значења и као средству преописивања стварности.

У савременој когнитивној семантици дошло се до закључка да је метафора примарно феномен ума, који се очитује у језику. Дефиниција и структурална проматрања метафоре као спознајног феномена која су когнитивисти пружили нису сасвим нова у односу на модерне, па чак ни у односу на античке филозофе, али јесу направила дубљи захват у схватању метафоре, усредсређујући се на њене спознајне аспекте и примене, тј. сагледавајући процес сазнања као њен корен и крајњи домет. То је на значајан и обухватан начин отворило простор за долазак до нових увида о њеном могућем утицају на свакодневни живот и начин размишљања, те о значају и сврсисходности њеног проучавања у саставу дискурса. Схватањем да је метафора моћна алатка за разумевање, изражавање, дељење и

тумачење искуства осветљен је и увећан њен значај за наше индивидуално и колективно постојање.

ИЗВОРИ

- Aristotle. *Poetics*. Том 23. Translated by Stephen Halliwell. Loeb Classical Library 199. Cambridge: Harvard University Press, 1995.
- Aristotle. *Rhetoric*. Translated by Christopher David Charles Reeve. Cambridge, Massachusetts: Hackett Publishing Co., 2018.
- Cicero. *On the Orator: Book 3. On Fate. Stoic Paradoxes. Divisions of Oratory*. Translated by H. Harris Rackham. Loeb Classical Library 349. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1942.
- Hermogenes. *Hermogenes' on 'Types of Style'*. Translated by Cecil W. Wooten. Chapel Hill and London: The University of North Carolina Press, 1987.
- Hermogenes. *Hermogenis Opera*. In: *Rhetores Graeci* vol. VI. Ed. Hugo Rabe. Editio stereotypa editionis anni 1913. Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana. Stuttgart: Teubner, 1985.
- Quintilian. *Institutio Oratoria*. Books I–III. Translated by H. E. Butler. Loeb Classical Library 124. Harvard: Harvard University Press, 1980.
- Plato. *Plato, Volume V: Laches, Protagoras, Meno, Euthydemus*. Translated by W. R. M. Lamb. Loeb Classical Library 165. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1924.

ЛИТЕРАТУРА

- Шијаковић, Богољуб. *Отпор заборава: неколико [n]огледа*. Фоча: Православни богословски факултет Светог Василија Острошког; Београд: Хришћански културни центар др Радован Биговић, 2016.
- Aristotel. *Retorika*. Prevod sa starohelenskog i komentari dr Marko Višić. Podgorica: ITP Unireks, 2008.
- Bagić, Krešimir. *Rječnik stilskih figura*. Zagreb: Školska knjiga, 2012.
- Black, Max. *Models and Metaphors: Studies in Language and Philosophy*. New York: Cornell University Press, 1962.
- Black, Max. More about Metaphor. In: Andrew Ortony (ed.). *Metaphor and Thought*. Second Edition. Cambridge: Cambridge University Press, 1993, 19–41.
- Blumenberg, Hans. *Paradigms for Metaphorology*. Signale: Modern German Letters, Cultures, and Thought. New York: Cornell University Press, 2010.
- Cassirer, Ernst. *The Philosophy of Symbolic Forms. Vol. 1: Language*. New Haven, London: Yale University Press, 1955.
- Czachesz, István. *Cognitive Science and the New Testament: A New Approach to Early Christian Research*. Oxford: Oxford University Press, 2017.
- Eden, Kathy. Hermeneutics and the Ancient Rhetorical Tradition. *Rhetorica: A Journal of the History of Rhetoric*, 5/1 (1987): 59–86.
- Gadamer, Hans-Georg. *Istina i metod: Osnovi filozofske hermeneutike*. Preveo Božidar Zec. Beograd: Fedon, 2011.

- Grady, J. E. *Foundations of meaning: Primary metaphors and primary scenes*. University of California, Berkeley, 1997.
- Jakobson, Roman. Morris Halle. *Fundamentals of Language*. The Hague: Mouton, 1956.
- Jäkel, Olaf. Kant, Blumenberg, Weinrich: some forgotten contributions to the cognitive theory of metaphor. In: Raymond W. Gibbs, Gerard Steen (ed.). *Metaphor in Cognitive Linguistics*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins, 1999, 9–27.
- Johnson, Mark. Image-Schematic Bases of Meaning. *Recherches Semiotique/Semiotic Inquiry* 9 (1989).
- Johnson, Mark. *Philosophical Perspectives on Metaphor*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1981.
- Johnson, Mark. *The Body in the Mind: The Bodily basis of meaning, imagination, and reason*. Chicago: University of Chicago Press, 1987.
- Kant, Imanuel. *Kritika moći sudjenja*. Preveo Nikola Popović. Beograd: BIGZ, 1975.
- Kirby, John T. Aristotle on metaphor. *American Journal of Philology* 118/4 (1997).
- Klikovac, Duška. *Metafore u mišljenju i jeziku*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2004.
- Kövecses, Zoltán. *Metaphor: A Practical Introduction*. New York: Oxford University Press, 2010.
- Kövecses, Zoltán. *Extended Conceptual Metaphor Theory*. Cambridge: Cambridge University Press, 2020.
- Lakoff, George. Johnson, Mark. *Metaphors We Live By*. Chicago: Chicago University Press, 1980.
- Lakoff, George. Johnson, Mark. *Philosophy in the Flesh: The Embodied Mind and Its Challenge to Western Thought*. New York: Basic Books, 1999.
- Lakoff, George. The Death of Dead Metaphor. *Metaphor and Symbol* 2/2 (1987): 143–147.
- Lakoff, George. Turner, Mark. *More than Cool Reason: A Field Guide to Poetic Metaphor*. Chicago: The University of Chicago Press, 1989.
- Lancaster, Mason D. Metaphor Research and the Hebrew Bible. *Currents in Biblical Research* 19/3 (2021): 235–285.
- Lausberg, Heinrich. *Elemente der Literarischen Rhetoric: eine Einführung für Studierende der klassischen, romanischen, englischen und deutschen Philologie*. Ismaning: Hueber, 1990.
- Lodge, David. *The Modes of Modern Writing: Metaphor, Metonymy, and the Typology of Modern Literature*. London: Edward Arnold, 1977.
- McCall, Marsh H. *Ancient Rhetorical Theories of Simile and Comparison*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1969.
- Mikulić, Borislav. *Writing in Water / Ins Wasser Schreiben: Studies in the Epistemology of Metaphor / Studien Zur Epistemologie Der Metapher*. Zagreb: FF Press, 2023.
- Nerlich, Brigitte. *Semantic Theories in Europe, 1830–1930: From Etymology to Contextuality*. Studies in the History of the Language Sciences 59. Amsterdam: John Benjamins, 1992.
- Niepert-Rumel, Sophia. *Metaphernkombinationen in der neutestamentlichen Rede vom Tod Jesu, Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament* 2/563. Tübingen: Mohr Siebeck, 2021.
- Nietzsche, Friedrich. On Truth and Lies in a Nonmoral Sense (1873). *The Nietzsche Reader*. Edited by Keith Ansell Pearson and Duncan Large. Oxford: Blackwell Publishing, 2006, pp. 114–123.
- Novokhatko, Anna. The Linguistic Treatment of Metaphor in Quintilian. *Pallas* 103 (2017): 311–318.
- Novokhatko, Anna. The use of the term ‘metaphor’ in Latin linguistic discourse before Quintilian. In: Paolo Poccetti (ed.). *Latinitatis rationes: Descriptive and Historical Accounts for the Latin Language*. Berlin, Boston: De Gruyter, 2016, 395–409.
- Perelman, Chaim. Tynce, Olbrechts L. *The New Rhetoric: A Treatise on Argumentation*. Indiana: University of Notre Dame Press, 1971.
- Richards, Ivor Armstrong. *The Philosophy of Rhetoric*. New York: Oxford University Press, 1964.

- Ricoeur, Paul. *The Rule of Metaphor: The creation of meaning in language*. Translation into English Robert Czerny, Kathleen McLaughlin, John Costello, SJ. London, New York: Routledge, 2003.
- Stanojević, Mateusz-Milan. *Dijakronijska varijacija u metaforičkim modelima: razrada metodologije*. Doktorski rad. Zadar: Sveučilište u Zadru, 2008.
- Stanojević, Mateusz-Milan. *Konceptualna metafora: temeljni pojmovi, teorijski pristupi i metode*. Zagreb: Srednja Evropa, 2013.
- Steen, Gerard J., Aletta G. Dorst, J. Berenike Herrmann, Anna A. Kaal, Tina Krennmayr, и Trijntje Pasma, прир. *A Method for Linguistic Metaphor Identification: From MIP to MIPVU*. Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins, 2010.
- Steen, Gerard J. *Slowing Metaphor down: Elaborating Deliberate Metaphor Theory*. The Converging Evidence in Language and Communication Research 26. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins, 2023.
- Steen, Gerard J. Thinking by metaphor, fast and slow: Deliberate Metaphor Theory and the dynamics of metaphor comprehension. *Psychol.* 14 (2023).
- Vico, Giambattista. *Načela nove znanosti: O zajedničkoj prirodi nacija*. Zagreb: Naprijed, 1982.
- Wittgenstein, Ludwig. *Philosophical Investigations*. Translated by G. E. M. Anscombe, 3rd edition. Oxford: Blackwell, 2001.

Fiva SAVKOVIĆ, PhD

UNLOCKING MEANING: THEORETICAL PERSPECTIVES ON THE COGNITIVE DIMENSIONS OF METAPHOR FROM ANTIQUITY TO MODERN COGNITIVE LINGUISTICS

SUMMARY

The text explores how metaphor has been understood across ancient, modern, and contemporary philosophical perspectives. Through this theoretical review, it reveals how the cognitive functions and character of metaphor have gradually been uncovered.

Ancient philosophers primarily regarded metaphor as a linguistic phenomenon, observing its significance in cognitive processes such as teaching and persuasion. Modern philosophy, through thinkers like I. A. Richards, Max Black, Paul Ricoeur, and other influential 20th-century philosophers, reexamined these ancient theories. They concluded that metaphor operates on a far more comprehensive level than mere language; it emerges from the interaction of thoughts and represents an act of mental creativity.

Building upon these insights, modern cognitive linguists further developed the idea that metaphor is fundamentally rooted in cognition and is manifested in linguistic expressions. In the third part of the paper, dedicated to cognitivist insights into metaphors, the definition, structure, peculiarities, elaboration, application, and identification of metaphors are presented. Cognitive Metaphor Theory defines metaphor as the understanding of one concept or conceptual domain through the lens of another. In this view, metaphor serves as both a means and a structure for our understanding of the world — it is essential, constitutive, and actively employed in

everyday thinking and communication. Consequently, metaphor plays a crucial role in shaping experience and comprehension.

Consequently, studying metaphors within oral and written discourse allows us to uncover the underlying thought processes and semantic dimensions embedded in them. Due to its insights into the cognitive foundations and essence of metaphor, as well as the analytical tools it provides for analyzing conceptual metaphors, the cognitive theory of metaphor has proven highly productive. Understanding metaphor through this cognitive lens enriches our comprehension of communication, revealing the deep interconnectedness between thought, language, and our perception of reality. It enables us to interpret metaphor not merely as a semantic structure but also as a comprehensive hermeneutical key for understanding the meaning and purpose of discourse in which it appears. Ultimately, by recognizing that metaphor is a powerful tool for understanding, expressing, sharing, and interpreting experience, its significance for our individual and collective existence is both illuminated and amplified.

Key words: Aristotle, Max Black, metaphor, image-schema, Cognitive Metaphor Theory, cognitive linguistics.

Примљено/Received: 7. 6. 2025.
Прихваћено/Accepted: 25. 8. 2025.

ИСТОРИЈСКО-ПОЕТИЧКЕ ИМПЛИКАЦИЈЕ СПИРИТИСТИЧКОГ ДИСКУРСА И ДЕЗИНТЕГРАЦИЈА РЕАЛИЗМА У СРПСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ XIX ВЕКА

Апстракт: У раду испитујемо везу између културно и историјски утемељеног спиритистичког дискурса и процеса дезинтеграције реалистичког поетичког модела. Применом херменеутичке методе, рад комбинује интерпретативну анализу књижевних текстова са историјско-дискурзивном реконструкцијом културног контекста. Циљ рада је да покаже како спиритистичка парадигма, као облик интелектуалног отпора позитивистичком рационализму, омогућава увођење немиметичних и фантастичних елемената у књижевно стваралаштво. Промене нису видљиве само у тематском репертоару већ и у мотивацијском систему. Дакле, спиритистички елементи у делима посматрају се као симптоми шире епистемолошке промене која је условила поетичке трансформације у српској књижевности деветнаестог века. Рад указује на то да спиритизам у одабраним књижевним делима Симе Матавуља, Драгутина Илића и Лазара Комарчића функционише као механизам поетичке субверзије реализма, што га чини релевантним предметом научне анализе у оквиру књижевне поетике и историје.

Кључне речи: поетика, реализам, дезинтеграција реализма, спиритизам, позитивизам, фантастика.

Увод

У уводу је неопходно указати на методолошку дистанцу и извесна разграничења у приступу. У раду се спиритизам не своди на псеудонаучну праксу или систем веровања, већ се посматра као дискурзивни модел повезан са кризом реализма у књижевности. Испитује се како спиритистички дискурс утиче на поетичке механизме дезинтеграције

* arslanhelenars@gmail.com; <https://orcid.org/0009-0001-9337-7549>

реализма у српској књижевности.¹ Његово историјско присуство у јавном, књижевном и инте- лектуалном простору XIX века чини да је спиритизам културно-историјска подлога која је у директној вези са текстовима српске књижевности анализираним у овом раду. Иако је, грубо говорећи, могуће разликовати писце који приказују окултне феномене са вером у њих, и оне који сумњају или уопште не верују у њихову истинитост (Радуловић 2008: 203–204), у раду се не бавимо дубљим метафизичким претпоставкама спиритизма нити личним уверењима писаца. У раду тумачимо поетичке промене видљиве у текстовима. Али, ако бисмо спиритизам тумачили као систем верских убеђења, такође би требало имати мере опрезности. Воутер Ханеграф је приметио да се у сржи студија езотеризма налази начелно религионистички приступ, а како он умањује вредност спољашњих историјских утицаја у корист сакралне димензије, такав став је редукционистички. Окултне појаве су синкретични процеси и не могу бити сведени само на једну димензију као што је сакрална.² Зато је било неопходно ревидирати целину приступа научном пољу које се бави оваквим друштвеним феноменима, а не само појединачне научне методе, чија је несистематичност и непрегледност проблем за себе. Неопходно је било одвојити студије езотеризма од њихове сакралне димензије, разумети њихову синкретичност и узети у обзир спољашње утицаје и друге гране наука. Једна од њих је и наука о књижевности. Према томе, спиритизам се мора подвргнути принципима емпиријског истраживања и посматрати као историографски феномен, уз истовремену свест о интердисциплинарности и синкретичности, што се индиректно одразило и наш рад. Наше методолошко становиште начелно је књижевно и херменеутичко – имплементацијом херменеутичке кружнице уз акценат на категорије текста и контекста.

¹ У раду се служимо термином дезинтеграција реализма према одређењу датом у књизи *Ка поетици српског реализма* Душана Иванића и Драгане Вукићевић. Мисли се на историјско-типолошку одредницу реализма и на појаву процеса раслојавања сложене књижевне епохе реализма крајем деветнаестог века. „Процеси раслојавања реализма. – За ову појаву један од популарних термина је дезинтеграција (Д. Живковић)” (Иванић, Вукићевић 2007: 48).

² “We have seen that it is typical of such approaches that, even if they are engaged in direct historical study of primary sources, they still tend to downplay the importance of ‘external’ historical influences in favor of the reference to some universal, transcendent, or ‘inner’ spiritual reality associated with the sacred or the divine. From that point of view, to explain esoteric currents in terms of syncretistic processes is bound to be experienced as reductionist and, more generally, as missing the whole point about them. If the ultimate referent of esotericism is some sui generis dimension of the sacred, then its ‘external’ manner of manifestation – whether pagan, Christian, Jewish, or even secular – must be of secondary importance by definition, if indeed it has any meaning at all” (Hanegraaff 2012: 370).

Друга напомена је да се у нашем раду све тврдње уско односе на француски спиритизам у свом кодификованом виду. Но, треба имати на уму да је спиритизам чак деценију раније узео великог замаха у Енглеској, као и да су одржаване везе између спиритистичких заједница у Европи и Великој Британији. На нашим просторима директна веза са спиритизмом из Енглеске види се у животу и раду Чедомиља Мијатовића. Препознат као „учитељ” и „отац спиритизма” код нас (Радић 2009: 185), Чедомиљ Мијатовић је 1897. године објавио две књиге: *Из Царства духова од Теозофа* и *Аветињски појави од Теозофа*. У њима настоји да објасни како смрт није гашење душе у телу, већ ослобађање душе из тела. Ово сазнање могло се непосредно стећи кроз „саобраћај са духовима”, односно кроз сеансе, којима је и сâм присуствовао (Радић 2009: 172). Заинтересован за спиритизам још за време студија у Цириху, Мијатовић ће убрзо постати редован гост у лондонским салонима, седећи за спиритистичким столом раме уз раме, или боље рећи длан уз длан, са сер Оливером Лоцом и Вилијемом Стедом (Марковић 2006: 385). Тврди се да је потом Мијатовић подстакао не само Комарчића на издавање листа *Два света* већ и Стеву Николића-Кућетину да напише своје две књиге (Радић 2003: 185). У то време и Сима Стојановић објављује искуства са спиритистичких сеанси у Земуну у књизи *Из области духова, или живот после смрти, истинити догађаји на основу записника са спиритистичких седница*.

Напоследку, структура нашег рада је начелно двострука, премда се ова два аспекта међусобно прожимају. Са једне стране, то је историјски и културни оквир, а са друге анализа текстова. Анализирана грађа је одабрана јер се у њој директно реферише на спиритизам, било као афирмација филозофско-идејног слоја (Илић), или његовог објективнијег представљања као друштвене појаве у Београду (Матавуљ). Аспекти спиритизма су у одабраним текстовима присутни у тематским, жанровским и мотивацијским елементима.

Историјско-поетичке импликације спиритистичког дискурса и дезинтеграција реализма у српској књижевности XIX века

Говорећи о раслојавању реализма у историјско-типолошком смислу, Иванић бележи:

Прво, у европском књижевном простору превладава увјерење о окончању реализма. С тим иде нов вокабулар књижевних струја, позива се на нове поетике, поступке, идеје: декаденција, импресионизам, симболизам, релативизам, витализам, спиритизам. Руши се позитивистичка слика свијета, јачају

паранаучни покрети (спиритизам), настају нове теорије васионе, времена/простора (Ајнштајн) [...] У свему томе учествују најзначајнији српски писци тога времена, од Матавуља, Ранковића, Вукићевића и Домановића, до Драгутина Илића и Лазара Комарчића (Иванић 2007: 49).

Са друге стране, пишући о дезинтеграцији реализма, Драгиша Живковић је запазио да „српска књижевност већ увелико иде у корак са европским књижевним токовима, доста убрзано, напореда се креће са европским књижевностима” (Живковић 1994: 172). У инострану, али и у домаћој књижевности, књижевност последњих година деветнаестог века посматрана је као опозиција водећим вредностима, а понекад и гранична појава која настоји да се тим вредностима супротстави, ушущкана негде на развојној линији књижевности између реализма и модерне. Недостатак систематичности, кохерентности и програма у различитим струјама које су се појавиле са краја деветнаестог века, директно је условио мноштво термилолошких одредница. Не само у српској, већ и у другим европским књижевностима, истовремено постоје термини који понекад означавају конкретну књижевну појаву, а понекад имају шире, друштвено значење. Неки од њих су: симболизам, декаденција, *fin de siècle*, ларпурлартизам, натурализам и тако даље. Свега неколико година раније, исти тај европски књижевни простор, у којем је почело да влада уверење о крају реализма, понудио је свету, а и српским писцима, узор попут Мопасана, Флобера, Стендала, Балзака и Золе.³ Последње деценије деветнаестог века, поетички освешћен Матавуљ износи другачије погледе на реализам у свом огледу *Реализам* (1891). Овај оглед је начелно полемички, а настојао је да поетику реализма приближи нашим просторима:

Колико се може разумети, нове реалисте траже да се иде путем којим иде наука, те одричу уметности њене старинске погодбе: тежњу ка идеалу, хумор, сличност (оличити у једној особи многе особе) итд., као да се те личности не налазе у човечјем организму, као да човечји организам није такођер део природе! [...] Ти преписи никад неће моћи заменити слике озарене зрацима маште, пуне покрета и ватреног живописног дисања (Матавуљ 1969: 434).

³ Драгана Вукићевић, истичући утицај страних књижевности за поетичку самосвест српског реализма, нуди табеларни приказ студија које се компаратистички баве односима и утицајима домаћих и страних књижевности. Поред руске књижевности, француска књижевност је извршила највећи утицај на наше реалисте (Мопасан, Иго, Стендал, Флобер, Балзак, Зола итд.). Осим тога, позивање на Дарвина у делима реалиста најбоље илуструје нову позитивистичку климу (Иванић, Вукићевић 2007: 62).

Наведени цитат сажима опште стање у уметности, идејне и духовне промене које су захватиле последње године деветнаестог века. Опште интересовање се креће од научности ка свету маште у најширем смислу. Истинитост, миметичност, сцијентизам, научност, позитивизам, утилитарност, корисност, прогрес – само су неке од одредница које препознајемо као обележја „духа епохе” друге половине деветнаестог века, а које сада бивају преиспитиване. У таквом друштвеном контексту рађа се и спиритизам. Према томе, реторика спиритизма је морала по природи ствари да претендује на научност и доказивост. Не смемо сметнути с ума да се циљало на доказивост и документарност у виду чланака, који су прикупљани као докази да су појаве општења са духовима реалне и истините. За тему нашег рада интересантно је да је писац Лазар Комарчић покренуо часопис те врсте, под називом *Два света*. На крају другог броја, Комарчић одговара на реакције других листова на његов часопис. Чланак „Наука и спиритизам” управо осликава поменути претензију спиритизма на научност. Набрајањем имена научника који су били заинтересовани за спиритизам, Комарчић уједно нуди и панорамски пресек спиритистичких активности у Европи. На тим страницама налазе се имена попут: Камија Фламариона, Алана Кардека, Шарла Ришеа, Карла ду Прела, Александра Аскакова, Оливера Лоца и осталих (Комарчић 1903: 46–49). Десет година раније, и часопис *Досетије* уводи рубрику „Из области феноменализма”, а која ће се дотаћи не само спиритизма већ и теозофије.⁴ У то време и Петронијевић објављује своју књигу *Спиритизам* (1900), која је касније доживела чак неколико издања. Међутим, чланци који су документовали појединачне случајеве општења са духовима нису пронашли своје место само по часописима већ су интегрисани у целовита књижевна дела, као што је случај у *Уранији* Камија Фламариона. Но, вративши се на почетке спиритизма, чини се да је тек Кардеков текст „Шта је спиритизам?” (*Qu'est-ce que le spiritisme?*) популаризовао спиритизам на европском простору, тако да се за њега интересују и шири кругови, међу њима и књижевници. Та је књижица била намењена ширим масама, што поставља важно питање о 'тајности' спиритизма уопште. Зато се чини сасвим оправданим заступање становишта по којем спиритизам није езотерично учење у традиционалном смислу. Али ипак, по неким својим својствима и историјски (рецимо по додирним тачкама са теозофијом), спиритизам јесте део окултног миљеа са краја деветнаестог века (Радуловић 2009: 12–13). Према томе, спиритизам, који иза себе има дугу традицију филозофске мисли (преко Сведенборга,

⁴ За више видети: Јовић, Бојан и Јовановић, Тијана. Спиритизам у српској периодици с краја XIX и почетка XX века. *Књижевна историја – Часопис за науку и књижевност*. Београд: Институт за књижевност и уметност, год. 51, бр. 168, 2019: 121–136.

Канта, Ламарка итд.), управо, послужимо се речима Драгутина Илића, јесте „филозофско-експериментална дисциплина” која је настојала да буде позната, озваничена и кодификована. И даље посматрајући кроз лупу културноисторијских околности, идејна основа спиритизма била је изразито антиклерикална и са јаком социјалистичком основом. Ивон Кастелан истиче како је у Барселони, на месту где су погубљивани злочинци осуђени на смртну казну, по наредби тадашњег бискупа, спаљено око триста брошура и књига о спиритизму (Кастелан 1987: 93). Најбоља илустрација полемичког односа према хришћанству је књига *Јеванђеље према спиритизму* (*L'Évangile selon le spiritisme*), која је ушла у списак забрањених књига (*Index Librorum Prohibitorum*). Ово је једна од пет књига које чине кодификован систем француског спиритизма, по узору на петокњижје. Њега чине наслови овде дати у оригиналу: *Le Livre des Esprits* (1857), *Le Livre des médiums* (1861), *L'Évangile selon le spiritisme* (1864), *Le Ciel et l'Enfer* (1865) и *La Genèse selon le spiritisme* (1868). Прва књига чини се уједно и најважнијом. Већ у првој књизи се заговара став супротан библијској традицији, рецимо да Адам није први човек, већ неко ко је преживео катаклизму на неком од могућих светова и засновао ново људско покољење на земљи (Kardec 1996: 77). 'Кардеков' спиритизам је привукао многе интелектуалце тога времена, преко Леона Денија, који се узима настављачем драматурга Сардуа, Габријела Делана, а често и научнике из области медицине, попут Шарла Ришеа. За нашу књижевност је нарочито значајан Kamiј Фламарион. Астроном по занимању, он је иза себе оставио и неколико литерарних дела научне фантастике чија је идејна основа у складу са основним поставкама спиритизма. Фламарионова дела је Комарчић навео у списку литературе за роман *Једна угашена звезда*. Према навођењу то су: „*Astronomie populaire. Description générale du ciel. – Le Monde avant la création de l'homme. – L'atmosphère. – Météorologie populaire. – Qu'est-ce que le ciel? – Uranie. Les Mondes imaginaires et les Mondes réels. – La Fin du Monde. – Paris*” (Комарчић 2017: 4). Овим приповедачким моделом ћемо се бавити касније у раду, а како је Комарчић *Уранију* навео као извор, на том делу ћемо се посебно задржати. Код оба аутора је еволуционистичка и прогресивистичка идеја измештена у свемир, те се тако у космичке просторе сели и друштвена теорија о напреднијим и мање напредним расама, техничком развоју, ратовима и тако даље. Пишући о појављивању спиритизма на нашим просторима, Радић наводи да су нека од првих спиритистичких дела преведених на српски биле управо књиге Kamiја Фламариона *Љубав на звездама* (1888) и *Смак света* (1895). Такође, још 1865. године је преведена прва Кардекова књига, под насловом *Царство духова* (Радић 2009: 139–140). Имајући у виду ове преводе, с правом се може говорити о утицајима извршеним на српску књижевност.

Како се бавимо књижевним реализмом, то јест његовом дезинтеграцијом, дугујемо да споменемо Балзака, иако се у његовим делима не ради о спиритизму, пошто је спиритизам почео са својим оснивањем десетак година након Балзакове смрти. Ипак, Балзак, један од светски најпознатијих реалиста, био је заинтересован за месмеризам, телепатију, магизам, алхемију, Сведенборгова учења, тако да га је Сен-Бев назвао алхемичаром мисли и професором окултних наука.⁵ Теофил Готје, историји књижевности познат као представник парнасоваца, још је шездесетих година објавио приповетку „Аватар” (франц. *Avatar*). Реч је о путовању душе у друга тела, односно замена душа грофа Олафа и младића Октава, уз помоћ магијских пракси из Индије. Виктор Иго се пак сусрео са конкретним спиритистичким праксама још током егзила, лета 1853. године. Ова година је значајна, јер су се за појаву покретних столова (*tables tournantes*) заинтересовали многи научници у Француској, а 1861. године Кардек ће ову појаву унети у своју књигу, но сада у новом руху, претендујући на систематичност и научност спиритизма.⁶

Деветнаести век је дубоко уздрман теоријом еволуције, која је човека изместила из своје пређашње позиције у универзуму и приближила га животињама. То ће покренути многа друга питања у развоју филозофске мисли. Може се рећи да се у књижевности, али и у другим областима живота, човек изнова враћа питању о највећој тајни: има ли чега после смрти. И спиритизам је покушао да одговори на ово питање. Спиритизам је нудио утеху и обећавао мирење две крајности „заstraшујућег материјализма и старих форми религије” (Радловић 2009: 160). У основи примамљиве спиритистичке праксе разговарања са духовима по салонским сеансама, лежи филозофска мисао о дихотомији материјалног и духовног (иматеријалног) света, и постојању оностраних простора где обитавају душе преминулих. Бесмртност душе и њено постојање у просторима ван земаљског покреће сумњу о статусу душе у таквом простору и какав је тај простор сâм по себи. Према томе, религијски концепти раја или пакла бивају изнова преиспитивани (*Le Ciel et l'Enfer*), а са развојем науке, интересовање се окреће ка свему и васионским просторствима. По спиритизму нема мучења душе, већ само напретка у духу, што је, опет, одјек прогресивизма деветнаестог века и актуелних друштвених теорија, што се разликује од индијских учења о реинкарнацији (Радловић 2009: 162). Но, опет у

⁵ Према: Rudwin, Maximilian. Balzac and the Fantastic. In: *The Sewanee Review*. Jan., Vol. 33, No. 1, 1925: 2–24.

Доступно на: <https://www.jstor.org/stable/pdf/27533823.pdf>

⁶ За више: Monroe, John, Making the Seance 'Serious': 'Tables Tournantes' and Second Empire Bourgeois Culture, 1853–1861, у: *History of Religions*, Vol. 38, No. 3, 1999: 219–246. Доступно на: <https://www.jstor.org/stable/3176353?origin=JSTOR-pdf>

друштвеном смислу, спиритизам је био отворен за источњачка учења тада колонијализованих, потлачених земаља, а полемички настројен према католичанству у свом догматском виду. Реинкарнација душе, према спиритизму, значила је да духови живе неколико живота и својим напретком су ближе богу, односно савршенству. Спиритизам је ишао толико далеко да је успоставио редове и класе душа по степену развоја, али оне се не могу кретати уназад, већ само унапред.⁷

Као што смо нагостили, крај деветнаестог века је симптоматски захватило интересовање за светове ван емпиријског, чулно-опипљивог света, који је било могуће открити средствима науке. У том научном презасићењу, интересовање се окреће ка другим могућим световима, било да је у питању свет умрлих или живот на другим планетама које је наука открила. Зато је сасвим очекивано да се ово опште друштвено интересовање за нове просторно-временске односе види и у књижевности тога доба. У оквирима књижевности дезинтеграције реализма видљива су тематска окретања ка сфери фантастичног, као и појава нових жанрова:

Статистички је мјерљиво ширење нереалистичких жанрова, као што су бајка, алегоријска сатирична прича, алегорија, басна. Поготово је занимљива научнофантастична утопија (Драгутин Илић, Светолик Ранковић), знак распада прогресистичке слике свијета, те бујање различитих типова фантастике (Иванић 2007: 49).

Довођење фантастике као књижевнотеоријског проблема у везу са спиритизмом може отворити нове перспективе, о чему је већ писано.⁸ Са друге стране, несумњиво је да се у нашој књижевности запажа тематска промена. Тако се идеализација села и задруге постепено губи, а убрзо се јављају нове тематске преокупације, као знак „једног песимистичког осећања света и човека, једне резигнације и умора, посматрања човека као немоћног бића, којим управљају не само друштвене силе него и тамни нагони [...]” (Живковић 1997: 180).

Осим у тематском смислу, промена се види и у мотивацијском поступку, јер се јавља занимање за мрачне стране човековог ума, психолошке и парапсихолошке феномене, биолошко и друштвено

⁷ “The same spirits made better through their own efforts. In growing better they pass from a lower to a higher order, but never degenerates” (Kardec 1996: 101).

⁸ Једна таква је студија Томаса Вебера, која почетке научне фантастике, прецизније оне која се бави животом на другим планетама, препознаје у деветнаестовековним спиритистичким учењима. Такође, Вебер истиче утицај романа Камија Фламариона. Према његовом мишљењу, научна фантастика о ванземљанима званично је обликована средином XX века. Видети: Weber, Thomas P., Carl du Prel (1839–1899): Explorer of Dreams, the Soul, and the Cosmos. In: *Studies in History and Philosophy of Science*. 38. 2007: 593–604.

пропадање. У појединачним случајевима промена се може повезати са спиритизмом. Такву везу између спиритизма и ових феномена дотиче Кастелан у поглављу „Спиритизам и медицина”, у којем је пажња посвећена пасивној и шизоидној психи спиритистичких медијума, њиховим извештајима, као и чињеници да су такве личности окончаваале у лудницама, мучене сопственим халуцинацијама (Кастелан 1987: 101). Невезано за спиритизам, Лазар Комарчић ће оваквог јунака понудити у роману *Један разорен ум*, чији је првобитни назив гласио *Кант нашег доба*. Додатно, спиритизам „маркиран као знак декаденције” не мора бити само интересовање за теме као што су хистерије, неуротичност, халуцинације, психопатологије итд. већ и за теме о пропасти грађанских породица (Радуловић 2020: 572). У свему томе се може видети како прогресистички и утилитарни поглед на књижевност и свет бива постепено трансформисан. Већ ће Матавуљ критиковати заговорнике утилитаризма и чак их називати „дилетантима непријатељима уметности”.⁹ Ту видимо како се линија еволуција–прогрес–корисност битно проблематизује, што ћемо сада показати и на примерима појединачних дела.

*

У нашој књижевности, у временском оквиру којим се бавимо, окултна струјања изазивају интересовање Драгутина Илића, Лазара Комарчића и Симе Матавуља. Међутим, у стваралаштву последњег, спиритизам није систем личних уверења, већ погодна књижевна грађа, премда је из његових мемоара познато да је имао прилике да учествује на сеансама:

Матавуљ је изван спиритизма и приказује га са дистанцом. Ради поређења, његови савременици Комарчић и Драгутин Илић, узимају спиритизам као сасвим озбиљан феномен и извор за неке теме својих дела (Радуловић 2009: 204).

Матавуљев „одлучни напор да градски живот учини предметом приче” (Иванић 1996: 86) изнедрио је значајна књижевна завештања о београдској грађанској средини тога времена.¹⁰ У приповеци епистоларне

⁹ „Кад су уметници од толике користи људству, кадкад служе напретку и братству, а најмање користи из себе црпу, зашто онда, о ви, Чернишевски, Писареви и остали њихови апостоли, што да тим људима не оставите да понекад сањају и о немогућим стварима? Што да се не заносе и месечином и звездама, и ружама и славујем, и девојачком лепотом?” (Матавуљ 1969: 437). Речи су из „Беседе у корист фонда за подизање споменика Војиславу Илићу”.

¹⁰ „За образованог Матавуља окренутог француској култури у којој и стварају главни спиритистички аутори (Ален Кардек, Леон Дени, Камиј Фламарион) није била потребна појава домаћих спиритистичких писаца, прилично провинцијалних, да би

форме „Београдска деца”, београдска средина приближава се француском декадентном салонском друштву у којем влада досада (франц. *ennui*), лепота у пијанству, коцкању, баловима и прељубама. Слична атмосфера је дата у приповеци „Привиђење нашег центлмена”, која такође нуди салонску атмосферу налик париској. Јасно је да утвара, која се причињава неурастеничном књижевном јунаку по повратку из Француске, није ништа друго до последица менталног растројства. На тај начин појава је психолошки мотивисана нервним растројством, као што постоји и рационално објашњење Феминог случаја, из приповетке „Спиритисте”. Рационално објашњење чудних појава је ментално растројство и запаљење мозга. У оба случаја можемо препознати особине књижевне поетике са краја деветнаестог века. Наиме, књижевни јунаци са краја деветнаестог века врло често завршавају у нервном растројству, лудилу или самоубиству. То иде у корак са општим интересовањем за почетке психологије као науке и за поступке дубље психолошке мотивације књижевних јунака.

Условљени обимом рада, а и како бисмо избегли понављања, читаоце упућујемо на студије које су посвећене спиритистичким темама код Матавуља.¹¹ Осим приповедака „Спиритисте” и „Чудни разговори”, о којима је већ писано, истакли бисмо да се у Матавуљевом стваралаштву могу наћи узгредни помени спиритизма. Спиритизам постоји као разговорна тема у приповеткама „У помрчини”, „Водене силе” (збирка *Немирне душе*) и „Марија”, чији је првобитни наслов гласио „На прагу другог живота”. У њој књижевни јунак Мита, студент филозофије и заговорник разума, оштро осуђује склоност доктора ка псеудонаукама. Из ових споредних примера јасно је да је Матавуљ приказивао образованије слојеве српског грађанског друштва као симпатизере (али и противнике) спиритизма.

За разлику од Матавуља, који је спиритизам узимао као занимљиву друштвену појаву, спиритизам код Илића и Комарчића чини идејну основу и, феноменолошки речено, поглед на свет. Радић примећује да су ова двојица аутора повезана са Мијатовићем не само преко спиритизма већ и читавим низом детаља из политичког и приватног живота, између осталог и бављењем књижевношћу (Радић 2009: 194). Зато ћемо у раду компаративно по сличности приказати понеке аспекте дела Драгутина Илића и Лазара Комарчића, која сматрамо репрезентативним за нашу тему

се упознао са самим феноменом (Сима Станојевић, Стеван Николић Кућетина)” (Радуловић 2009: 206).

¹¹ Радуловић, Немања. Спиритистичке теме Симе Матавуља. У: *Симо Матавуљ – дело у времену*. Зборник радова са Међународног скупа „Књижевно дело Симе Матавуља (29. и 30. мај 2008)”. Београд: Филолошки факултет, 2008: 203–210; Поповић, Тања. Свет параболо и узајамности: Матавуљ и спиритизам. У: *Стратегије приповедања*, Београд: Службени гласник, 2011: 218–240.

и довести их у везу са делом Камија Фламариона *Уранија*, због сличног приповедног модела, а и због непосредног навођења извора на првим странама Комарчићевог романа. На почетку упућујемо читаоце на студије које се баве спиритистичким изворима у делу наших аутора. На пример, Радуловић ће, пратећи Комарчићев списак коришћене литературе, препознати утицаје, директне наводе и преузимања из књиге Руфине Негерат у појединим елементима дела, рецимо у именима индијског порекла, развијенијој технологији којима се те расе имају похвалити, сунцима различитих боја, односу имеђу напреднијих и мање напредних раса у еволутивном смилу и тако даље. У то спада и идејна основа о дуалитету духа и материје и душама као еманацији Бога (Радуловић 2008: 154).

Што се тиче стваралаштва Драгутина Илића, у овом раду уско ћемо се ограничити на спиритизам, иако је аутор био склонији теозофским учењима Хелене Петровне Блавацке. Симболиком је нарочито богата *Аутобиографија одлазећег*, у којој се јављају важни елементи теозофског учења. У рукописима „Мој живот” и „Привиђења”, обједињеним насловом *Моја исповест*, у издању из 2003. године, Илић је забележио своје првобитне сумње у спиритизам, а потом и спиритистичка искуства која су му променила мишљење. Своја искуства закључује следећим речима које уједно и осликавају духовну климу с краја деветнаестог века: „Узмите како вам је воља, али ја сам у животу имао још много доживљаја који ми дају права да верујем да између неба и земље постоји многа тајна коју позитивистичка мудрост никада неће постићи” (Илић 2003: 167). Осим медијумског општења са духовима свога брата Војислава, снахе Тијане, библијског Јуде итд., Илић промишља о спиритизму као о филозофско-експерименталној дисциплини, чији је циљ да открије апсолут. Илић је сматрао да спиритизму треба приступити са критичарским, посматрачким духом (Илић 2003: 87):

Спиритизам, као најмлађа међу филозофским системама, показује већ одређену пажњу, да уради једну чисто филозофску-експерименталну дисциплину у погледу везе материјализованог са дематеријализованим бићем. Извесни резултати који су постигнути у томе погледу дају наде да није далеко час када ће се то питање решити у корист позитивну или негативну (Илић 2003: 85).

Останимо доследни научној методи за коју смо се определили и започнимо текстовним предлошцима различитих аутора:

О, кукавна глупости, прикривена у слави Мојсеја и Дарвина, Спинозе и Канта! (јетко) Све капацитети, величине ума! Мудрост човека оборили су црви и исисали из ње сокове живота. Па ипак, онај црв који испија мозак Дарвинов и рије филозофију Кантову, није нашао

никакве разлике између мозга Сократова и Езоповог магарца, који је оставио будућности да протумачи узвишени појам духа и материје, а сам се задовољио урмом Езоповом (Илић 2015: 207).

Ја мислим да вам је прави циљ да разгледате музеје васељенине. Ту има шта да се види; а у мојим библиотекама? Ништа од свега тога. Оно што је тамо то су црвоточине једног угинулог мравињака [...] Ако се не варам, у једном одељењу царске библиотеке, има једна огромна серија старих протокола, у којима су записана имена разних научника – филозофа, математичара, астронома, књижевника, животописаца, вајара, неимара, и то су само узети научници, књижевници и уметници првога реда, онако од прилике као што су ваши: Конфучије, Сократ, Аристофан, Хипократ, Пиндар, Аристотело, Праскител, Архимед, Цицерон, Сенека, Хорације, Овид, Данте; Михаило Анџело, Рафаило, Санцио, Коперник, Галилео, Кеплер, Њутн [...] Зато оставимо и једне и друге да мирно почивају у сенци вечитог заборава [...] Одатле ћемо посматрати једну другу књигу, књигу широм отворену, књигу Божанствену, књигу пуну тајана Божјих (Комарчић 2017: 166).

Како! – узвикнух ја прекинувши га – ви нам одбијате могућност да имамо чистих мисли? Ви људска бића сматрате за животиње? Хомер, Платон, Фидија, Сенека, Вергилије, Данте, Колумбо, Бекон, Галилеј, Паскал, Леонардо, Рафаел, Моцарт, Бетовен, зар они никада нису имали ниједну узвишену тежњу? [...] И најмања животиња на Марсу боља је, лепша, нежнија, интелигентнија и већа него богови армија Давидових, Константинових, Карла Великог и свих ваших крунисаних убица. Та, није се чудити глупости и дебљини земљана (Фламаринон 2005: 139).

Из ових текстовних предлога, који се много пута јављају у делима у различитим формалним уобличењима, следи неколико битних закључака. А то је да се и окултним струјањима може приступити са позиције времена њиховог настанка. Тако се, посматрано кроз објектив деветнаестовековног „духа епохе” (*Geist der Zeit*), у спиритизму мора јавити неки облик дијалога са владајућим концептом прогреса, корисности и еволуције, уопште достигнућима цивилизације. У спиритистичком дискурсу влада доминантно уверење о напретку душа и цивилизација, и док се једни гасе, други настављају свој развој у вечитом кретању. Видимо да је идеја о друштвеном прогресу начелно пренесена на духовну раван, али то не значи да спиритизам није имао и јаку друштвену ангажованост и тенденциозност које су се тичале организације друштва на овом, рекли бисмо материјалном свету. Штавише, то је први аспект спиритистичког дискурса који настојимо цитатима показати. У њему је тема рата нарочито привлачна, па и тема двобоја, на крају крајева. Спиритисти су веровали да чак и тако сурова појава као што је рат мора у себи садржати неку тежњу ка савршенијем и

напреднијем поретку, управо прогресивистичку тежњу, било то у ослобађању од ропства или из неких других разлога.¹² Залагање за укидање смртне казне, ослобађање од ропства, женско право гласа приморавају нас да видимо да спиритизам не постоји само у области духовног већ да има јак друштвено ангажовани карактер. Ивон Кастелан наводи да је још 1861. године на спиритистичким скуповима одржаван говор „радника–спиритиста”, из чега се јасно види траг ширења спиритизма изван грађанских салона (Кастелан 1987: 71). Из тог разлога у свим делима о којима овде говоримо на идејном слоју имамо јаку антиратну поруку и имплицитну критику друштва и цивилизације. Сва каталошка набрајања људских умова који су обележили човечанство вреде врло мало наспрам развијенијих цивилизација. Цитати које смо навели то и илуструју.

Други аспект је филозофска основа о устројству света, које смо се дотакли у уводу. Ради се о начелно дуалистичкој подели света на материју и дух. Код Комарчића се јављају нарочито сликовити описи духа у филозофско-идејном смислу:

Дух је пламен из кога непрестано прште варнице, а те варнице то су мисли, то су идеје којима духовни свет испуњава свеколику васељену. Он је то што је у душу човекову унео мисао о богу. Он је тај који је први почео да открива природне законе који су вековима били сакривени оку човекову [...] Дух – то је узвишени архитекта свега што у васељени постоји, а материја је градиво од које Он ствара своја ремек дела у овој бесконачној пучи васељениној... И свет опет држи да је извор оној творачкој сили, што све светове држи на једном вечитом кантару, сама груба, мртва, бесвесна материја, а не онај велики Ум који има једно једино име, познато свима народима и свима временима, а то је – Бог... Обично се каже, да у свету бива све случајно. То не постоји (Комарчић 2017: 144–145).

Код Фламариона имамо слично: „Сперо је био у праву изјављујући да материја није оно што чини биће, да је спољашња појава варљива, да је стварност оно невидљиво, да је душевна сила неуштивна, да је у апсолутном бескрајно велико једнако бескрајно малом” (Фламарион 2005: 85). Међутим, тврдити да је дух у свему носи опасност од поистовећивања спиритизма са пантеизмом, због чега је Кардек упућивао на разлике, упоредивши ситуацију са сликаром и сликом: слика у себи има нешто од сликара који ју је насликао, али није исто што и сликар сâм. Према томе, духовни свет постоји

¹² “What has been the aim of Providence in making war necessary? 'Freedom and progress.' – If war is destined to bring us freedom, how does it happen that its aim and upshot are so often the subjugation of the people attacked? 'Such subjugation is only momentary, and is permitted in order to weary the nations of servitude, and thus to urge them forward more rapidly'” (Kardec 1996: 388).

у космосу исто као и материја, он чини „једну дуалистичну целину сваколике, бесконачне вечите васељене – свет, материјални и свет духовни” (Комарчић 2017: 141).

Осим што сматра да је корен Илићевог интересовања за мистицизам и спиритизам у вечито незадовољном људском духу, Владимир Гвозден ће приметити да је „Илићева омиљена дијалектика материјалног и духовног” присутна и у осталим његовим делима (Гвозден 2015: 19). Запажања се могу довести на општији ниво, не само везано за рад Драгутина Илића:

Док позитивисти трагају у природи за истином кроз акумулацију научних доказа, идеалиста окреће своја испитивања према унутра, ка људској души, где настоји да открије тајну целине. Илић из угла идеализма који даје духовни смисао физичком свету критикује модерно научно разумевање природе и људске природе изведене из разума под чулним доказима [...] Будући да се такав идеалиста осећа скучено у средини наклоњеној материјалистичким вредностима, он потражује апсолутну другост, што га води ка стварању улепшане, истовремено нестварне и етеричне слике Истока (Гвозден 2015: 14).

Из свега што смо до сада рекли, имали бисмо овим запажањима додати још следеће. И даље, у времену о којем говоримо, крају деветнаестог века, присутна је тежња да се у *природи* препозна нешто више од материјалног, односно оно духовно, унутрашње начело функционисања природе и човека. У природи и цивилизацијском току настоји се да се открије универзални закон и смисао постојања појединца на светској позорници. На тај начин се могу разумети и претходни одломци које смо навели, или на пример Данијелова размишљања пред античком статуом. Исти однос према статуама и споменицама као симболима цивилизацијског и материјалистичког достигнућа затичемо и код Комарчића и Фламариона („У поређењу са овом унутрашњом и тајанственом силом, Фидија је само незграпни имитатор” (Фламарион 2005: 163)). Према томе, интересовање за душу, односно за нематеријално, реакција је на материјализам деветнаестог века, а спиритизам – и сâм чедо истог века, у себи има понешто од материјализма. Вид бекства остварује се кроз маштања о космичким просторствима, или окретањем ка другоме, односно источњачким учењима далеких земаља.

Дотакнимо се на овом месту космичких пространстава, која су најчешће привлачила пажњу истраживача са позиције научне фантастике. Несумњиво, фантастика ова три дела смештена у васељенске просторе нарочито је инспиративна, али за нашу позицију је важан само један њен

аспект, а то је њен поетички контекст. Са позиције поетике реализма,¹³ фантастика се посматра као одступање од миметичког начела и као приповедачка стратегија често коришћена за прикривену критику друштва. И Комарчић и Фламарион своју радњу смештају у ониричке оквире, док се код Илића проблематизује временска окосница будућност–прошлост. У друштвеном смислу, и фантастика се може довести у везу са засићеношћу материјализмом, потребом за новим светом који нуди више од познатих закона на овом свету. У поетичком смислу, књижевност почиње све чешће да се служи новим просторно–временским односима.

Зато овај рад завршавамо начинима уметничког уобличења фантастике. Свакако, иако се бавимо спиритизмом, близу смо границе која се отвара ка теозофији, која је реактуелизовала античке концепте о хармонији сфера, додатно их подупревши новим научним сазнањима из области астрономије и физике. Илић је искористио лирски жанр да у њега смести певање духова из Духосвета о сферама. Пример је видљив и у минималном броју реквизита, рецимо „справа са неколико већих и мањих колута, који се узајамно око својих осовина, покрећу” (Илић 2015: 217). Бића која насељавају планете Марс и Меркур одају се статичким и електричним брујањем у потпуности у складу са доминантним спиритистичким веровањима. На сценском извођењу је њихову бестелесност требало постићи белим, дугим хаљинама, налик хитонима. Као такве, њих интересује човеково материјално тело, његова маљавост или физичка ограниченост због које не могу да прелећу са света на свет. Они размишљају како препарирати човека, који је сведен на музејски експонат, и према духовима нове цивилизације је у истом положају као мајмун према човеку. Овакав приказ одговара опису духова какав је дат још у првој Кардековој књизи, по којем су духови оденути нечим налик на велику белу пару, због које и могу тако лако путовати по световима (Kardec 1996: 92).

Код Комарчића, где се такође јавља космичко путовање по планетама, односно сферама које ротирају око себе и револвирају око хиљаду сунаца различитих боја, пише: „Он као да још није ступио у наше редове, у сферу духовног света?” (Комарчић 2017: 167). Те сфере, које функционишу милијардама година по неком свом, нашем уму недокучивом закону, биле су некада насељене цивилизацијама, а неке од њих су тек у повоју. Основне прогресистичке законе који владају у овом космичком пространству, књижевном јунаку открива виша интелигенција коју је замишљао Лаплас, упрошћено – Лапласов дух.

¹³ За више о односима појмова поетика, период и епоха видети: Иванић, Душан. Варијације на тему поетика књижевних периода/епоха. *Србистика данас*. Универзитет у Бањој Луци – Филолошки факултет. I.1 (2016): 83–105.

„Преображај од грубости ка питомости је праисконска тежња, виша намера и прогресивни закон Бога Свевишњег ка вечитом усавршавању и улепшавању облика у читавој васељени” (Комарчић 2017: 149).

„О, да вам је знати како је природа спора у раду своме, у корачању напред”, започе он после мале паузе. „Она је истина, оличени прогрес у свима правцима живота свога, али је она и оличени конзерватизам” (Комарчић 2017: 182).¹⁴

У оба дела се јавља иста идејна основа, само што ипак постоји разлика у тону. Код Илића је тон начелно песимистички, док је код Комарчића, крај романа у којем се помаже болесном дечаку, начелно оптимистички. Ипак, песимистички тон код Илића могао би се преиспитати, те Сава Дамјанов истиче да је трагикомичност обострана, и из угла Духосвета и из угла последњих људи на земљи, односно Натана и Данијела (Дамјанов 1988: 9). Наравно, иако су радње оба дела смештене у космичке пределе, постоји разлика у именовању планета. Код Илића су то Марс, Меркур и Земља, а радња се уско одиграва у вртovima и кабинетима. Код Комарчића се види већи ниво креативности и сликовитости (и графичке) са којом приказује планете које су тек у повоју (Гамидо), или оне где је цивилизација достигла свој врхунац и угасила се (Гомора). Код Фламариона је у питању разговор са реинкарнираним духом свога пријатеља Жоржа Спера, који се после смрти обрео на Марсу. У измаштана космичка пространства и у овом случају полази се под чудесним вођством богиње Ураније. У сва три дела космички простори су испуњени шареноликим сунцима и планетама, а на њима су духови који се инкарнирају. Цивилизације неких од њих тек су у повоју, а неке су на високом ступњу, али оно што је константа јесте да се сви повинују закону прогреса.¹⁵

¹⁴ Упоредити са: “No; worlds, like the beings that live in them, are subject to the law of progress. All have begun, like yours, by being in a state of inferiority; and the earth will undergo a transformation similar to that which has been accomplished by the others. It will become a terrestrial paradise, when the men by whom it is inhabited have become good” (Kardec 1996: 126).

¹⁵ „Душе, оне и сад живе и оне ће непрестано деловати на просвећењу своме, јер имају за задатак да раде на свом просвећењу, односно да се уздигну ка Оцу, онемо божанственом Уму, из кога су, у праискони својој, синиле као искре вечитог живота, а материјални облици се одмарају од дуга рада, све док их нека сила не пробуди поново из тог сна и уведе у нову епоху, нова и свежа рада – рада стварања и рада рушења, рађања и умирања” (Комарчић 2017: 125–126).

Закључак

Књижевност дезинтеграције реализма карактеристична је по интензивној духовној клими у којој се сусрећу вртоглави развој науке и филозофска питања о границама сазнајних моћи човековог ума. У таквом контексту рађа се спиритизам и уједно се врши и трансформација реалистичких поетичких конвенција. Поетичке промене не подразумевају само тематски слој, већ се ради о суштинској промени односа између субјекта, стварности и књижевног дела. Спиритистички дискурс постаје један од чинилаца уочених у процесу књижевног раслојавања реализма и његове поетичке субверзије.

Промене су очигледне на тематском плану – огледају се у напуштању сеоског амбијента и преласку у урбане, градске и салонске средине. Простор и време нису статични оквир, већ, уместо тога, долази до ширења просторно-временских односа на друге планете и васионе. Ово не само да омогућава развој фантастике у књижевности већ показује и креативно испитивање емпиријских граница и постојећу потрагу за одговором на питање: има ли живота после смрти? Читав деветнаести век, који је са једне стране обележен ратовима, а са друге, убира плодове научних достигнућа, стављених у службу деструктивних нагона, захвата криза хуманизма, односно криза човека самог, који трага за духовним ослоном у верским алтернативама и новим системима мишљења. Једна таква појава је спиритизам, који је настојао да буде препознат и кодификован по угледу на петокњижје. Спиритистички дискурс ипак карактерише друштвена тенденциозност, која није у потпуности напуштена, затим интересовање за друштвени поредак, људска права, прогрес и напредак, еволуционистички наратив са антиклерикалном основом. Са друге стране, у њему је присутно интересовање за структурно устројство света и човека, као и дијалектички однос материјалног и нематеријалног, у чему се види активно промишљање о границама емпиријског сазнања. Претензије на научност виде се и у популаризацији новинских чланака, који су често интегрисани у књижевна дела, доприносећи тако ефекту убедљивости и документарности. Покретање часописа, као и преводи спиритистичке литературе, мемоари и дневници писаца, сведоче о специфичној духовној клими и интересовању на нашим просторима. Кроз анализу приповедака Симе Матавуља, Лазара Комарчића и Драгутина Илића, уочено је да спиритизам није само тема којој су писци различито приступали већ је у исто време знак преображаја културе и интелектуалног амбијента с краја деветнаестог века. Камиј Фламарион, астроном по занимању, писао је дела литерарне вредности, која су засигурно инспирисала Лазара Комарчића, те смо у раду кроз компаративну анализу

указали на идејне сличности. Херменеутичка интерпретација, уз дискурзивну анализу и компаративни приступ, омогућила је разумевање књижевних текстова који означавају процес раслојавања реализма, у ширем културолошком, филозофском и идејном кључу. Овај рад је настојао да допринесе проучавању историјске поетике српске књижевности тиме што детаљније посматра спиритизам као аналитичку категорију у контексту књижевне поетике. Кроз херменеутичке поставке извршено је читање књижевних текстова у вези са духом времена (*Geist der Zeit*), у којем се растачу вредности поетике реализма и постепено уводи другачије унутрашње искуство фантастичног. Надамо се да добијени резултати могу послужити даљим компаративним анализама и интердисциплинарним студијама, односно да ће покренути размишљања о везама науке о књижевности и друштвених појава као што су езотерични системи. У раду смо ипак спиритизам тумачили као културно-историјски оквир и утемељен дискурс који своје одјеке проналази у књижевности тога доба. Уочена интерференција између поетичког и друштвеног аспекта чини спиритизам релевантним предметом анализе у оквиру поетичких студија.

ИЗВОРИ

- Илић, Драгутин. *Моја исповест*. Приредио Станиша Војиновић. Народна књига – Алфа, Београд, 2003.
- Илић, Драгутин. *Драгутин Илић*. Ур. Владимир Гвозден. Нови Сад: Издавачки центар Матице српске, 2015.
- Комарчић, Лазар. Два света. *Часопис за проучавање спиритистичких појава*. Београд, 1903, бр. 1–2.
- Комарчић, Лазар. *Једна угашена звезда*. Београд: Порталибрис, 2017.
- Матавуљ, Симо. *Симо Матавуљ 2*. Прир. Зоран Константиновић. Нови Сад – Београд: Матица српска – Српска књижевна задруга, 1969.
- Фламарион, Камил. *Уранија*. Београд: Народна књига – Алфа, 2005.

- Kardec, Allan. *The Gospel According to Spiritism*. Two Worlds Publishing Co Ltd. 1987. Преузето са: <https://web.archive.org/web/20110515235851/http://www.geae.inf.br/en/books/codification/gospel.pdf> (25.07.2025)
- Kardec, Allan. *The Spirits' Book*. Federacao Espirita Brasileira. 1996. Преузето са: <https://web.archive.org/web/20120218082730/http://www.geae.inf.br/en/books/codification/sb.pdf> (25.07.2025)

ЛИТЕРАТУРА

- Војиновић, Станиша. Спиритуалистичка биографија Драгутина Илића. Поговор у: Драгутин Илић. *Моја исповест*. Народна књига – Алфа, Београд, 2003: 169–175.

- Гвозден, Владимир. Велика тајна Драгутина Илића. Предговор у: *Драгутин Илић*. Нови Сад: Издавачки центар Матице српске, 2015: 7–23.
- Готје, Теофил. *Аватар. Роман о мумији*. Шабац: Суматра, 2021.
- Дамјанов, Сава. Драгутин Илић, писац фантастике. Предговор у: *После милијон година, Секунд вечности*. Горњи Милановац: Дечје новине, 1988: 3–21.
- Живковић, Драгиша. *Европски оквири српске књижевности* 5. Београд: Просвета, 1994.
- Иванић, Душан. Варијације на тему поетика књижевних периода/епоха. *Србистика данас*. Универзитет у Бањој Луци – Филолошки факултет, Бања Лука. I. 1. 2016: 83–105. Преузето са: <https://www.flf.unibl.org/varijacije-na-temu-poetika-knjizevnih-perioda-epoha/> (17.09.2022)
- Иванић, Душан и Вукићевић, Драгана. *Ка поетици српског реализма*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2007.
- Јовић, Бојан. Научнофантастична драма – словенски допринос настанку жанра и светској књижевности. *Зборник матице српске за славистику*. Нови Сад: Издавачки центар Матице српске, 73. 2008: 139–151.
- Јовић, Бојан и Јовановић, Тијана. Спиритизам у српској периодици са краја XIX и почетка XX века. *Књижевна историја – Часопис за науку и књижевност*. Институт за књижевност и уметност, Београд, 51. 168, 2019: 121–136.
- Кастелан, Ивон. *Спиритизам*. Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада, 1987.
- Марковић, Слободан. *Гроф Чедомиљ Мијатовић: Викторијанац међу Србима*. Београд: Правни факултет, 2006.
- Петронијевић, Бранислав. *Спиритизам*. Београд – Горњи Милановац: Народна библиотека Србије – Дечје новине, 1988.
- Поповић, Тања. Свет параболо и узајамности: Матавуљ и спиритизам, *Стратегије приповедања*, Београд: Службени гласник, 2011: 218–240.
- Радић, Радмила. *Народна веровања, религија и спиритизам у српском друштву 19. и у првој половини 20. века*. Београд: Институт за новију историју Србије, 2009.
- Радловић, Немања. Спиритистичке теме Симе Матавуља. У: *Симо Матавуљ – дело у времену. Зборник радова са Међународног скупа 'Књижевно дело Симе Матавуља (29. и 30. мај 2008)'*, Београд: Филолошки факултет, 2008: 203–210.
- Радловић, Немања. *Подземни ток. Езотерично и окултно у српској књижевности*. Београд: Службени гласник, 2009.
- Радловић, Немања. *Подземни ток (II). Српска књижевност и езотеризам 1957–2000*. Београд: Службени гласник, 2020.
- Weber, Thomas P, Carl du Prel (1839–1899). Explorer of Dreams, the Soul, and the Cosmos. In: *Studies in History and Philosophy of Science*, 38. 2007: 593–604.
- Monroe, John. Making the Seance “Serious”: “Tables Tournantes” and Second Empire Bourgeois Culture, 1853–1861. In: *History of Religions*, 38.3 1999: 219–246. Преузето са: <https://www.jstor.org/stable/3176353?origin=JSTOR-pdf> (26. 07. 2025)
- Rudwin, Maximilian. Balzac and the Fantastic. In: *The Sewanee Review*. (January) 33. 1, 1925: 2–24. Преузето са: <https://www.jstor.org/stable/pdf/27533823.pdf> (25.07.2025)
- Christine Ferguson. Beyond Belief Literature, Esotericism Studies, and the Challenges of Biographical Reading in Arthur Conan Doyle’s The Land of Mist, Aries. *Journal for the Study of Western Esotericism*, (June) 22.2 2022: 205–230. Преузето са: <https://brill.com/view/journals/arie/22/2/arie.22.issue-2.xml> (13.07.2025)
- Christine Ferguson. Decadence as Scientific Fulfillment. *Modern Language Association*. 117. 3. 2002: 465–478. Преузето са: <https://www.jstor.org/stable/823145> (23.07.2025)
- Hanegraaff, Wouter J. *Esotericism and the Academy: Rejected Knowledge in Western Culture*. Cambridge University Press, 2012.

**HISTORICAL AND POETIC IMPLICATIONS OF SPIRITIST DISCOURSE AND
DISINTEGRATION OF REALISM IN 19th CENTURY SERBIAN LITERATURE**

S U M M A R Y

This paper examines the historical and poetic implications of spiritist discourse in Serbian literature of the second half of the 19th century, focusing particularly on its role in the disintegration of realist poetics. Through the analysis of prose works by Simo Matavulj, Lazar Komarčić, and Dragutin Ilić, the study reveals that literature of this period functions not merely as a reflection of social tendencies but as a space where philosophical, scientific, and spiritual questions intersect. Employing hermeneutic methodology, the paper approaches spiritism in a broader context – both cultural and historical. Within this context, literature opens towards explorations of psychological, parapsychological, and ontological dimensions. Special emphasis is placed on the shifting boundaries of the knowable and the empirically grounded. Narrative space expands from rural to urban settings and into cosmic realms. The analysis identifies two dominant discursive lines. The first is socially engaged and progressive, expressed through evolutionary thought, interest in civil rights and reform, often grounded in anti-clerical perspectives. The second is concerned with the dialectic of material and immaterial reality, the limits of human cognition, and the epistemological crisis rooted in scepticism towards positivist and rationalist models of knowledge. Translations and the emergence of spiritualist journals point to a sophisticated intellectual climate that embraced the integration of scientific and esoteric knowledge systems. The study concludes that spiritism operates not merely as a theme or motif but as a transformative mechanism that reshapes literary expression and poetical orientation. Spiritist discourse, therefore, proves essential to the poetic evolution of 19th century Serbian literature.

Key words: poetics, realism, disintegration of realism, spiritism, positivism, literature, fantasy.

Примљено/Received: 31. 7. 2025.
Прихваћено/Accepted: 5. 9. 2025.

ИДЕОЛОГИЈА И ИДЕНТИТЕТ У РОМАНУ ЧИЗМАШИ ДРАГОСЛАВА МИХАИЛОВИЋА

Апстракт: Рад се бави језичко-стилским обележјима мушког говора у роману *Чизмаша* Драгослава Михаиловића, са фокусом на употребу жаргона, аргоа, вулгаризама, псовки и професионализама као важних елемената карактеризације ликова и аутентичног представљања друштвеног контекста. Анализом говорних особености јунака-приповедача истражује се на који начин се кроз језик огледају социјални, психолошки и културни аспекти мушког искуства у послератној Југославији. Посебна пажња посвећена је функцији нецензурираног израза и технике сказа у обликовању реалистичког стила и приказивању животне грубости, али и као средству отпора, идентификације и емоционалног пражњења. Рад указује на Михаиловићеву способност да кроз језик јунака прикаже дубинску кризу појединца у тоталитарном друштву, као и значај лингвистичке аутентичности у књижевној артикулацији колективног искуства.

Кључне речи: Драгослав Михаиловић, *Чизмаша*, уметничка проза, језик, стил, роман, фикција, документаризам, говорна карактеризација, сказ.

Уместо увода

Роман *Чизмаша* први пут је објављен 1983. године у издању „Српске књижевне задруге”, а исте године добио је и Нинову награду критике за најбољи роман на српскохрватском говорном подручју. Наредне, 1984. године, проглашен је за најчитанију књигу према традиционалној анкети Народне библиотеке Србије.¹ Приповетка „Барабе, коњи и гегуле” у оквиру збирке *Ухвати звезду падалицу* (1983) послужила је као пролегомена за настанак овог романа, јер у њој пратимо најзначајније догађаје из детињства главног јунака, Живојина Станимировића, алијас Жике Курјака, те имамо увид у то како је књижевни лик 'постао', односно шта се дешавало пре но што га затичемо као, премда и даље младог, али одраслог човека у роману, и у овоме тражимо узроке и мотивацију за касније његове поступке.

* petrovicmilica637@gmail.com

¹ *Чизмаша и прича о Жики Курјаку*, RTS: Magazin, приступљено 16.10.2024.

В. Јанковић (1985: 14–15) нарочито подсећа на често изостављању чињеницу да се у поднаслову романа налази 'упозорење' у виду ознаке *прва књига*, те да и поред кохерентности и хомогености његове структуре, ипак, попут издвојеног дела триптиха ствара утисак непотпуне дорађености или недоречености. Томе у прилог сведочи чињеница да Михаиловић планирани триптих никада није завршио, а интересантно је и да ће доминатну технику сказа заменити приповедање у трећем лицу. У композиционом смислу, роман је састављен из три неједнака дела, од којих је трећи убедљиво најкраћи и није графички допуњен деоницама у курзиву. Притом треба обратити пажњу на то што прва два дела јунак казује 1970. године (када има 57 година), док је радња трећег дела смештена девет година касније.

У склопу романа можемо издвојити два значајна напоредна тока, која се односе на приказ појединачног и општег, индивидуалне људске судбине, али и свеопштег државно-политичког, као и друштвеног расула. Ове приповедне токове можемо одредити и као оне са документарном основом, с једне, и наративне, са друге стране. Смисао уплива документаристичких елемената преузетих из архиве Војноисторијског института јесте управо противтежа или чак – потка – за једну сасвим интимну исповест. Присутни елементи политичке историје Југославије, државни систем и друштвени поредак који нам аутор приказује посредством приложене документације сведочи о деградацији, деконструисању и распарчавању њене целине приликом које је сваки од појединачних елемената у различитим друштвеним срединама и сферама заказао. Препознајемо да документарни текстови имају функцију „какву су у његовим ранијим делима играли оквири приче; они, заправо, обезбеђују онај нарочити, преображени приповедни план, потпуно различит од основне нарације, који индиректно условљава и усмерава и њено значење и симболику” (Илић 2012: 69). Па ипак, документ представља допуну архаичној исповести бившег наредника југословенске војске Ж. Станимировића званог Курјак. Поред овога, документи уносе својеврсни контрапункт току личне исповести, уносе промену ритма и смирују темпо казивања.

Типично за Михаиловића, улога језичко-стилског уобличења у представљању карактеризације ликова, али и целокупне приповедне слике света, немерљива је. Сâм наслов романа *Чизмаш* одмах указује на специфични идентитетски сегмент у исповести наратора, али истовремено и шири друштвени контекст. „Чизмаш” је жаргонски израз за

професионалног војника,² те на самом почетку наслућујемо тему из војничког живота, а како је лексема дата у множини, смисаона и мотивска потка транспонује се са личног на општи план, те повезује слику појединачне људске судбине и друштва у целини. Интересантно је упоредити наслов приповетке „Барабе, коњи и гегуле”, која ће служити као предлогак, са насловом романа. Наслов „Барабе, коњи...” такође упућује на мотив припадности, идентитета који је скопчан са завичајним простором јунака. Лексемом „барабе” у овом контексту означавају се рудари, док је „гегула” такође жаргонски помало подсмешљив назив за сељака и у овоме видимо растројеност јунака при сусрету са питањем одређења свог идентитета у ширем друштвеном контексту: „Сељаци не зову рудари за цабе барабе, а ни ови њи, опет, гегуле. Све они брзо покваре” (Михаиловић 2016: 101).

На тај начин, „денотативна вредност 'сељак, земљорадник' са конотативним осенчењем 'прост човек', које је у већини примера лексикализовано, иницијатор је негативне субјективне оцене [...] Денотативно својство 'сељак' занимљиво је са аспекта објективне, друштвене оцене. Наиме, не постоји друштвена усаглашеност око евалуације овог појма. То значи да у зависности од перспективе одређене социјалне групе у оквиру говорне заједнице појам 'сељак' може имати или позитивну или негативну конотацију, а то важи и за експресивне именице са тим идентификационим значењем” (Танасковић 2018: 412).

Негативна експресивност активира се у зависности од оцењивачке позиције, односно перспективе, јер варошани, трговци и рудари сељаке виде као неуке и прости, док из перспективе самих сељака овај израз има афирмативан садржај ('онај који је вредан, пожртвован, тешко живи'). „Пејоратив бараба са идентификационим значењем 'рудар' и гешталт структуром 'који пије, проводи се са женама, шенлучи по кафанама' реализује се у највећем броју случајева са изразито негативном субјективном оценом и перлокуцијским ефектима преношења негативног става на саговорника” (Танасковић 2018: 413). Међутим, лексема бараба у говору одликује се и концептуалним, конотативним компонентама које

² Група именица *nomina agentis* са архисемом 'војник' чини четири именице, од којих најшири денотат има лексема чизмаш, са значењем 'професионални војник'. Деривирана именица *nomina agentis* кроз своју унутрашњу форму одређује професионалца према специфичном делу његове униформе – обући коју носи. У деривату чизмаш суфикс поред значења *nomina agentis* носи и аугментативну семантику која прелази у конотативну компоненту позитивне оцене. Лексема се тако јавља као експресивна јединица професионалног жаргона, којом се именовање врши из перспективе појединца који војника види као неког ко је храбар, отресит, строг и сл. (Танасковић 2018: 325).

одређују немаркирану лексему *рудар* – 'онај који се мучи, који ради тежак посао'. Младачко двоумљење јунака Жике прекинуто је избором треће опције, уместо бараба или гегула, он постаје војник – чизмаш, чиме стиче нови друштвени статус, те сада његова повест добија другачије оквире, али бива изражена и другачијим језиком, који саображава нови поглед на свет и ново ортографско уобличење.

Приповедање је у првом лицу, најпре конципирано као монолошка исповест у виду технике сказа, а јунак приповедач је Живојин М. Станимировић, звани Жика Курјак. Р. Ходел (2017: 44–45) истиче да овим романом Драгослав Михаиловић уводи „моравског сказног приповедача”, док историјске документе инкорпориране у текст коментарише са аукторијалног гледишта, чиме овај роман „стоји на прагу друге фазе стваралаштва у којој доминира аукторијални приповедач у трећем лицу”. О прототипу за формирање овог књижевног лика Михаиловић је у разговору са Р. Ходелом (2017: 41) рекао:

И имао сам човека који је за мене... прототип за Жика Курјака у Чизмашима, он је долазио код нас сваке суботе увече, онде на Студентском тргу. Он дође, попије две шољице кафе... Поздрави се и оде. Ја сам њега... Он је исто алкохоличар био, он је био можда десет пута, можда петнаест пута у затвору, јер је... Он уђе у кафану и пије и види Титову слику на зиду и каже: „Ко ми је овај, јебао слику своју”... и они га ухапсе [...] (Михаиловић/Ходел, 22.03.2016).

2. Мушки идентитет и однос према ауторитету: Жикин говор

Исповест јунака обухвата период од тридесетих до седамдесетих година двадесетог века и прати развој његове војничке каријере, од ступања у службу са само седамнаест година, преко боравка у Ђуприји, Скопљу, па све до изгреда и боравка у војном затвору. Жика Курјак прича ретроспективно о свом искуству, а у приповедној садашњости налази се у душевној болници, те се заправо обраћа читаоцу као непознатом слушаоцу кога упућује у своју причу. Језик којим се јунак користи дијалекатски је обојен, а богат је и жаргонизмима, фразеологизмима, погрдном лексиком, псовкама, војничком терминологијом, грубим и сликовитим поређењима. Љ. Јеремић овакав језик назива „деформисаним стандардом”, односно „привидно деформисаним говором” који као одраз непосредног животног искуства није отежавајући моменат у комуникацији са читаоцем, већ је „веома привлачан облик комуникације са одређеним читалачким слојевима” (Јеремић 2010: 95–96).

Ако поредимо Жику са Петријом, уочавамо да је јунаков говор „полуурбанизован”, тј. да се у финим нијансама разликује од јунакиње; премда су земљаци (и Жика говори косовско-ресавским дијалектом из околине Ђуприје), он много мање „греш”. Поред дијалекатски обојених израза, Курјаков говор одликује употреба жаргонизама (нарочито затворског жаргона), касарнског аргоа, као и скаредне лексике, те грубих наредничких псовки. Управо „употребна вредност ове групе жаргонизама указује на говорника мушког пола, који је део супкултуре и на комуникативну ситуацију коју карактерише непосредност и снижени степен експресивне тоналности” (Танасковић 2018: 341).

Утицај социолингвистичких фактора на обликовање специфичног индивидуалног језичког идиома од великог је значаја у обликовању Михаиловићевих јунака. Елементи који указују на припадност друштвеним групацијама, или упућују на различите функционалне стилове и сл. представљају факултативна, али не и мање значајна обележја. Зато се при опису функционисања једног лексичког система или подсистема у обзир узима и употребна вредност јединица према различитим критеријумима. Поред општеупотребне лексике у дијалекатском подсистему постоје и фондови лексике која је употребно ограничена према тематском и социјалном критеријуму, односно која је везана за одређену социјалну групу издвојену према занимању и интересовањима. Јунак Жика, казујући причу о себи, гради свој наративни идентитет, који се имплицитно базира на вербалном понашању карактеристичном за мушки пол, али и одређене друштвене групе (рударе, војнике, затворенике). Чест стилски манир у наративима мушких приповедача је употреба опсцених и вулгарних речи, тачније експресивне лексике високог степена негативне експресивности. „Вулгаризми који представљају изражајно стилско средство у мушким дијалекатским наративима представљају јединице које се налазе у пресеку регионалних и колоквијалних фондова. Степен њихове распрострањености тешко је одмеравати. Неки нису забележени у речницима, али са аспекта савременог језика може им се приписати статус колоквијалне лексике сниженог стила” (Танасковић 2018: 346). Слично Петрији, приповедач у *Чизмашима* своју повест почиње *in medias res*, али од оног тренутка када остварује свој нови друштвени статус, односно мало пре него што ће ступити у војску, која ће сасвим одредити његов животни ток. Пре почетка повести, наратор даје оквир својој причи кратким уводним коментаром:

Кад једанпут пођеш однекуд ди ти се није живело, чини ти се, отишо си, занавек. И никад, мислиш, више нећеш да се вратиш. Никад више нећеш да будеш Курјак. Али живот удеси, па се вратиш и пре него што си сањао. Види како је било (Михаиловић 2016а: 11).

Реченице које отварају роман упућују нас на самом почетку на питање (не)припадности, односа простора и идентитета и буде асоцијације на типичне михаиловићевске јунаке-маргиналце. „Побуду за причањем, он оглашава реторичком формулом: *Види како је било, иза чега следи живописно развијана прича која започиње сећањем и прецизним одређењем њеног временског плана*” (Аћимовић Ивков 2018: 217). Жику упознајемо у рударском копу у тренутку када има седамнаест година и сазнаје да су тражени питомци за подофицирску школу. Разговор који је имао са оцем о овој теми, делимично је прерађен разговор који се помиње и у приповеци „Барабе, коњи и гегуле”. У овој приповести јунак наводи да је отац био посве чудан по свом начину изражавања јер је стално неке „дебеле књиге” читао и имао жељу да се школује, што му се никада није остварило. Очево понашање и став дечака наводе на обазривост и настојање да што правилније и књижевно говори, што постаје извор хуморних елемената, које срећемо и у роману *Чизмаша*. Када буде изразио жељу да напусти тежак рударски посао и упише војну школу, јунак се оцу Миленку обраћа речима: „’Волео бих’, велим, ’оцо, да останем с тобом, ал како ћу кад ово више не волим? Овде ћу, оцо, да пропаднем као нико мој’” (Михаиловић 2016а: 12), што нас неодољиво подсећа на исказ који му упућује у збирци *Ухвати звезду падалицу*: „’Оцо’”, кажем, „’много би ми било боље да буднем господин у твоју радњу, али какво је време за мене настало, то нећемо да дочекамо ни ја ни ти’” (Михаиловић 2016б: 22). Интересантно је да јунак доноси своју сопствену одлуку вођен личном жељом и преференцијом да промени свој статус. Незадовољан у рударској јами, ступање у војску доживљава као ослобођење и остварење сна: „Ама, волео сам војску, брате. [...] Али ја волим униформу – кад сам код оца онако био обучен? – волим коња и оружје, волим пиштољ и пушку. А ди ћеш то да нађеш него у војску?” (Михаиловић 2016а: 20).

Колоквијалне лексеме сниженог тона можемо уочити на примерима: *кембање* ’сплеткарење, лоши односи’ (Михаиловић 2016а: 77); *јебиветар* ’особа која улудо троши време, која нема циља; замлата’ (исто, 190); *распрђивати се* ’хвалисати се, издавати се за нешто’ (309); *патка* ’мушки полни орган’ (55); *стојко* ’мушки полни орган’ (20), *засрати* ’упропастити, пропасти’ (68), (69); *усрано* ’лоше’ (69). Вулгаризми који осликавају специфичан језички идиом говорника су: *кецати (се)* ’завитлавати (се), малтретирати некога’ (14, 57, 198, 266); *искецац* ’измалтретиран’ (262), *прдети* ’говорити глупости’ (173). Ове лексеме можемо одредити и као жаргонизме регионалног типа због ужег степена распрострањености (Танасковић 2018: 347), док је семантички маркиране лексеме *смрдети* 1. ’бити надобудан, зао’ (Михаиловић 2016а: 172); 2.

'испољавати надобудност и зло' (Исто: 173); *засмрдети* 'угрозити неког' (Исто: 172) могуће одредити као индивидуализме. Како индивидуални или *идиостил* подразумева укупност језичког понашања и комплетан језички репертоар неког појединца (Катнић Бакаршић 1999: 22), а он укључује не само лексички корпус већ и темпо говора, интонацију, боју гласа, специфичности гласовне реализације појединих фонема итд. У вези са овим, постаје јасно до које је границе крајње минуциозности Михаиловић портретисао своје јунаке, обликујући их не само лексички, но и – звучно, трудећи се да створи потпуну језичку личност управо путем технике сказа, која ствара илузију усменог приповедања. Употреба жаргона у говору јунака има више функција, најпре социолингвистичких јер је потврда припадности групи, тј. један је од њених знакова. Такође, жаргон може означавати и супротност неутралном и једнобојном говору већине: „он означава бијег од клишеа, понекад бијег од света одраслих и моћних, а често и изражава тежњу за једноставном комуникацијом, наспрам језику медија, школе, администрације” (Катнић Бакаршић 1999: 84). Поред овога, може се употребљавати као извор комичних ефеката или елемент који уноси онеобичавање у израз својим креативним замахом. Израз је формиран помоћу жаргонизама, фразеолошких јединица, сугестивних поређења, као и семантичких дијалектизама који уносе динамичност у приповедање, подижу тензију (или је пак снижавају), уносе хуморне елементе и попуњавају лексичке празнине.

Осим дијалекатских жаргонизама, у језику јунака и наратора у *Чизмашима* уочавамо елементе касарнског аргоа. Арго представља посебан говор, створен и коришћен од стране одређених друштвених група (неретко маргиналних – лопова, криминалаца, наркомана и сл.), са циљем да се из процеса комуникације искључе друге друштвене групе, при чему је узајамни положај тих друштвених група обично супротан (једне су обично друштвено надређене, а друге друштвено подређене). Премда имају исте принципе формирања речи, понегде је разлику између аргоа и жаргона немогуће утврдити. „Мада су тајни језици обично везани управо за 'подземље' и за неки облик незаконитих радњи, они уз то могу имати и лудичку функцију (нпр. код тајних говора дјецe, код шифрираног писања уз помоћ бројева или других симбола” (Катнић Бакаршић 1999: 89). Како раслојавање лексикона у складу са професијом резултира настајањем специјалне лексике, у њеним оквирима налазе се терминологија, професионализми, тј. професионални жаргонизми (Кузњецова 1989: 171–172).

Термини и професионализми више су јединице предметног раслојавања лексике, мада се не може занемарити релевантност социјалног фактора у разумевању њихове употребне вредности,

односно не може се занемарити везаност одређене тематски оријентисане лексике за неку друштвену групу, због чега се, нпр. за професионализме користи и термин професионални жаргонизми – примера ради, постоји веза између лексике у вези са војном тематиком и војске, затим лексичког скупа у вези са рударским послом и рударима и сл. (Танасковић 2018: 322).

Територијално маркиране лексеме у роману *Чизмаш* обухватају корпус термина и професионализама из рударске и војне струке, с тим што је војна доминантнија, а како је јунак-приповедач напослетку представник ове професионалне и друштвене групе, њима се врши његова директна карактеризација. Професионализми из домена војне струке могу настати и метафоризацијом стандарднојезичких лексема. Т. Танасковић (2018: 324) издваја чак осам група у које их сврстава према архисемском својству: 1. професионализми *nomina agentis*, са архисемом 'војник' (*чизмаш*, *прашинар*, *средњак*, *ремац*), 2. придеви којима се квалификује војник са архисемским својством 'који је каквог квалитета' (*тврђ*, *лабав*), 3. лексичко поље именица са интегралним својством 'оружје' (*крата*, *каријера*), 4. једна је двочлана лексема са архисемом 'тип војне јединице' (*летећа бригада*), 5. поље са интегралном семом 'војни чин' (*чварак*, *звожђурија*), 6. поље глагола са значењем припремне радње за пуцање (*ураќити*), 7. глаголи са архисемом 'пуцати' (*пипати*, *ткати*), 8. глаголска лексема са значењем 'напустити војну службу' (*свукувати се*). Употребљена лексика истовремено припада разговорној, жаргонским изразима, али и професионализмима карактеристичним за домен војне службе. Нпр. двочлана лексема *летећа бригада* са референцијалном вредношћу 'ваздухопловна војна јединица' представља синоним подруштвљеној терминолошкој синтагми *ваздухопловна бригада*, те чини јединицу професионалног жаргона са експресивном функцијом замене подруштвљеног термина. Поред наведених, лексеме попут *крата*, *ракља*, *ураќити* попуњавају лексичке празнине у менталном лексикону војника, у ком је дошло до детаљније сегментације изванјезичке стварности у вези са војним животом у односу на општи лексикон дијалекатске језичке личности (Танасковић 2018: 329).

Међутим, иако наратор говори језиком који означава мушког говорника, поетски елементи присутни су и у овом роману, а можемо их уочити на примеру Жикиног љубавног сусрета са удовицом Софијом у коју се заљубљује:

Не умем то, људи, да вам испричам. Кад сам је дотако, тако, просто ми је свес мркла. Ништа не видим, само назирем како јој се бели лепо лице, ништа око себе не чујем. Кревет, соба, цео свет се око мене

љуља ко да сам се на неку љуљашку попео. Не могу то, људи, да вам испричам, не умем да опишем (Михаиловић 2016а: 177).

Понављање идентичне реченице на почетку и крају исказа има функцију средства *рекуренције* (Катнић Бакаршић 1999: 101), тј. повезаности текста и образовања цикличне структуре текстуалног одељка. Њиме се постиже појачани ефекат необичног душевног стања у које је јунак запао, те ближе дочарава осећај блаженства и збуњености који су га савладали. Опис љубавног односа представљен је путем представе субјективног утиска приповедача, тј. Жикиног доживљаја, који је својеврсни „прекид” свести (*цео свет се око мене љуља*) и скоро вантелесно искуство услед интензитета емоција (сличност у прекиду „стварности”, изостављању делова и доминантном субјективном утиску уочавамо и са описом сусрета Петрије и Добривоја у кукурузишту, као и са приказом нарочито поетизованог љубавног сусрета Циганина Ђамила и циганске лепотице Мечке у приповеци „Шукар место”). Стога најзначајније за стилско уобличење описа има оно што је *неказано*, изостављено, те тиме означено као изузетно, недокучиво и непрепричљиво. Није случајно да одмах након блаженства услед највећег заноса јунак буде контрастно стављен у ситуацију која ће га неумитно трагично обележити и означити крај његових дана безбрижности и уживања.

Пијан и у екстатичном расположењу, осећајући наслалу услед сусрета са Софијом, али и гнев при помисли на Чичин одлазак, јунак јашући на магарцу, уз звуке *Марша на Дрину* и читавог циганског оркестра, прави изгред испред хотела *Македонија*. У тренуцима потпуног заноса, Жика евоцира славну прошлост, замишљајући управо да је – Марко Краљевић:

Зајаукаше мала и велика труба, залупаше бубањ и цимбало. Маршира српска војска на Цер. Ал, изгледа, то неће бити баш српска војска што иде на Цер него пијани артиљеријски наредник Жика Станимировић Курјак који замишља да је Краљевић Марко – то му се много допало, да буде Краљевић Марко – па раскрљештио очи и раздрљео се што више може и колико га ноге мање служе толико њима у чизмама јаче грува о скопски Цар–Душанов мост (Михаиловић 2016а: 192).

Слика Жике Станимировића која наликује на фигуру епског јунака делује као пародија јунаштва, општа атмосфера је измештена из граница регуларних друштвених норми и правила, а опис ларме носи елементе гротеске и карневализације стварности, која се додатно интензивира антитезом – *Маршира српска војска на Цер: Ал, изгледа, то неће бити баш српска војска што иде на Цер* (Михаиловић 2016а: 192). Лексеме које описују Жикин физички портрет у тренутку заноса и пијанства – *раскрљештио*,

раздрљиво се – маркиране су као јединице негативне експресивности јер их наратор употребљава како би исказао сопствени негативни осећај у односу на овај трагикомичан приказ. „Делујући са архетипске и митске основе, овај Михаиловићев јунак-осветник је у хотелској сали заповедно узвикивао: *Напред, српска војско, кољи Турке!*” (Аћимовић Ивков 2018: 228–229). Нарочито се јахање магарца може тумачити као двоструки извор значењског потенцијала: са једне стране, пијани (анти)херој на магарцу пародија је славних и великих јунака српске историје, а с друге, алузија је на улазак Исуса Христа у Јерусалим, још једне личности која је била несхваћена, исмејана и обележена страдалништвом и жртвом.

Приликом интервенције капетана Миловановића који покушава да прекине Жикину лумперајку, примећујемо пораст негативних израза високе тоналности који сведоче о јунаковом све узбурканијем унутрашњем стању и доживљају. Под вулгаризмима се подразумевају лексеме високог степена негативне тоналности којима се упућује на опцене садржаје, или који опценост чувају као конотативне компоненте у унутрашњој форми (Танасковић 2018: 426). Не само да се овим речима изражава тон који је означен као непристојан, однос према саговорнику је каткада без поштовања или једноставно груб, већ се и њиховом употребом нарушава табу говорне заједнице, с обзором на то да се псовке углавном тичу домена телесности (делова тела или секса) или пак физиолошких радњи, које су такође везане за домен телесног:

Одједанпут, отуд се пред мене сјури капетан друге класе
Миловановић. [...] А то, људи, било велико говно. Ух, што је био говно
(Михаиловић 2016а: 200).

Е, то говно је много држало до себе. Смрдело на све стране и с никога
није било на ти. Засмрде сад то говно отуд на мене (Михаиловић
2016а: 201).

Још нешто то ононудсере на мене (Исто).

Оно говно, међутим, не престаје да прави галаму.
'Како се то', прди оданде, и смрди, 'изражавате о свом команданту!'
Одлете капетанско говно међу столице (Исто).

Глагол *смрдети* реализује се као глагол стања са референцијалном вредношћу 'бити надобудан, зао' и као глагол радње 'испољавати надобудност и зло', у оба случаја са истим прагматичким компонентама – као јединица високог степена негативне експресивности вулгарног карактера. Префиксална изведеница *засмрдети* припада истом типу експресивне лексике, али са аспекта

идентификационих компонената није прави видски парњак глаголу *смрде*ти, будући да се реализује у роману *Чизмаш*и као активни глагол са архисемом 'учинити да неком буде лоше'. Свима трима глаголима говорник исказује емоционалну компоненту презира према субјекту стања, односно радње (Танасковић 2018: 431).

Други део романа односи се на затвореничке дане јунака, те је у складу са тиме преовлађујућа лексика која се односи на затворски и логорашки жаргон, те појачана употреба вулгаризама. Жаргонски подсистем налази се у оквирима дијалекатског и настаје социјалним раслојавањем језика, те се тако „одређује као социопсихолошка и лингвистичка категорија” (Бугарски 2005: 210). Жаргон подразумева специфичан стилски маркиран лексички фонд који припада некој друштвеној групи, средини, или неформалној скупини (Катнић Бакаршић 1999: 83). Често се користи међу припадницима одређених професија, како би се комуникација међу члановима групе олакшала, али и како би остала релативно недоступна онима који нису њени припадници. „Као главни фактор који узрокује употребу таквих специфичних језичких средстава јесте потреба да се прецизније изразе емоционално-експресивна секундарна именовања, како би се показало генерацијско и психолошко јединство неке групе са једне стране и критички однос или хумористичка визија неког сегмента сварности, са друге” (Бугарски 2005: 210).

Лексеме из подсистема затворског жаргона окупљају се око архисема 'затвореник', 'затвор', 'лудница', 'посуда', 'дежурати'. Референцијом се све везују за денотате у вези са затворским животом. Употребна вредност ове групе жаргонизама указује на говорника мушког пола, који је део супкултуре и на комуникативну ситуацију коју карактерише непосредност и снижени степен експресивне тоналности. [...] Жаргонске лексеме којима се реферише на затвор, а које су у наративу романа приписане затвореницима јесу *фиока*, *бања*, *забелица*, *бутурница*, *твртка* и *тврдосерница*. Ниједна лексема из овог лексичко-семантичког поља није забележена у речницима. Као референтни синоними ове лексеме у унутрашњој форми осветљавају различите перспективе погледа на исти сегмент изванјезичке стварности, те карактеришу не само денотат, већ и говорника који именовање врши (Танасковић 2018: 342).

Од почетне безбрижности и нехата, јунак у затвору врло брзо постаје свестан тежине и могућих последица учињеног дела, као и чињенице да је његов пијани преступ само полазна тачка и да се у оптужници додају елементи сарадње са „субверзивним елементима” у циљу државне издаје, те потпомагање ове злочиначке идеје изазивањем инцидента са

предумишљајем. Коначно, Жика у тамници схвата да је његов случај само колатерална штета у личном сукобу и нетрпељивости између некадашњег његовог команданта Чиче Миљковића и начелника артиљерије Треће армијске области, генерала Николе Палигорића. Однос Палигорића према Чичи нарочито је темељно објашњен од стране приповедача, а излаже се као „накнадна мудрост”, односно нешто чега јунак постаје свестан тек касније. Палигорић је суревњивост према Чичи гајио из професионалних разлога и личне сујете (премда из старе официрске породице, није успео да изгради импозантну војну каријеру, за разлику од сељачког сина Миљковића), а затим је преноси на јунака Станимировића, који постаје Чичин репрезент, заштитник и гласноговорник, због чега ће и страдати. Нарочито је пуна набоја сцена у којој се генерал и војник налазе суочени, а Жика не одустаје од својих речи:

Одједанпут, људи, мене мој Палигорић удари. Нисам се томе надао. С ону руку у сивомаслиној рукавици изненада заману и јако ме удари по образу и левом увету, тако да ми тамо унутра пуче као нека мала пушка. Просто се поведо од ударца (Михаиловић 2016а: 236).

[...] Он подиже руку. Широко заману као да се залете и опет ме удари. Пуче то мени преко увета, још једаред ми пуче и унутра. Цела ми се та страна некако одузе. Обневиде на око, цурну ми нешто низ образ (Исто, 239).

Сустрет са генералом оставиће последице у виду пробијене бубне опне, али јунак неће одустати од свог става и настојања да по сваку цену држи одступницу чувајући своје сопствено, али и Чичино достојанство. Овај део романа обилује приказом Жикине унутрашње борбе, његових мисли и тежње ка супротстављању свима који би да га унизе. У свог браниоца, мајора Милоја Софтића, јунак нема поверење, те му стога прећуткује информације које би могле бити корисне у припреми одбране, што доводи до још већег неспоразума и убрзавања заказивања термина суђења. У представљању Жикине судбине од посебног значаја је и мотив сна који је уснио уочи разрешења своје судбине на суђењу. Иако лишена фантастичних мотива, ониричка визија која доноси слутњу о даљем усмерењу јунакове судбине у овом роману недољиво подсећа на *Петријин венац* по својој пророчкој функцији. Премда Жика не показује склоност ка сујеверју, а као мушки говорник, не користи се лексиком из тог регистра, приповедач увођењем оваквог мотива ипак исказује тенденцију ка митско-магијском загонетању реалности, које је нарочито карактеристично за поднебље из којег јунак потиче, као, уосталом, и јунакиња Петрија Ђорђевић. Сну се поклања нарочита пажња, као и инсистирању на добром предосећају који јунак има након што га усни:

Заспим брзо. Онда усним сан ко да јашим неког коња. Коњ ми добар, мрков или зеленко, не видим баш добро, леп, длака му се цакли, па само поскакује испод мене. А како поскочи тако готово полетимо. Ништа не осећаш да те дрма; имаш коњи који трче некако тврдо, цео ти стомак истресу. Овај се само гиба, само се љуља под тебе као да плива. Устрчим с њега на неко брдо. Онда одједанпут чујем: 'Жикоооо!' Женски глас. 'Дооођии, Жикооооо!' Осврнем се наоколо, погледам лево-десно. Не видим је ди је. 'Софија!' викнем, а нисам баш сигуран да је она. Глас ми одјекује међ дрвећем. 'Ди си, Софијааа!' (Михаиловић 2016: 324–325).

Приказ сна одликују и мистички елементи који долазе из регистра народне традиције и митологије. Јунак на коњу архетипска је представа, а нарочито се јахање приказује лагано попут лета. Није ни случајно што се потрага одвија у простору шуме и горе, који су у народној традицији означени као хтонска, опасна места, тј. места на којима вребају нечисте силе и на којима јунаци морају уложити додатни напор како би се заштитили од њиховог погубног дејства. Поређење коња са вилом додатно активира фантастичну слутњу и тежњу да се докучи онострано. Како колективни митски садржаји живе у причама о колективном несвесном, сан се сматра обрасцем комуникације са оностраним и могућношћу трансценденције ка свету изван сневача. „Пут од индивидуалног до колективног обележен је не само доживљајном сугестивношћу већ и даром појединца да убедљиво представи свој доживљај” (Јовановић 2012: 22). Жика ће испричати свој сан Софији, која има улогу тумача, резонера, те тако аутор кроз женски лик, односно кроз лик говорника-помоћника, открива значења која би остала недоступна мушком приповедачу, имајући у виду стереотипно ограничен домен мушког знања и деловања. Интересантно је да јунакиња спремно приступа анализи сна, чиме потврђује вичност културолошко-језичком домену. Софијин исказ постаје предсказање о Жикиној судбини, чију ћемо трагичку коб на самом врхунцу оставити недоречену, у тренутку када са својим браниоцем, доброћудним, али невичним мајором Софтићем, коначно разговара отворено, схватајући да је суђење већ заказано, чиме је онемогућено остварење договора који је јунак тајно направио са капетаном Павловићем. Карактеристично михаиловићевски, смех и хумор прате трагички интониране ситуације, па управо у моменту када обојица сагледају безизлазност и апсурд позиције у којој се Жика налази, између њих се пролама управо – смех: „И, ево, на концу дође време и да се насмејемо. Насмејасмо се ми, па се, богами, и засмејасмо. Стојимо онде, један другог у очи гледамо и један другоме се ко две будале смејемо. Само што се не ваљамо, тако се смејемо. За стомак се држимо, сузе нам од смеја на очи удариле” (Михаиловић 2016а: 347).

Увођењем мотива смеха тон се снижава и у исто време се чини иронишно-сатирични отклон од озбиљности ситуације. Међутим, још нешто аутор постиже имплементирањем управо овог мотива – прихватање бесмисла судбине која се њиме лудо поиграла. „Тај гласни смех над животом, из места таме, са животног дна, у значењској равни, горки је коментар јунакове и човекове судбине уопште, али и поновни исказ нагонског виталистичког опредељења, који су, у стању крајње угрожености, одлучно исказивали јунаци претходна два Михаиловићева романа” (Аћимовић Ивков 2018: 233).

Причи се у трећем, уједно и најкраћем делу романа, који се састоји од свега десетак страница, враћамо ретроспективно, посредством исказа Курјака као старца у душевној болници Окружног затвора у Београду, који је скоро цео свој век провео по затворима, логорима и менталним установама те сада излаже сумирање утисака о свом усуду. И у овом делу посебна пажња посвећена је језичком уобличењу, јер нам кроз каталог фонда вулгарне и жаргонске лексике јунак дочарава своје поимање и искуство утамничења. Сугестивни и сликовити изрази уносе хуморну компоненту, али и иронијски отклон од патоса:

И како све нисам чуо да га зову [затвор – М. П.]. Апса, апсана, ћуза, фиока, бувара, забелица, љуљка, бања, бајбукана, бутурница, ћорка, мурија, ливадицанаоколожица, тврдосерница, твртка, Лекино Брдо, Падињак, Падинбург, Острво среће, Хаваји, човекнашенајвећебогатство, радоплеменеујечевока – ко ће, море, и да запамти. А ово овде, осем Лекино Брдо, зато што му раније име било Централни затвор, Це-Зе, крстили још и Цезар (Михаиловић 2016а: 356).

Т. Танасковић (2018: 342) истиче да „ниједна лексема из овог лексичко-семантичког поља није забележена у речницима. Као референтни синоними ове лексеме у унутрашњој форми осветљавају различите перспективе погледа на исти сегмент изванјезичке стварности, те карактеришу не само денотат, већ и говорника који именовање врши”.

Тек тада сазнајемо шта се са јунаком десило након прекинутог тренутка неизвесности у коме смо га оставили, како је осуђен на две године робије и отпуштен из војске, како га је потом дочекао почетак рата, немачки логор, а затим прикључење партизанима, да би на крају, не припадајући ниједној скуппини, био проглашен лудим и обрео се у затворској душевној болници. Сводећи свој животни биланс, Жика Курјак се још једино поузда у лудило, као једини вид бега од стварности у којој влада крволочни порив за моћи, као једини свој отпор како би сачувао једино што му је преостало – сопствену душу: „Боље је и курјак бити неголи човек, веруј ми. Нема ти од

човека ништа грђе на свету. Грђи од човека је, опет, једино човек” (Михаиловић 2016а: 367). Као и остали Михаиловићеви књижевни ликови, који имају „речита имена и надимке који садрже у себи њихову прошлост и проричу будућност” (Татаренко 2009: 27), тако и Жика Курјак остаје сам попут курјака, али и бива принуђен да се бори, брани, гризе како би опстао у суровом свету у којем нема извесности ни сигурног места. Причу о добијању надимка (које се сећамо из поменуте приповетке „Барабе, коњи и гегуле”), јунак-наратор оставља за крај, а ово се може тумачити тиме што се стратегија представљања усаглашава са стратегијом приповедних приоритета: „Прича о барабама, коњима и гегулама почиње од тренутка кад се јунак показао као много незгодан и задобио надимак Курјак, стога је битно да на самом почетку сазнамо за право и стечено име. Јер управо надимак који је ушао у приповетку и сачинио исту – причу о опасном самотњаку, који сад више личи на бабу него на курјака” (Татаренко 2009: 28).

Закључак

И поред песимистичке, туробне визије на самој завршници романа, „снага Михаиловићева једрог језика и велики простор за симболично који оставља ова проза, остављају на читаоца утисак о нечему што је његово, али је ипак далеко. Драгослав Михаиловић тежи да то људско врати човеку. [...] Имамо утисак да би нешто требало да живот научи од ове књиге” (Зејак 1984: 36–37). Жика Курјак постаје симбол отпора, као јунак који се отворено и спремно супротставља угњетачу, унапред спремно прихвативши кобну судбину и све последице својих поступака. Он постаје јунак који одбија да ћути и тиме штити своју част и дигнитет који га издваја из масе као хероја, али га и трагично обележава као мученика. Степен присуства књижевне стилизације већи је у односу на дијалекатски језик, социолекте и жаргонизме. Доминантан стилски манир у наративима мушког приповедача (Жике Курјака) употреба је опцених и вулгарних речи, тачније експресивне лексике високог степена негативне експресивности, као и аргоа, жаргона, али и лексички фонд карактеристичан за професије војника, рудара, боксерска терминологија итд. Терминолошка лексика иначе није својствена књижевноуметничком функционалном стилу, али у Михаиловићевом делу термини постају средство додатног стилског нијансирања. Употреба идиолеката извршена је тенденциозно, водећи рачуна о стилском дојму текста. Премда на први поглед аутор описује реалне судбине ’обичних’ људи које су биле тема и реалистичких стваралаца, начин

на који то чини посредством језичког уобличења, изнова нађеним речима, посве је иновативан. Користећи говор као полазницу у изградњи карактера, Драгослав Михаиловић показује ванредну вештину уживљавања у различите говорне идиоме и различите људске судбине 'доноси', чини се, тако непосредно, да такву приповедну стварност постаје тешко разликовати од реалне, а литературу и уметност од живота самог.

ИЗВОРИ

- Михаиловић 2016: Михаиловић, Драгослав. *Петријин венац*. Сабрана дела Драгослава Михаиловића, књига 3. Београд: Лагуна, 2016.
- Михаиловић 2016а: Михаиловић, Драгослав. *Чизмаш*. Сабрана дела Драгослава Михаиловића, књига 4. Београд: Лагуна, 2016.
- Михаиловић 2016б: Михаиловић, Драгослав. *Ухвати звезду падалицу*. Сабрана дела Драгослава Михаиловића, књига 5. Београд: Лагуна, 2016.

ЛИТЕРАТУРА

- Аћимовић Ивков 2018: Аћимовић Ивков, Милета. *Проза Драгослава Михаиловића*, докторска дисертација. Београд: Филолошки факултет. <https://uvidok.rcub.bg.ac.rs/bitstream/handle/123456789/2650/Doktorat.pdf?sequence=2&isAllowed=y> > 23.02.2025.
- Бугарски 2005: Бугарски, Ранко. *Језик и култура*. Београд: Библиотека XX век, 2005.
- Зејак 1984: Zejak, Božidar. *Svijet znani i moć riječi*. Pljevlja: Međurepublička zajednica za kulturno-prosvjetnu djelatnost, 1984.
- Илић 2012: Илић, Бранко. „Наративни модел документарне прозе Драгослава Михаиловића”, у: *Узданица*, год. IX, бр. 2, децембар, Јагодина, 65–77.
- Јанковић 1985: Јанковић, Владета. *Петријин венац Драгослава Михаиловића*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1985.
- Јеремић 2010: Јеремић, Љубиша. „Драгослав Михаиловић – са осамдесет година”, у: *Драгослав Михаиловић. Пут по непроходи*, зборник, пр. М. Пантић. Београд: Чигојаштампа, 2010: 77–84.
- Јовановић 2012: Јовановић, Бојан. „Поетика ониричке имажинације” у: *Антологија снова*. Београд: Службени гласник, 2012.
- Катнић Бакаршић 1999: Марина Катнић Бакаршић. *Лингвистичка стилистика*. Budapest: Open Society Institute, Center for Publishing Development Electronic Publishing Program, 1999.
- Кузнецова 1989: Кузнецова, Эра Васильевна. *Лексикология русского языка*. Москва: Издательство „Высшая школа”, 1989.
- Танасковић 2018: Танасковић, Тања. *Територијално раслојена лексика у књижевном делу Драгослава Михаиловића*, докторска дисертација, Филолошко-уметнички факултет у Крагујевцу, 2018.
- Татаренко 2009: Татаренко, Ала. „Прилог проучавању наративних стратегија Драгослава Михаиловића приповедача”, у: *О делу Драгослава Михаиловића*, пр. Дејан Ајдачић, Зоран Момчиловић. Врање; Учитељски факултет у Врању, 2009: 26–31.

Ходел 2017: Ходел, Роберт. „Михаиловићев књижевни опус – покушај синопсиса”, у: *Савремена проза*. Зборник. Трстеник: Народна библиотека Јефимија, 2017, 35–54.

Milica Petrović, PhD
Radio Television of Serbia

**IDEOLOGY AND IDENTITY IN THE NOVEL *ČIZMAŠI*
BY DRAGOSLAV MIHAILOVIĆ**

S U M M A R Y

This paper explores the linguistic and stylistic features of male speech in the novel *Čizmaši* by Dragoslav Mihailović. The analysis focuses on the language used by male characters, with particular attention given to the use of slang, vulgarisms, and profanity. These elements are examined as tools of characterization and as means of expressing social background, emotional states, and resistance within the oppressive post-war Yugoslav context. The study highlights how the author employs authentic male speech patterns to enhance the realism of the narrative and to portray the psychological and societal struggles of individuals facing political repression. Ultimately, the paper underscores the importance of language in the construction of masculine identity and in the broader depiction of historical and cultural realities. The male narrator's dominant stylistic manner involves the use of obscene and vulgar words, more precisely expressive vocabulary with a high degree of negative expressiveness, as well as argot, jargon, but also lexical fund characteristic of the professions of soldiers, miners, boxing terminology, etc. Deictic (referential) words are a characteristic replacement, especially for lexemes that denote some kind of social taboo, and by avoiding naming a phenomenon, its invocation in reality is avoided. Terminological vocabulary is not otherwise characteristic of the literary and artistic functional style, but in Mihailović's work, terms become a means of additional stylistic nuance, as their expressive value lies in the touch of basic and contextual meaning. The degree of literary stylization is greater in relation to dialectal language, sociolects and jargon. The use of each of the idiolects is carried out tendentiously, taking into account the stylistic impression of the text. Although at first glance Mihailović describes the real fates of so-called ordinary people who were the subject of realistic creators, the way he does this through linguistic shaping, with newly found words, is utterly innovative.

Примљено/Received: 17. 7. 2025.
Прихваћено/Accepted: 2. 8. 2025.

„ПОДЕШАВАЊЕ НИШАНА”: О НАРАТИВНОМ ПОСТУПКУ ФЕМИНИСТИЧКИХ ПРЕПРИЧАВАЊА И ЊЕГОВИМ КУЛТУРНИМ КОНОТАЦИЈАМА

Апстракт: Овај рад истражује феномен феминистичких препричавања (*feminist retellings*) добро познатих грчких митова. Фокусираћемо се на три савремена романа у којима се усваја овај наративни поступак: *Ахилова песма* (2011) Мадлин Милер, *Ћутање девојака* (2018) Пет Баркер и *Медузин поглед* (2022) Натали Хејнс. Полазна хипотеза је да ауторке користе феминистичка препричавања као алат за деконструкцију и критику традиционалне, андроцентричне репрезентације жена у књижевности, али, исто тако, и за проблематизацију (хетеронормативних) политика маскулинитета и сексуалности уопште. Циљ рада је да испита како и с којим последицама женски ликови добијају моћ делања – у наративима у којима су традиционално маргинализовани, као и које су импликације феминистичких ревизија митова усредсређених на мушке гласове и искуства (конкретно, у случају тројанског мита) и њихових преозначавања из квир перспективе. Методолошки, рад се ослања на наративну анализу, и у њему се користи концептуални оквир Портера Абота, с акцентом на улогу наратора, интерпретацију наратива и сукоб различитих перспектива унутар истог наратива. Рад тежи да истакне културну релевантност ових савремених препричавања, као и њихову улогу у трансформацији књижевног и културног наслеђа, показујући како се митови могу поново читати као алат за друштвену и родну критику.

Кључне речи: феминистичка препричавања, грчки митови, феминистичка критика, квир теорија, наративна анализа.

* nikolamilicity@gmail.com

Увод

Свесни смо чињенице да би се многи, чак и пасионирани читаоци, нашли збуњени пред синтагмом из наслова. Заиста, израз „феминистичка препричавања” јесте прилично неспретан превод енглеског израза *feminist retellings*,¹ па захтева додатно појашњење, нарочито ако узмемо у обзир да је у питању кључни појам овог рада. Дакле, феминистичка препричавања представљају нове верзије познатих прича, митова и бајки из феминистичке перспективе, односно наративни поступак који најчешће предвиђа стављање нагласка на женске ликове и њихова искуства, критикујући традиционалне репрезентације жена у књижевности и култури.

Испратити генезу феминистичких препричавања није нимало једноставан задатак. Алиша Острајкер (Alicia Ostriker) 1982. године, на пример, наводи податак да је од шездесетих година XX века објављено више од десет значајних песничких и прозних остварења америчких ауторки која се могу сврстати у корпус ревизионистичких интерпретација митова (Ostriker 1982: 73). Данас се као једно од најуспешнијих прозних феминистичких препричавања класичних митова неретко препознаје новела канадске списатељице Маргарет Атвуд (Margaret Atwood), под насловом *Пенелопијада* (*The Penelopiad*), из 2005. године. Њена тврдња да су митови „безвремене приче које могу да се изнова и изнова мењају како би одговорице на различите потребе” (Atwood 2005) показала се исправном у светлу нове генерације ауторки које креирају феминистичка препричавања, од којих су нека себи обезбедила статус бестселера на светском тржишту књига (Goswami 2022). У најкраћим цртама, оно што повезује све ове наративе јесте тежња да се подрију патријархалне репрезентације жена, а понекад, мање или више посредно, и мушкараца, односно да се доведе у питање етаблирана андроцентрична перспектива у домену књижевне продукције, што подразумева и већу укљученост женских ликова и њихових искустава. Такође, феминистичка препричавања у исто време представљају и древне приче прилагођене стандардима модерног језика, односно контексту савремене западњачке културе, у оквиру које наново добијају на важности (Plaß 2023: 48).

Иако постоје феминистичка препричавања с темама из ваневропских култура, овај рад се фокусира на савремене адаптације грчких

¹ Ипак, услед недостатка адекватнијег превода, у овом раду ћемо се придржавати предложеног термина.

митова, с обзиром на темељни утицај грчке митологије² на западну културу. Чак и уз то ограничење, обухватити целокупну продукцију није могуће, па су одабрана следећа три романа: *Ахилова песма* (*The Song of Achilles*, 2011) Мадлин Милер (Madeline Miller), *Ћутање девојака* (*The Silence of the Girls*, 2018) Пет Баркер (Pat Barker) и *Медузин поглед* (*Stone Blind*, 2022) Натали Хејнс (Natalie Haynes). Циљ је да се анализом ова три романа дође до бољег разумевања неких од начина на које се женским ликовима дају глас, моћ делања (*agency*) и важност у наративима којима иначе доминира мушки поглед на свет, али и подривају хетеронормативни концепти маскулинитета кроз особен третман мушких ликова, односно испита какве су културне конотације таквих наративних поступака. Темеље за наративну анализу у овом раду поставио је Портер Абот. У раду се посеже за његовим концептима саме наратије, наратора, интерпретације наратива и, најзад, сукоба различитих наратива (в. Abot 2009).

Оно што је заједничко трима романима јесте феминистичка перспектива у препричавању грчких митова, као и то да су објављени у последњих петнаест година. Милер и Баркер обрађују, у ствари, исти мит – о Тројанском рату – али из различитих перспектива: Патрокла у *Ахиловој песми*, и Брисеиде у *Ћутању девојака*, што нам омогућава анализу из родне, квир и феминистичке перспективе. Роман Натали Хејнс, такође занимљив из феминистичке перспективе, али из донекле другачијих разлога, посвећен је миту о Медузи и размотриће се у посебном делу рада.

Ипак, између романа Мадлин Милер и преостала два постоји једна важна разлика коју је потребно истаћи. У роману *Ахилова песма*, као што ћемо касније видети, тежиште није на женским већ управо на мушким ликовима. Он подразумева подривање патријархалних и хетеронормативних концепција мушкости, на првом месту, а тек посредно женскости. Насупрот томе, романи ауторки Баркер и Хејнс у потпуности одговарају ономе што подводимо под феминистичка препричавања, јер се нагласак ставља на жене, женско искуство и женску перспективу.

² Под термином „митологија” у оквиру овог рада подразумевам „савремену рефлексивност митских тема, радњи и ликова” (Danesi 2004: 150). Другим речима, усвојена је подела Ролана Барта (Roland Barthes), према којој су митологије модерне верзије оригиналних митова (Barthes 1957, према Danesi 2004: 150). Слaпшaк додaје дa је Бaрт тиме „oтвoриo мoгућнoст дa се свaкoднeвнa прoдукцијa митoвa пoвeжe сa нaчинимa прoдукцијe митoвa и прoшлoсти” (Slapšak 2013: 7–8).

Ђутање девојака: феминистичка препричавања и делање у складу са женским инстинктом преживљавања

У свом познатом есеју „Кад се ми мртве пробудимо: писање као ревизија”, реномирана америчка песникиња, есејисткиња и феминисткиња Адријен Рич (Addrienne Rich) пише да „ревизије”, које она описује као „приступање неком старом тексту из нове критичке перспективе” (Rich 1971: 18), представљају ни мање ни више него „чин преживљавања” (ibid.) за жене. Иако је јасно да ова тврдња није тачна у биолошком смислу, она ипак најављује савремени тренд феминистичких препричавања, који се може разумети као израз потребе жена да боље разумеју сопствени идентитет, али и као одраз све снажније свести о неопходности супротстављања „аутодеструктивности друштва под доминацијом мушкараца” (ibid.), како је то Рич бриљантно запазила. Заиста, све што желимо да постигнемо у овом одељку рада јесте да дођемо до одговора на питање да ли су жене, у периоду од неколико деценија откако је Адријен Рич писала, успешно стигле да реагују у складу са својим „инстинктом преживљавања”.

У једном чланку на блогу и дигиталној платформи „Квир Академија” (*Queer Academia*), који се бави феминистичким ревизијама бајки, стоји да се оне први пут појављују седамдесетих година XX века, што временски одговара „другом таласу” феминизма (Deerpti б. г.). Утицај овог правца на појаву феминистичких препричавања бајки вероватно је омогућен чињеницом да су се у оквиру њега освешћивали сви облици дискриминације жена, те нудила темељна критика традиционалних педагошких метода, демонтиража полних улога итд. (Buržinjska & Markovski 2009: 434–435). Када дискутујемо о феминистичким препричавањима у форми романа – једног од најутицајнијих типова наратива у људској историји (Danesi 2004: 153) – па тако и онима о којима је овде реч, неопходно је, међутим, као репер узети „трећи талас” феминистичке мисли и савремени академски феминизам.

Када је реч о „трећем таласу”, довољно је у најопштијим цртама напоменути да ауторке овог правца све више фаворизују плуралност, уместо универзалистичких тенденција, те да се, својствено томе, све више говори о родној (*gender*) критици. Академски феминизам, иако се развијао паралелно с „другим таласом” (Buržinjska & Markovski 2009: 436), тек у својој зрелијој фази почиње да обухвата различите облике феминистичке критике које су дале нове импулсе различитим друштвено-хуманистичким дисциплинама

(ibid.: 438).³ Тако, примера ради, америчка истраживачица Илејн Шоуволтер (Elaine Showalter) у феминистичку теорију уводи појам „гинокритика“ (в. нпр. Showalter 1996). Гинокритика заправо представља коментар на ревизионистичке тенденције феминистичке критике усмерене ка „разоткривању механизма репресије према женама, ка демаскирању и обележавању свих појава мушке доминације у теоријском и књижевнокритичком дискурсу као и ка критици књижевног канона утврђиваног из мушке перспективе“ (Buržinjska & Markovski 2009: 441). Најважнији задатак гинокритичког дискурса био је да покаже у чему се састоји посебност женског књижевног стваралаштва (ibid.: 444). Одговор на то питање дала је, између осталог, Ненси К. Милер (Nancy K. Miller). Она скреће пажњу на чињеницу да је доминантан и ауторитативан ауторов субјекат увек у књижевној традицији био једнозначно мушки, и њега је – према њеном мишљењу – требало симболички усмртити, како би могао да се појави женски ауторски субјекат (ibid.: 449). У том смислу, опаска Лизе Габријел (Lisa Gabriele) да је само постојање романа које је написала жена феминистички чин (Gabriele 2018) могла би се учинити уверљивом, упркос томе што у пољу феминистичке теорије постоје и опречна становишта – попут оног које заступа Торил Мои (Toril Moi), према којој бивање женом не подразумева нужно и заузимање феминистичке позиције (Moi 1989: 120). Ипак, женски роман је за Милер много комплекснија и револуционарнија појава. У њеној „арахнологији”,⁴ текст који је написала жена обележен је снажним присуством ауторке, односно њеном субјективношћу – он је чак толико субјективан да „је то стварање дела истовремено и стварање себе” (Buržinjska & Markovski 2009: 450). Тако се стил женског књижевног стварања описује као повезан са женским телом и сексуалношћу, вишезначан, отворен и променљив, насупрот једносмерном, једнозначном и монотонном стилу мушког ауторског субјекта (ibid.: 458). С тим на уму, приступићемо, најпре, анализи романа *Ћутања девојака* и испитати да ли феминистичка препричавања заиста могу да промене доминантне парадигме и хијерархије у западном књижевном канону и/или стваралаштву.

Енглеска књижевница и добитница Букерове награде, Пет Баркер, пише да је инспирацију за ову књигу добила прочитавши мисао Филипа Рота, према којој он *Илијаду* сматра извором европске литературе. Дакле, у

³ На проблематику академског феминизма изнова ћемо се, у кратким цртама, осврнути у наставку рада.

⁴ Мит о Арахни – плетили чије је платно због његове лепоте Атина срдбено поцепала, а због чега је она извршила самоубиство – инспирисала је Ненси Милер да по њој назове своју теорију о жени која, брижљиво и стрпљиво попут Арахне, „плете” свој текст.

извесном смислу, сам почетак књижевности може се тражити у уводној сцени *Илијаде* у којој избија сукоб између Ахила и Агамемнона, вође грчке војске у опсади Троје, око девојке – младе заробљенице коју ће Баркер учинити јунакињом своје приповести. Читајући *Илијаду*, Баркер је остала под утиском тишине женских гласова, и одмах је знала да ће једног дана морати да пише о искуству свих тих вековима „невидљивих” жена. Као нараторку своје приче изабрала је, дакле, Брисеиду – најпре краљицу, а онда Ахилу робинју – уздигавши је на тај начин као универзални симбол свих утишаних жена и девојака. Притом, од важности је и информација да је женске гласове у роману ауторка намерно учинила модернима,⁵ у чему се огледа њена вера у пластичност митова: „мит је сада”, каже она (Barker 2021).

Роман *Ћутање девојака* прати причу краљице Брисеиде, коју Ахил, након што јој убије породицу, заробљава и одводи у грчки логор као своју конкубину. Њен положај се додатно компликује када је Агамемнон отме, што изазива сукоб између двојице моћних мушкараца и доводи до великих грчких губитака. Иако лишена моћи, Брисеида преживљава све недаће, док мушкарци који су управљали њеном судбином страдају. На крају, упркос свему, она поносно скреће читаочеву пажњу на чињеницу да њена прича тек почиње.

Роман, дакле, истражује питања искуства робинја, али и других жена које су жртве рата или сексуалног злостављања. Главни фокус стављен је на њихов губитак моћи делања у бруталном, патријархалном свету, чиме се истичу питања женске (не)моћи, патње и, најзад, утишавања њихових гласова кроз историју.

Сличне тенденције постоје и у другим књижевним традицијама, попут индијске, те се *Ћутање девојака* може, примера ради, упоредити с романом *Преварени муж* (Cuckold, 1997) Кирана Нагаркара (Kiran Nagarkar), који представља феминистичко препричавање мита о Драупади. Пријанка Сингла (Priyanka Singla) примећује да у овој модерној ревизији Драупада постаје „модел отпора и подсетник да се женска моћ делања мора признати у патријархалним друштвима”, док је у традиционалној верзији сведена на објекат мушке процене (Singla 2023: 14).

Јунакиња романа *Ћутање девојака* остаје немоћна пред притисцима патријархалне средине. Попут Драупаде из традиционалног мита, Брисеида бива постваривана у складу с интересима моћних мушкараца око ње, а при

⁵ Занимљиво је да је један читалац био изненађен колико савремено звучи лик принцезе Хелене (Barker 2021). Иначе, избор оваквог језика од стране Мадлин Милер сасвим сигурно није случајан будући да представља већ добро документовану наративну стратегију у оквиру митолошких ревизија (в. Ostriker 1982).

том је стално подсећају да „жени приличи ћутање” (Barker 2022: 279). Чак и док, као генерације жена пре (а и после) ње, ступа у сексуални однос са убицом своје породице, Брисеида је приморана да ћутке трпи, иако дубоко у себи машта за тим да поново буде Она – субјекат; „жена, а не ствар” (ibid.: 273). У једном поглављу, Патрокло говори да се све може променити, а ако се не промени, онда „промениш сам” (ibid.: 174), на шта Брисеида цинично одговара: „Рече мушкарац” (ibid.). Јасно је из овог пасажа да Брисеида суштински не верује у могућност жене да битно промени своју и судбину других жена. И заиста, до самог краја романа, она остаје Ахилова или Агамемнонова – никада своја – и то, наизглед, без и најмањег чина побуне. Можемо ли онда *Ћутање девојака* заиста сматрати феминистичком интерпретацијом *Илијаде*? Одговор је – да, јер гиноцентрична критика овде, премда није постигнута приписивањем моћи делања женским ликовима, јесте остварена кроз нешто једноставније, а подједнако снажно: давање гласа.

Прича *Ћутања девојака* је, парадоксално с обзиром на наслов, прича коју од почетка до краја прича жена, и то – робинја. Улога наратора у потпуности је поверена Брисеиди. Абот дефинише наратора као инструмент, конструкцију или средство којим се аутор служи да би исприповедао причу (Abot 2009: 118), а његову функцију одређује као функцију тачке гледишта (ibid.: 120). Једна од основних особина наратора јесте глас – појам који се односи на онога кога „чујемо” да проговара (ibid.: 121). У овом делу, дакле, то је Брисеида, која је у првобитној верзији *Илијаде* обележена, попут других жена, својим одсуством, како то примећује Баркер (Barker 2021). Друга важна особина наратора јесте тачка гледишта – фокализација, како је назива Абот (Abot 2009: 125). Овај појам се заправо односи на „начин на који посматрамо карактере и догађаје у наративу. Наратор је често наш *фокализатор* [курзив П. А.]. Као што чујемо његов глас, ми често и саму радњу видимо његовим очима” (ibid.). Портер Абот даље објашњава како фокализација може да утиче на наше размишљање и осећања поводом прочитаног (ibid.: 125–126). Иако ово, на крају крајева, јесте питање које се тиче личности самог читаоца/читатељке, у роману *Ћутање девојака* они се позивају да усвоје Брисеидин поглед на свет. Њена прича умногоме дискредитује „јунаке” какви су Ахил, Агамемнон и Одисеј, који се, попут „морнара у кафани” (Barker 2022: 200), свађају око ње, из беса или поноса, јурећи за славом и успут одвлачећи у смрт гомилу људи. Ипак, сва патња коју је због њих морала да истрпи не одводи је у „слепо” мржњу према мушкарцима, већ у нијансирану свест о комплексности њихове улоге. Мада остаје скептична, она разуме и уважава њихова најдубља емотивна превирања, па чак и њихову суровост – обликовану културом рата у којој су

одрастали и коју живе – показујући им како је у свакој ситуацији она „већи човек” од њих.

Дакле, феминистичко-ревизионистички чин крије се у давању гласа жени како би она изнова написала или интерпретирала историју из сопствене перспективе. Пошто је обрисала трагове мушке доминације у наративима које причамо и препричавамо, Пет Баркер, говорећи кроз Брисеиду, доследно исписује *HERstory*.⁶ Заиста, на крају романа, Брисеида саопштава читаоцу да је коначно напустила Ахилову причу, ускличући тријумфално: „Сада може да почне моја сопствена прича” (ibid.: 306). Брисеидина финална изјава упечатљиво сумира основне поруке и последице које *Ћутање девојака*, као феминистичко препричавање *par excellence*, може да носи. Она фигурира као узоран феминистички чин, конотирајући приписивање статуса субјекта женском лику у књижевности. Другим речима, ова формулација израз је снажне културне силе отпора укореењеном патријархалном наративу који је жене углавном приказивао као пасивне и потчињене. Роман Пет Баркер осликава идеју да глас постаје средство моћи – начин да се поврати моћ делања, а тиме и контрола над сопственом истином и историјом. Такав романескни поступак ове енглеске списатељице с правом можемо да тумачимо као симболичко ’враћање’ места које је женама у епским причама било ускраћено.

Овај, у бити књижевни моменат добија посебну тежину у савременом друштвеном контексту, обележеном покретима као што је #MeToo,⁷ где управо давање гласа женама представља кључни облик отпора и еманципације. Дакле, испричати „сопствену причу” више није само суштински испразна формулација, фигуративни принцип или књижевна поетика, већ политички и културни чин који доводи у питање доминантне наративе, независно да ли они припадају књижевности, историји или свакодневном животу. Брисеидин тријумфални прекид *ћутања* тако постаје

⁶ Одабир овог термина захтева додатно појашњење. Наиме, Герда Лернер (Gerda Lerner), једна од најзначајнијих ауторки у области феминистичке и родне историографије, прави јасну разлику између појмова „историја” (*history*) и „Историја” (*History*). Под првим подразумева све догађаје из прошлости, укључујући и оне који нису документовани, док се другим означава само забележена и интерпретирана прошлост. Управо су у том смислу, истиче Лернер, жене – али и одређене групе мушкараца – били системски маргинализовани (Lerner 1986: 4–5). Даље преобликовање термина у *HERstory*, у коме се истиче присуство речи *her* (енгл. „њено”) уместо *his* (енгл. „његово”), симболички указује на потребу да се историја исприча и из женске перспективе.

⁷ #MeToo покрет настао је 2017. године, а представља глобални талас сведочења жена (и других маргинализованих група) о сексуалном узнемиравању и злоупотреби моћи, првенствено унутар патријархалних структура. Ако се подсетимо да је *Ћутање девојака* Пет Баркер објављено 2018. године, можемо га тумачити као својеврсни одјек датог покрета. О #Me Too покрету видети нпр. Lungumbu 2022.

више од књижевног израза – он је део шире борбе за признавање, видљивост и промену друштвених односа моћи.

Ахилова песма из родне и квир перспективе

У овом одељку рада, предмет нашег интересовања биће дело америчке књижевнице Мадлин Милер *Ахилова песма*. Будући да је реч о делу сврстаном, између осталог, у категорије квир и ЛГБТ литературе на платформи Гудридс (Goodreads),⁸ њему ћемо приступити из родне и квир књижевно-теоријске перспективе.

Од почетка седамдесетих година развијају се и постепено институционализују родне студије, а самим тим и специфичан академски феминизам, коме је, као и свакој варијанти феминизма, у фокусу разматрање односа моћи међу половима. „На основи *gender* студија издиференцирала се и варијанта књижевне критике, усмерена на нов начин читања књижевних текстова (нарочито канонских), узимајући у обзир стварање полних разлика у њима” (Buržinjska & Markovski 2009: 496).

Подстакнуте развојем родних студија, током деведесетих година се на темељима дотадашњих геј и лезбијских истраживања развијају квир студије, квир теорија и квир критика (ibid.: 503). Оне представљају правац у друштвено-хуманистичким дисциплинама усмерен ка негирању нормативних идентитета и произвољних опозиција (ibid.: 504). Посебност квир студија огледа се у преиспитивању људске сексуалности. Према Џудит Батлер, сексуални идентитети су такође конструкти. Њен концепт полне/родне перформативности, у најпоједностављенијим цртама, претпоставља стално произвођење и преиспитивање сопствене полности, што се огледа у прилагођавању изгледа и понашања тела арбитрарним нормама мушкости и женкости (ibid.: 505; в. Butler 2010). Од два доминантна правца у савременој квир књижевној анализи, у овом раду се опредељујем за онај који се фокусира на ишчитавање обележја хомосексуалног идентитета наратора, односно на анализу начина на који је сексуални идентитет конструисан унутар самог текста. Дакле, за разлику од другог аналитичког правца који се усредсређује на геј и лезбијску књижевност у ужем смислу речи – на дела у којима је хомосексуалност експлицитно присутна и повезана с идентитетом аутора – овде се пажња усмерава на текстуалне стратегије које откривају или сугеришу неконвенционалне облике сексуалности и рода (Buržinjska & Markovski 2009: 507).

⁸ *The Song of Achilles*. Goodreads.

Наратор *Ахилеве песме* је Патрокло, Ахилев љубавник, који из подземног света ретроспективно препричава свој живот. Полазећи од њиховог првог сусрета на Пелејевом двору, роман прати развој њихове везе – од пријатељства до љубави и заједничког одласка у рат, иако се провобитно, у страху од пророчанства које најављује његову смрт, Ахил, по савету своје мајке Тетиде, прерушио у девојку како би избегао ратно ангажовање.⁹ Одисеј је, међутим, прозreo његову маску и наговорио га да се придружи грчкој војсци. Позната прича затим добија нов емоционални слој: од Ахиловог заробљавања Брисеиде и сукоба с Агамемноном, преко Патроклове погибије, до Хекторовог убиства и Ахилеве смрти. Роман се завршава поновним уједињењем Ахила и Патрокла у загробном животу.

Одговарајући на питање корисника *Гудридса*, већ поменуте популарне друштвене мреже и веб-сајта посвећеног љубитељима књижевности, Мадлин Милер истиче да је одувек знала да ће наратор њене приче бити Патрокло. „*Ахилова песма* је Патроклова књига, а његов глас је њено срце, и он је заслужио да исприча своју причу до краја”,¹⁰ закључује ауторка, иначе експерткиња у области класичних наука. Она то објашњава на следећи начин. Наиме, у оригиналној *Илијади*, упркос томе што је одиграо једну од кључних улога у разрешењу Тројанског рата, Патрокло је представљен као лик од минорне важности. Фасцинантно, наставља Милер, јесте и то што га Хомер назива „нежним” и описује као „љубазног према свакоме”, због чега су га, како она бриљантно примећује, грчки војници морали посматрати као „аутсајдера”.¹¹

Овај кратак увид у околности продукције дела омогућава да се формира представа о сензибилитету „који стоји иза наратива и који представља разлог одређене конструкције наратива” (Abot 2009: 142). Ова врста „сензибилитета” – која објашњава наратив – у наративној теорији Портера Абота означава се именом „имплицитни аутор” (ibid.: 143). Он, на једном месту, износи тезу да о имплицитном аутору закључујемо на основу самог текста (ibid.: 144). Иако је ово несумњиво тачно, важно је додати да се о имплицитном аутору, барем када сте антрополог који је у обавези да сваки продукт културе посматра контекстуално, сазнаје и кроз анализу вантекстуалних услова продукције и рецепције дела.

Дакле, већ из дотичног увида јасно је чиме је ауторка хтела да, у духу феминистичке и родне ревизионистичке критике, подрије темеље патријархата који живимо. Смела интерпретација коју износи Мадлин Милер састоји се у томе што једну од најеминентнијих фигура грчке

⁹ Што је такође изузетно занимљив моменат из родне перспективе.

¹⁰ Questions. Goodreads.

¹¹ Ibid.

митологије – Ахила,¹² хероја познатог по својој снази, храбрости и ратничком етосу – представља као геј мушкарца. Да се подсетимо, у популарној екранизацији *Илијаде*, филму *Троја* из 2004. године, лик Ахила тумачи Бред Пит,¹³ глумац који је чак два пута проглашен за „најсекси мушкарца на свету” (Ahlgrim 2024), што доприноси перпетуирању Ахила као симбола (чак – идеала!) традиционално схваћеног, хетеронормативног маскулинитета. У том смислу, реконфигурација Ахиловог идентитета делује као критика патријархалне конструкције мушкости. Приказивањем (културног) хероја као квир особе, Милер не само да омогућава инклузивнију репрезентацију и афирмацију различитих облика родних и сексуалних идентитета већ и отвара простор за преиспитивање наратива који легитимишу и репродукују патријархалну норму.

Да би се прецизније сагледали механизми којима се ауторка служи у том поступку, ваља се окренути интерпретацији наратива у оквиру које је, према Портеру Аботу, важно потражити главне теме и мотиве,¹⁴ односно „оно што се понавља” (Abot 2009: 159). Тако се, у крајњој линији, уочава на шта нас имплицитни аутор наводи док тумачимо наратив који је креирао (ibid.: 161).

Дакле, с феминистичко-ревизионистичког аспекта, чини се да је најважнија тема у *Ахиловој песми* љубав Патрокла и Ахила. Њихову љубав, у свим спиритуалним и еротским манифестацијама, пратимо од почетка до краја – односно, од првих размењених речи и погледа, па све до заједничког загробног живота. Она је важна јер сажима феминистичке тенденције имплицитног аутора, будући да у овом наративу Мадлин Милер није више реч напосто о давању гласа онима који су историјски гледано били потискивани, већ у деконструкцији и обртању родних улога.¹⁵ Ауторка *Ахилове песме* креира веома интиман наратив, допуштајући нам да завиримо на другу страну, или боље – испод маске „недодирљивих” и „снажних” мушкараца. Причајући нам о својој снажној и искреној (узајамној) љубави према Ахилу, Патрокло пркоси одсуству мушкарца из приватне сфере, на чему се, између осталог, темељи мушка доминација

¹² Који је, ако је веровати суду Алише Острајкер, за Х. Д. (Хилда Дулитл; Hilda Doolittle), ауторку познате епско-лирске поеме под насловом „Хелена у Египту” (*Helen in Egypt*, 1961), „парадигматични патријархални мушкарац” (Ostriker 1982: 78).

¹³ *Troy*. IMDb.

¹⁴ Портер објашњава да, иако се у расправама о наративу тема доживљава апстрактније од мотива, у пракси се између та два појма не прави никаква разлика (Abot 2009: 159).

¹⁵ Алудирам на 'обртање' родних улога у друштву/друштвима у чијој културној комуникацији дати наратив учествује. На питање да ли је хомосексуалност међу мушкарцима у античка времена била посматрана као нормална или девијантна, овде не само да није могуће, већ је и сувишно одговорити.

(Рарић 2012: 173). Мадлин Милер, на трагу студија маскулинитета (ibid.: 170–176), проговара о историјској кривотворености институционално нормализоване и суштински лажне мушкости (ibid.: 173); мушкости која предвиђа да мушкарци остану невидљиви сами себи (Seidler 1989: 4, према Рарић 2012: 173). Признаћете да је тешко тврдити да Ахил није у контакту са својим унутарњим бићем онда када, плачући, у наручју љуљушка Патроков леш.

Чему мултивокалност у Медузином погледу и ко је право чудовиште?

Као што се може закључити из наслова, у свом роману из 2022. године Натали Хејнс препричава легенду о Медузи – жени претвореној у чудовиште (горгону). Хејнс преиспитује Медузину наводну „чудовишност”, фокусирајући се на два кључна аспекта мита: кажњавање женске лепоте и идеју о окривљавању жртве. Она истиче да Медуза није кажњена због своје лепоте, која је привукла Посејдона, већ због чина сексуалног насиља које је преживела, и то од стране богиње која би по статусу требало да јој буде заштитница. Кроз овај парадокс, Хејнс жели да побуди емпатију према Медузи, сугеришући да „чудовиште” можда уопште није толико чудовишно. Тако се на више места у роману Медуза појављује као изузетно разумна и осећајна личност. С друге стране, Персеј је приказан као неоправдано надмен, размажен и немилосрдан. Горгоне га описују као „опаког малог злотвора”, којег се „не тиче добробит ниједног створења ако се испречује на путу ономе што он хоће” (Hejns 2023: 102). Заиста, када је преварио граје („чудовишне” персонификације морских духова) не испунивши оно што је обећао пошто су оне њему учиниле услугу, Медуза нас, не без сарказма, отворено пита: „Неће бити да и даље саосећаш са њим. Зашто? [...] Можда, онда, кад се начеститаш Персеју на хитрој превари, одвој један тренутак па размисли мало како су граје живеле кад је он отишао” (ibid.: 135).

Поента наратива који пласира Хејнс садржана је у веома кратком уводу у прво поглавље књиге, исприповеданом из перспективе Горгонејона (Медузине главе). Овде га цитирам у целости:

Видим вас. Видим све оне које мушкарци називају чудовиштима. Видим и мушкарце који их тако називају. Себе, наравно, називају јунацима. Видим их само начас. Онда више нису ту. Довољно је и то, ипак. Довољно да знам да херој није онај који је добар, храбар или одан. Понекад – не увек, али понекад – херој је чудовиштан. А чудовиште? Ко је она? Она је оно што се догоди када неко не може да

буде спасен. Конкретно ово чудовиште је нападано, злостављано и оцрњивано. Па ипак, у причи како се увек приповеда, она је та које треба да се плашите. Она је чудовиште. Још ћемо видети што се тога тиче (ibid.: 10).

Основна импликација јесте да су мушкарци права „чудовишта”, али су наративи, које су креирали управо они, маскирали ову чињеницу сваливши терет кривице на оне недужне, повређене, слабије. Овде је прикладно позвати се на „теорију чудовишта” Џефрија Коена, која пружа користан оквир за даље тумачење. У уводу у зборник радова под насловом *Теорија чудовишта: читање културе* (Cohen 1996), Коен представља свој метод читања културе кроз чудовишта које оне стварају (ibid.: 3), односно поставља питање како смо и зашто, као друштво, створили неко чудовиште (ibid.: 20). Према Коену, дакле, чудовишта су увек културно обележена. Из наше перспективе, важно је да се он позива на Џудит Батлер која је показала да чудовишта могу да послуже као „база за критику, маргина из које треба поново прочитати доминантне парадигме” (Butler 1993, према Cohen 1996: 20). У светлу те теорије, поигравање ауторке *Медузиног погледа* с тим ко јесте или није (право) чудовиште поприма изразито (гино)критички карактер. Отуда се и сам наратив *Медузиног погледа* може посматрати као манифестација шире феминистичко-ревизионистичке тенденције чињења правде женским митолошким ликовима.

Још једна важна карактеристика овог феминистичког наратива јесте мултиперспективизам, односно мултивокалност.¹⁶ Наиме, за разлику од претходна два романа, у овом делу Медузина прича није испричана само из њеног угла већ и из перспективе других ликова, који често имају другачији поглед на догађаје. Због тога читалац оправдано долази у позицију да себи постави исто питање које нам задаје Портер Абот: „у којој мери су подаци које износи наратор тачни?” (Abot 2009: 129). Заиста, коме веровати? Медузи, Атини, Персеју или неком другом? Нема дефинитивног одговора, али Абот истиче да откривање имплицитног аутора може да помогне (ibid.: 131). С обзиром на то да је Хејнс, одговарајући на питање шта ју је инспирисало да напише *Медужин поглед*, навела „оправдани бес” због неправедног третмана Медузиног лика (Daryl 2023), јасно је да ауторка фаворизује Медузин међу различитим заступљеним наративима у свом роману.

¹⁶ О употреби више испреплетених гласова у феминистичким ревизијама већ је писала, између осталог, Алиша Острајкер (Ostriker 1982). Она тврди да је мултивокалност „најважнија техника на крупном плану” (ibid.: 88) у делима ове врсте, којом се проблематизује валидност „било којег ја” (ibid.).

Питање поузданости може да послужи као увод у ширу дискусију о сукобу наратива, јер када, као у овом роману, долази до преплитања међусобно конкурентних наратива, питање (не)поузданости неког другог или свих других наратора постаје веома важно (Abot 2009: 283). Упркос томе што анализира сукобе наратива на примеру једног судског поступка, Портер Абот напомиње да су сукобљени наративи свуда око нас (ibid.: 296), па тако кроз ту призму посматра и ревизију великих прича у једном друштву (ibid.: 293–296). Под ову категорију, верујем, могу да се подведу и феминистичка препричавања грчких митова.

Треба напоменути да је преплитање наратива у роману важно у оној мери у којој се у њему пресликавају сукобљени наративи у друштву. Уколико заиста на тај начин поставимо аналогију између књижевног и друштвеног дискурса, онда се може рећи да се у оквиру оба у суштини артикулишу два доминантна, узајамно супротстављена наратива – андроцентрични и гиноцентрични, условно речено. Први је у роману представљен гласовима, рецимо, Персеја и Атине, а други препознајемо поглавито у Медузиној перспективи. Ова чињеница је значајна због тога што се захваљујући оваквом наративном поступку – без обира на то што, како смо показали, Хејнс мање или више дискретно „навија” за једног лика – доводи у питање поузданост сваког наратива, а тумачи наратива позивају на развијање критичког мишљења. У том смислу, *Медузин поглед* нуди много више од децентрализације извора моћи у причама које причамо, јер реч није о томе да мушкарац више није мерило свега, већ се поставља следеће питање: да ли уопште постоји мерило свега? Или боље – да ли би оно уопште требало да постоји? Да ли се управо у прихватању непостојања једне, универзалне и апсолутне историје, односно откривањем или креирањем прича о онима с историјске маргине, отвара пут толеранцији и разумевању?

Ен Тикнер (Ann Tickner) свој рад посвећен постколонијалним и феминистичким перспективама у међународним односима закључује цитатом Макере Стјуарт-Харавире (Makere Stewart-Harawira), који, рекло би се, на изузетно прецизан и снажан начин артикулише суштину онога што овде настојим да покажем: „присвајање, препричавање и поновно исписивање наших историја од кључног је значаја за афирмацију идентитета и излечење дубоко урезаних ожиљака прошлости” (Stewart-Harawira 2005: 23, према Tickner 2011: 13). Управо у том кључу треба посматрати и ову антрополошку анализу трију романа, који представљају савремена феминистичка препричавања античких митова: она не само да афирмишу горенаведену тврдњу већ показују како књижевни наративи могу да послуже као простор за симболичко преузимање гласа,

реконструкцију колективног сећања и исписивање отпора према доминантним, патријархалним и колонијалним обрасцима мишљења.

С тим у вези, а као одговор на дискусију Уроша Матића и Соње Жакуле о одговорности коју носимо како као приповедачи тако и као потрошачи наратива – одговорности према друштву и човечанству које те приче обликују (Matić & Žakula 2021) – оценио бих наративе који произлазе из различитих феминистичких препричавања као афирмативне. Наиме, они не само да доводе у питање доминантне наративне обрасце и структуре моћи већ уједно пружају простор за бољу артикулацију маргинализованих гласова, те подстичу на критичко промишљање и промовишу инклузивније и правичније моделе разумевања стварности.

Иако Џезмин Сантјаго (Jazmin Santiago) каже да феминистичке ауторке морају да поново измишљају ствари – да креирају „из темеља” (Kuyukendal & Sturm, према Santiago 2020: 83) – оправдано је избегавати да се о феминистичким препричавањима говори као о стварању једног, новог наратива, односно „убијању” другог, као што је то понекад случај (Gabriele 2018). Наша анализа успешно је показала да то ни у ком случају није оно на шта ауторке оваквих књига претендују. Зато би можда о феминистичким препричавањима било боље говорити као о „подешавању нишана”. Иако смо свесни да овај израз неким читаоцима може звучати милитаристички или насилно, наша намера није да алудирамо на „убиство” или елиминацију постојећих наратива. Напротив, израз користимо метафорички – као позив на прецизније прилагођавање фокуса, не ради искључивања већ управо ради укључивања досад потискиваних наратива. Он је делимично инспирисан следећим параграфом из увода у књигу *Стварање патријархата* Герде Лернер:

Додајемо женску перспективу мушкој, и тај процес има трансформативни потенцијал. [...] Када гледамо само једним оком, наш вид је ограничен по ширини и лишен дубине. Када му додамо једнострано виђење другог ока, видни опсег постаје шири, али нам дубина и даље измиче. Тек када оба ока гледају заједно, добијамо пуну ширину видног поља и прецизну перцепцију дубине (Lerner 1986: 12).¹⁷

¹⁷ У целокупном раду коришћени су наши преводи с енглеског језика, у оним случајевима где, колико нам је познато, нису постојали ранији преводи; преводи су настали искључиво у сврху овог истраживања – Н. М.

У закључку

Комбинујући наративну анализу с феминистичким, те родним и квир теоријама, настојали смо да покажемо како феминистичка препричавања циљају на креирање праведнијег односа између женске и мушке перспективе у западној митологији. Феминистичке ауторке попут Пет Баркер, Мадлин Милер и Натали Хејнс уплићу се у митолошку мрежу савременог друштва, засновану, између осталог, и на митовима из античке Грчке, како би креирале наративе са значајно ширим идентификационим потенцијалом. Приче с хероинама или квир особама као херојима имају потенцијал да резонују с искуствима раније занемарене публике, а процену њиховог деловања у ширем културном контексту требало би оставити будућим истраживањима.

У основним цртама бисмо указали на то зашто је важно антрополошки проучавати феминистичка препричавања. Наиме, њихов број је, како констатују поједини часописи, већ годинама у континуираном порасту (Flood 2019). У то можемо да се уверимо и прегледом листе књига с овом ознаком на веб-сајту *Гудридс*.¹⁸ Пошто се показало да је циљ феминистичких препричавања „родна деколонизација” књижевности, митологије, па чак и самог друштва, у свим његовим институционалним и духовним манифестацијама, основано је очекивати да ће овај жанр све више добијати на друштвеној релевантности с појавом #MeToo и других сличних друштвених покрета и група који заговарају реевалуацију начина на који су жене виђене и на који виде свој живот (Flood 2019).¹⁹

¹⁸ Feminist Retellings Of Greek Myths. *Goodreads*.

¹⁹ У контексту савременог српског друштва, истраживање феминистичких препричавања значајно добија на релевантности захваљујући појави романа *Узидана* ауторке Иване Нешић, иначе овенчаног књижевном наградом *Политикиног забавника* за дело намењено младима, а објављено 2024. године на српском језику. Образложење награде (К. Р., 2025) не само да потврђује квалитет дела већ ставља фокус на његов субверзивни приступ традиционалним народним митовима, који се реинтерпретирају из женске перспективе. Речима књижевне теоретичарке Тијане Тропин: „’Узидана’ нуди ново, духовито и субверзивно читање наших најпознатијих јуначких песама из женског угла” (*Узидана*. ’Чаробна књига’). Наравно, књижевност Иване Нешић представља само један од најсвежијих примера феминистичке имажинације ове врсте, што отвара простор да се, макар укратко, осврнем на историју гинокритичких читања на домаћем тлу. У том светлу, барем када је реч о реинтерпретацији мита, ваља поменути антологију *Делија девојка* (2006) Иване Керкез и *Античку митургију* (2013) Светлане Слапшак. Поменута антологија представља избор српских епских народних песама у којима се обрађује мотив ’делије девојке’, односно девојке која на било који начин преузима мушку родну улогу (Stajković 2023), док у својој књизи из 2013. године, Слапшак препричава и поново промишља античке

Посежући за феминистичком, родном и квир перспективом у анализи романа одабраних ауторки, показали смо да сваки од ових текстова, иако различито тематски и стилски позициониран, нуди специфичан облик отпора доминантним (хетеронормативним и патријархалним) моделима пола, рода и сексуалности. Кроз микроанализе приповедних перспектива, указали смо на сложене механизме којима ови текстови отварају простор за гласове маргинализованих субјеката. Напошетку, могло би се закључити да феминистичка препричавања не представљају тек ревизију прошлости већ и критички одраз савремених друштвених борби за видљивост, глас и тело – она су, дакле, врло важни и ангажовани одговори на друштвене и културне изазове садашњости.

ПРИМАРНИ ИЗВОРИ

Barker, Pet. *Ćutanje devojaka*. Prev. Nevena Andrić. Beograd: Laguna, 2022.
Hejns, Natali. *Meduzin pogled*. Prev. Tatjana Bižić. Beograd: Laguna, 2023.
Miler, Madlin. *Ahilova pesma*. Prev. Nevena Andrić. Beograd: Laguna, 2021.

ИЗВОРИ С ИНТЕРНЕТА

К. Р. Награда 'Политикиног Забавника' роману 'Узидана'. *Политика* 14. 2. 2025. Преузето са: <https://www.politika.rs/scc/clanak/661059/nagrada-politikinog-zabavnikova-romanu-uzidana>. Датум приступања: 19. 4. 2025.
Узидана. 'Чаробна књига'. Преузето са: <https://carobnaknjiga.rs/uzidana>. Датум приступања: 19. 4. 2025.
Ahlgrim, Callie. Only 4 men have been named People's Sexiest Man Alive twice – here they all are. *Business Insider* 13. 11. 2024. Преузето са: <https://www.businessinsider.com/people-sexiest-man-alive-celebrities-won-twice-multiple-times-2023-11>. Датум приступања: 16. 4. 2025.
Atwood, Margaret. The Myths Series and Me: Rewriting a classic is its own epic journey. *Publishers Weekly* 28. 11. 2005. Преузето са: <https://www.publishersweekly.com/pw/by-topic/columns-and-blogs/soapbox/article/37037-the-myths-series-and-me.html>. Датум приступања: 19. 4. 2025.
Barker, Pat. Pat Barker on The Silence of the Girls: 'The Iliad is myth – the rules for writing historical fiction don't apply'. *The Guardian* 8. 7. 2021. Преузето са: <https://www.theguardian.com/books/2021/aug/07/pat-barker-on-the-silence-of->

митове у чијем су средишту женски ликови (Slapšak 2013). Занимљиво је, и не без значаја за тему овог рада, то што ни Брисеида ни Медуза не добијају посебно поглавље у *Античкој митургији*, иако ауторка у преко педесет поглавља обрађује различите митске јунакиње. Овај изостанак може се читати као показатељ степена њихове маргинализације – оне коју Баркер и Хејнс настоје да прекину кроз наративну репозицију ових ликова као хероина (ibid.).

- the-girls-the-iliad-is-myth-the-rules-for-writing-historical-fiction-dont-apply. Датум приступања: 12. 4. 2025.
- Daryl M. „Interview With an Author: Natalie Haynes”. *Lapl Blog* 16. 3. 2023. Преузето са: <https://www.lapl.org/collections-resources/blogs/lapl/interview-author-natalie-haynes>. Датум приступања: 18. 4. 2025.
- Deepti. Retelling Fairytales: A Feminist Perspective. *Queer Academia*. n.d. <https://www.queeracademia.org/articles/retelling-fairytales-a-feminist-perspective>. Датум приступања: 19. 4. 2025.
- Feminist Retellings Of Greek Myths. *Goodreads*. Преузето са: https://www.goodreads.com/list/show/152077.Feminist_Retellings_Of_Greek_Myths. Датум приступања: 19. 4. 2025.
- Flood, Alison. Feminist retellings of history dominate 2019 Women’s prize shortlist. *The Guardian* 29. 4. 2019. Преузето са: <https://www.theguardian.com/books/2019/apr/29/feminist-retellings-of-history-dominate-2019-womens-prize-shortlist>. Датум приступања: 19. 4. 2025.
- Gabriele, Lisa. Feminist Retellings of 'Dude' Books. *Electric Lit*. 9. 11. 2018. Преузето са: <https://electricliliterature.com/feminist-retellings-of-dude-books/>. Датум приступања: 11. 4. 2025.
- Goswami, Ahendril. How Feminis Retellings Are Quickly Shaping our Understanding of Myths. *High on Books*. 23. 9. 2022. Преузето са: <https://highonbooks.co/feminist-retellings-are-quickly-shaping-our-understanding-of-myths/>. Датум приступања: 11. 4. 2025.
- Lungumbu, Sandrin. Ženska prava: #MeToo pet godina kasnije – šta se promenilo. *BBC News* 13. 10. 2022. Преузето са: <https://www.bbc.com/serbian/lat/svet-63212970>. Датум приступања: 16. 4. 2025.
- Questions. *Goodreads*. Преузето са: <https://www.goodreads.com/questions/1466515-i-haven-t-gotten-to-circe-yet-but-wow-did>. Датум приступања: 14. 4. 2025.
- Stajković, Nevena. Delija devojka. *Časopis Kuš!* maj 2023. Преузето са: <https://www.casopiskus.rs/delija-devojka/>. Датум приступања: 24. 6. 2025.
- The Song of Achilles. *Goodreads*. Преузето са: <https://www.goodreads.com/book/show/13623848-the-song-of-achilles>. Датум приступања: 14. 4. 2025.
- Troy. *IMDb*. Преузето са: <https://www.imdb.com/title/tt0332452/>. Датум приступања: 16. 4. 2025.

ЛИТЕРАТУРА

- Abot, Porter. *Uvod u teoriju proze*. Prev. Milena Vladić. Beograd: Službeni glasnik, 2009.
- Batler, Džudit. *Nevolja s rodom: feminizam i subverzija identiteta*. Prev. Adriana Zaharijević. Loznica: Karpos, 2010.
- Buržinjska, Ana, i Markovski, Mihal Pavel. *Književne teorije XX veka*. Prev. Ivana Đokić. Beograd: Službeni glasnik, 2009.
- Cohen, Jeffrey Jerome. *Monster Culture (Seven Theses)*. U: Cohen, Jeffrey Jerome (ed.), *Monster Theory. Reading Culture*. Minneapolis: Minnesota University Press, 1996, 3–25.
- Danesi, Marcel. *Messages, Signs, and Meanings: A Basic Textbook in Semiotics and Communication Theory*. Toronto: Canadian Scholars’ Press Inc., 2004, 141–160.
- Lerner, Gerda. *The Creation of Patriarchy*. New York & Oxford: Oxford University Press, 1986.

- Matić, Uroš i Žakula, Sonja. *Alien and Storytelling in the Anthropocene: Evolutionism, Creationism and Pseudoarchaeology in Science Fiction. Issues in Ethnology and Anthropology* 16. 3 (2021): 677–698. DOI: <https://doi.org/10.21301/eap.v16i3.3>
- Moi, Toril. Feminist, Female, Feminine. U: Belsey, Catherine and Moore, Jane (ed.), *Essays in Gender and the Politics of Literary Criticism*. New York: Basil Blackwell, 1989, 117–132.
- Ostriker, Alicia. The Thieves of Language: Women Poets and Revisionist Mythmaking. *Sings* 8.1. (1982): 68–90. DOI: <http://www.jstor.org/stable/3173482>
- Papić, Žarana. Telo kao proces u toku. U: Zaharijević, Adriana, Ivanović, Zorica i Duhaček, Daša (ur.), *Žarana Papić. Tekstovi (1977–2002)*. Beograd: Centar za studije roda i politike FPN, Rekonstrukcija Ženski fond, Žene u crnom, 2012, 149–177.
- Plaß, Celina. Feminist Retelling of a Greek Myth: Reclaiming the Voice of Penelope. *In Progress: A Graduate Journal of North American Studies* 1. 1 (2023): 47–59.
- Rich, Adrienne. When We Dead Awaken: Writing as Re-Vision. *College English* 34. 1 (1972): 18–30. DOI: <https://doi.org/10.2307/375215>.
- Santiago, Jazmin. Feminism in Children's Literature: The Importance of Retellings. *Hohonu* 18 (2020): 81–84.
- Singla, Dr Priyanka. A Feminist Retelling of Draupadi in Kiran Nagarkar's Cuckold. *AGPE the Royal Gondwana Research Journal of History, Science, Economic, Political and Social Science* 4. 6 (2023): 9–16.
- Slapšak, Svetlana. *Antička miturgija: žene*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2013 (Beograd: Čigoja štampa).
- Šouvolter, Ilej. Ženska tradicija. *Ženske studije: časopis za feminističku teoriju* 5/6 (1996): 86–111.
- Tickner, Ann J. Retelling IR's foundational stories: some feminist and postcolonial perspectives. *Global Change, Peace & Security: formerly Pacifica Review: Peace, Security & Global Change* 23. 1 (2011): 5–13. DOI: <http://dx.doi.org/10.1080/14781158.2011.540090>.

Nikola MILIĆ

Department of Ethnology and Anthropology
Faculty of Philosophy, Belgrade

“ADJUSTING THE SCOPE”: ON THE NARRATIVE STRATEGY OF FEMINIST RETELLINGS AND THEIR CULTURAL CONNOTATIONS

S U M M A R Y

This paper examines the phenomenon of feminist retellings of classical Greek myths, with a particular focus on contemporary novels that use this narrative strategy to critique traditional representations of women, while also problematizing the (heteronormative) politics of masculinity and sexuality in general. The primary aim is to explore how and with what implications female and queer male voices and experiences are granted agency within narratives where they have historically been marginalized. The analysis is centered on three novels: *The Song of Achilles* (2011) by Madeline Miller, *The Silence of the Girls* (2018) by Pat Barker, and *Stone Blind* (2022) by Natalie Haynes. These works are read as literary interventions that engage with

the Western canon by reimagining mythological content from feminist and, at times, queer perspectives.

Methodologically, the research relies on narrative analysis, particularly drawing on the theoretical framework of Porter Abbott. Special attention is given to the role of the narrator, interpretative tensions, and the multiplicity of perspectives within a single narrative structure. Through close reading, the paper identifies how these texts reassign narrative authority to previously silenced characters and question the ideological foundations of the myths they rework. The analysis also considers the intersections of feminist and queer theory in representing gender, especially in relation to the rearticulation of the Trojan myth and its characters.

One of the key findings of the study is that feminist retellings function not merely as acts of revision but as culturally significant re-narrativizations that disrupt androcentric epistemologies embedded in canonical literature. By shifting the narrative focus, these novels subvert the traditionally glorified heroism of male protagonists and instead center experiences of trauma, resistance, and survival among female and queer characters. In doing so, they problematize the authority of myth and propose alternative frameworks of memory and meaning.

Ultimately, the paper argues that such retellings are part of a broader cultural process of reevaluating literary heritage. They perform both a literary and ideological reorientation, reconfiguring the boundaries of voice, perspective, and historical legitimacy. These texts serve not only as reinterpretations of ancient myths but also as contemporary commentaries on gender, power, and the politics of storytelling. As such, feminist retellings emerge as a form of narrative agency and a mode of cultural critique with lasting relevance within the political realm.

Key words: feminist retellings, Greek myths, feminist critique, queer theory, narrative analysis.

Примљено/Received: 23. 04. 2025.
Прихваћено/Accepted: 09. 08. 2025.

Слика градског, сеоског и пастирског живота: истраживања и грађа

г) Слика живота у два града

Потом лепа два на штиту направи града
смртних људи. У једном и свадбе су биле и гозбе.
Младе из њихових соба по граду су пратили свати,
зубље им сјале, и многе сватџовске се ориле песме:
момци се водећи коло, окретали, мед њима тада
силно су јечале фруле и форминге; свака се жена
чудила свирци сватџовској пред капијом слушајућ' својом.

Много је народа било на тргу: свађа се онде
подигла: око крварине два човека се прела
за убијеног једног. Пред судом је зборио
један да је платио све, а други да примио није:
оба су желела распру пред праведним прекинут' судом,
и обојици народ помагаше грајањем својим.

Ту су гласници стишавали народ, а сваки је старац
онде на камену глатком у светоме седео кругу
држећ' у рукама скептре гласника јаснога грла.
С њима се дизали једни па други те зборили правду.
Мед њима златна су два у средини таланта била
да се онемо даду ко правду најбоље рекне.

А други град су два опколила табора сјајућ'
у руку бојном, а жеља у души им двогуба беше;
ил' да се разруши град ил' на два се подели дела
све што умилни град имања у себи има.

Још их не слушаху, но заседу спремаху тајно.
Само су драге жене и луђана деца на зиду
стајали бранећи град и с њима слаботиње старци.

Други су изишли. Ареј и Палада беху им вођи,
обоје златни, и златно на њима бејаше рухо,
лепи у оружју, дивни, божанственима како и личи,
јасни изнад свих, а људи иза њих бејаху мањи.

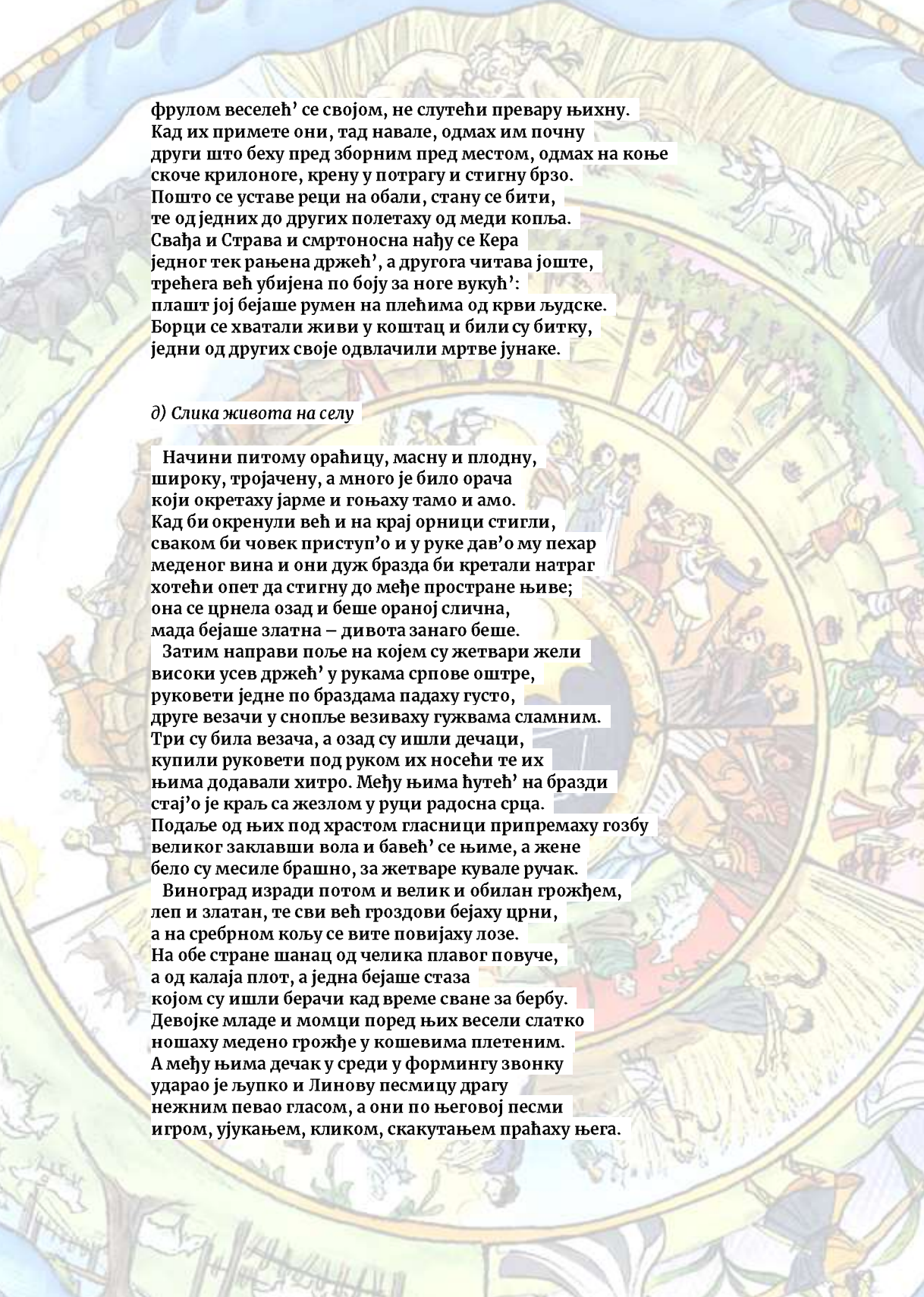
А кад већ стигну до места, где заседу хтеше да спреме
близу реке, где целој водџој бејаше стоци,
тада се посаде ту, а мед их покриваше сјајна.

Подаље уходе селе су две и пазиле помно
кад ли ће овце и кад виторога говеда видет'.

Стада ускоро дођу, а два их чобана прате
фрулом веселећ' се својом, не слутећи превару њихну.

Кад их примете они, тад навале, одмах им почну
говеђа отимат' крда и јоште им ударе они
стада среброрунних грабит' оваца и смицат' пастире.

А кад зачују они код говеда велику буку
други ускоро дођу, а два их чобана прате

фрулом веселећ' се својом, не слутећи превару њихну.
Кад их примете они, тад навале, одмах им почну
други што беху пред зборним пред местом, одмах на коње
скоче крилоноге, крену у потрагу и стигну брзо.
Пошто се уставе речи на обали, стану се бити,
те од једних до других полетаху од меди копча.
Свађа и Страва и смртоносна нађу се Кера
једног тек рањена држећ', а другога читава јоште,
трећера већ убијена по боју за ноге вукућ':
плашт јој бејаше румен на плећима од крви људске.
Борци се хватали живи у коштац и били су битку,
једни од других своје одвлачили мртве јунаке.

д) Слика живота на селу

Начини питому ораћицу, масну и плодну,
широку, тројачену, а много је било орача
који окретаху јарме и гоњаху тамо и амо.
Кад би окренули већ и на крај орници стигли,
сваком би човек приступ'о и у руке дав'о му пехар
меденог вина и они дуж бразда би кретали натраг
хотећи опет да стигну до међе простране њиве;
она се црнела озад и беше ораној слична,
мада бејаше златна – дивота занаго беше.

Затим направи поље на којем су жетвари жели
високи усев држећ' у рукама српове оштре,
руковети једне по браздама падаху густо,
друге везачи у сноплје везиваху гужвама сламним.
Три су била везача, а озад су ишли дечаци,
купили руковети под руком их носећи те их
њима додавали хитро. Међу њима ћутећ' на бразди
стај'о је краљ са жезлом у руци радосна срца.
Подаље од њих под храстом гласници припремаху гозбу
великог заклавши вола и бавећ' се њиме, а жене
бело су месиле брашно, за жетваре кувале ручак.

Виноград изради потом и велик и обилан грожђем,
леп и златан, те сви већ гроздови бејаху црни,
а на сребрном кољу се вите повијаху лозе.
На обе стране шанац од челика плавог повуче,
а од калаја плот, а једна бејаше стаза
којом су ишли берачи кад време сване за бербу.
Девојке младе и момци поред њих весели слатко
ношаху медено грожђе у кошевима плетеним.
А међу њима дечак у среди у формингу звонку
ударао је љупко и Линову песмицу драгу
нежним певао гласом, а они по његовој песми
игром, ујукањем, кликом, скакутањем праћаху њега.

ђ) Слика пастирског живота

Потом начини Хефест равнотригорних говеда стадо.
Од злата издељана и калаја говеда беху,
краве су мучући брзо из обора на пашу ишле
уздуз жубор-воде крај рита што се лелуја.
Четири чобана златна са говедима су ишла,
чобане је девет брзотригорних пратило паса.
Два страховита лава на говеда нападну прва,
пограбе бика рикача и стану га вући, а он је
рикао гласно, те пси и момци њему потрче.
Лавови разбуче кожу на великом бик и црну
крв му и утробу стану испијати; чобани заман
брзе на њих подбадаху псе. А они их шћаху
ујест', ал' удиљ од лава одскакују, лају додуше
стојећи у близини, ал' ипак се напада клоне.

Ливаду изради славни тад рукотворац у лепом
долу, а она беше оваца среброрунних пуна;
издеља колибе онде покривене, торове, стаје.

Потом славни још рукотворац изради коло
подобно колу што га у Кносу, широком граду,
Дедал Аријадни лепокосај направи некад.
Млади момци а с њима и моме прошене многе
ту су играли коло за чланке се рукама држећ'.
Танано имаху оне од платна рухо, а момци
кошуље саткане лепо, на којима сјаху се благо
жице од уља, а моме на глави имаху венце
лепе, а мачеве златне о сребрном ремену момци.
Момци су скакали час и девојке ногама вичним
врло лагацко, к'о лончар кад седи уз точак и својим
држи га рукама вештим и огледа да ли ће летет';
а час једни до других по реду су трчали опет.

Око љупкога кола порећ'о се весели народ
многи, и њему бијућ' у жице певач божански
певаше песме, а два играча, чим започне певач
певати, ступе међу њих и стану се вртети сред њих
(Илијада, XVIII: 490–606).

БОРБА У ВЕЛИКОЈ ХОЧИ 1905. И ЊЕНЕ ПОСЛЕДИЦЕ**

Апстракт: Рад се бави борбом српских четника са албанским башибозуком и османском војском у Великој Хочи 7–8. јуна 1905. године и њеним последицама по положај Срба у Ораховцу и Великој Хочи. У ширем контексту разматра се деловање Српске четничке организације након неуспелих преговора са Тајном македонском одринском револуционарном организацијом (ТМОРО) 1904. године, када је дошло до промене стратегије и појачаних активности на наоружавању српских села и слању чета у Битољски вилајет. Посебна пажња посвећена је покушајима пребацивања чета преко кумановског краја и Косовског вилајета, као и околностима под којима је дошло до откривања и уништења чете у Великој Хочи. Истраживање се фокусира не само на сам ток борбе и улогу вођа чете, Саватија Милошевића и Лазара Кујунџића, већ и на шире последице овог догађаја. Оне су се најпре одразиле у виду осветничких напада и трајног притиска на српско становништво Ораховца и околине, што је готово довело до његовог потпуног егзодуса. Рад је заснован пре свега на објављеној и необјављеној архивској грађи, као и на сећањима савременика, што омогућава целовит увид у овај догађај и његово место у историји четничког покрета и српско-албанских односа почетком XX века.

Кључне речи: Стара Србија, српска четничка акција, Османско царство, Велика Хоча, Ораховац, Саватије Милошевић, Лазар Кујунџић.

Борба српске чете у Великој Хочи јуна 1905. са османском војском и албанским башибозуком и последице које је донела до сада нису третирани као посебно питање у историографији. Борбу је кроз критички апарат извештаја српског конзула у Приштини Милана Ракића први

* uros.sesum@f.bg.ac.rs; <https://orcid.org/0009-0007-7158-441X>.

** Реализацију овог истраживања финансијски је подржало Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије у склопу финансирања научноистраживачког рада на Универзитету у Београду – Филозофском факултету (број уговора 451-03-137/2025-03/200163).

историографски обрадио Андреј Митровић 1985, ослањајући се на грађу и текстове аутора који су у међуратном периоду писали о борби и њеним учесницима. У склопу опште историје четничке акције и четничког покрета, у својим монографијама, а у оквиру потпоглавља, ову тему су обрадили Владимир Илић и Предраг Пејчић 2006. и 2007. године. Први аутор се ослонио на критички апарат Андреја Митровића из поменуте збирке, као и на документа која је приредио, енциклопедијску биографију једног од двојице војвода и новински подлистак о борби који је настао недуго након ње. Пејчић је такође пошао од Митровићевог доприноса; користио је и необављену архивску грађу и више текстова из међуратног периода који су третирали борбу, али није сучељавао опречне податке до којих је долазио. Такође, борбе и њених последица дотакао се укратко и Милош Јагодић у контексту српско-албанских односа у Косовском вилајету почетком XX века. Аутор овог рада такође је писао о борби, као о једном од догађаја из историје српске четничке акције, без залажења у појединости (Илић 2005: 59–60; Пејчић 2007: 62–69; Јагодић 2009: 85–86, 215–216, 228; Шешум 2019: 178–179).¹

Готово сви релевантни архивски извори српског порекла о сукобу у Великој Хочи објављени су крајем XX и почетком XXI века, у неколико збирки докумената. О борби постоје и четири објављена наративна извора која садрже исказе очевидаца, учесника борбе или сећања личности на организацију путовања чете до Велике Хоче.² Пријатељ и сарадник двојице старешина чете страдале у Великој Хочи, члан Битољског четничког одбора Алекса Јовановић Коца, објавио је неколико текстова о војводама које су страдале у Великој Хочи и о самој борби, а недавно је објављен и његов рукопис биографије Саватија Милошевића и Лазара Кујуџића. Јовановић се у свим својим текстовима ослањао пре свега на објављене наративне изворе из штампе и на лично сећање. У његовим текстовима приметна је очигледна намера хероизације личности о којима је писао, понекад и на штету чињеница, те његови текстови нису узети у обзир у овом раду (Јовановић 1930: 143–144; Јовановић 2024: 679, 730–849).

Главни циљ овог рада је да борбу у Великој Хочи детаљно прикаже и што свестраније представи. Исто тако, један од циљева текста је да анализира узроке и последице ове борбе – кроз призму историје српске

¹ У књизи *Српска четничка акција (1897–1908). Оружана дипломатија* направљена је омашка у погледу идентитета шверцера који је у време борбе у Великој Хочи преносио оружје из Куршумлије у Метохију. Ради се о Томи Мијајловићу из Велике Хоче, а не о Томи Мојсићу. До грешке је дошло због истоветности места становања, имена и делатности које су двојица имењака вршили, односно због несталности презимена међу Србима у Метохији у то време (Шешум 2019: 178).

² Видети списак коришћених извора на крају рада.

четничке акције, српско-албанских односа у Метохији почетком XX века и српске националне политике у северном делу Косовског вилајета. Чињеница је да су ова борба и њени учесници још исте године постали део српске националне митологије. Услед чињенице да су борба и њени учесници још 1905. постали део националне митологије, ток борбе и њене последице у књижевним и драмским делима и у друштвеном дискурсу уопште између 1905. и 1941. приказивани су другачије него што су се одиграли. Та околност била је додатни мотив за истраживање ове теме.

*

Од завршетка Велике Источне кризе положај српског народа у Косовском и Битољском вилајету се перманентно погоршавао. Османска власт је у крајевима северно од Шар-планине толерисала албанску племенску анархију и албански терор над Србима. Она је основано сматрала Албанце лојалним муслиманским елементом и бедемом Царства, предајући им дужност чувара покорности хришћанских поданика Порте. Државни разлози налагали су Порти и султану да у суштини одлажу и избегавају испуњење захтева великих европских сила усмерених ка спровођењу реформи у османским европским провинцијама и побољшању положаја хришћана. Покушаји Краљевине Србије да дипломатским путем заштити своје сународнике од притиска власти и албанског стаовништва у суштини су се завршавали неуспешно. То се дешавало услед одбијања османских власти да ма шта учине у том правцу или пак услед опструкција или одуговлачења у испуњењу онога што би Порта начелно пристала да уради у корист својих српских поданика. Бугарска је кроз институцију Бугарске егзархије, од османских власти признате верске организације, успешно ширила бугарски културни и духовни простор, тежећи бугаризацији свих православних Словена у Османском царству јужно од Шар-планине и Качаника. У последњој деценији XIX века борба за утицај над Словенима у Повардарју, у којој је Србија постајала све успешнија, у последњој деценији се заострила, и то стварањем две револуционарне организације. Једна је била у Солуну, друга у Софији, а обе су за циљ поставиле националну унификацију словенског живља у оквиру бугарске нације, односно припремање револуције која би водила ка посредном или непосредном припајању Македоније Бугарској. Бугарска македонско-одринска револуционарна организација, која је 1902. прву реч у имену организације заменила у „Тајна”, између 1897. и 1900. агресивно је иступила против српског национално-просветног рада јужно од Шар-планине. Прво је путем атентатора, а потом преко четâ вршила ликвидације српских првака, свештеника и учитеља. Између 1900. и 1903. организација је радила на

припремању устанка у Повардарју, те је терорисање Срба привремено престало. Међутим, радило се о затишју, јер је до општег сукоба српских и пробугарских одметничких чета на тлу Османског царства дошло већ коју годину касније, 1905. (Шешум 2019: 13–43; Јагодић 2009: *pasim*).

*

Српске одметничке чете у Османском царству јављају се од 1897. године. Њих српске власти прихватају, пружају им уточиште при њиховом преласку на територију Краљевине Србије. У исто време их издржавају и помажу, трудећи се да та помоћ прође неопажено. Од 1901. године српско Министарство иностраних дела чете одметника које долазе у Србију почиње да организује и усмерава њихову делатност у Старој Србији. Покушај споразума о сарадњи шефа Просветно-политичког одељења Министарства иностраних дела (МИД-а) Светислава Симића са једном од фракција Тајне македонско одринске револуционарне организације (ТМОРО) до јесени 1904. резултирао је успехом првог, у пребацивању четири омање српске чете у крајеве западно од Вардара, каналима организације у замену за приличну суму новца. Симићева идеја о сарадњи у суштини се оснивала на прихватању ТМОРО-а да се српски изјашњене заједнице у Скопском санџаку Косовског и у северном делу Битољског вилајета револуционарно организују и као посебан, српски ентитет, начелно прихватајући могућност аутономије Македоније, заједно са њима припремају за будућност ослободилачки устанак православних Словена у Османском царству. Срби би формирали структуру организације и у Србији, а она би (спроводила акцију скривајући се иза ње), финансијски помагала и подржавала цео покрет. Симић је знао да иза ТМОРО-а практично стоји Бугарска, те је на овај начин тежио да 'на мала врата' оствари поделу интересних сфера у Повардарју између Србије и Бугарске. Након што су у лето и јесен 1903. у Београду и Врању основани Централни и Извршни одбор Српске четничке организације, почело се са стварањем мреже српске организације у Османском царству. Заправо, акцију је закулисно водио МИД, односно шеф његовог ПП одељења (Шешум 2019: 45–133).

Бивши хајдук и одметник Саватије Милошевић, под маском нижег службеника српског конзулата у Битољу, а затим и у Приштини, по налозима Симића формирао је током 1904. теренске вилајетске одборе у Скопљу и Битољу. За време емиграције у Црној Гори и Османском царству у периоду 1897–1903 – а у Црној Гори је био због убиства среског начелника у Рашкој – Милошевић је крстарио Рашком облашћу и Полимљем и тако створио многе везе и пријатељства са угледним и утицајним муслиманима

и Албанцима, што га је и препоручило да под маском конзуларног службеника ствара српску револуционарну мрежу. Врањски окружни начелник Драгић Павловић и повереник МИД-а Аксентије Бацетић Бацета радили су за то време на учвршћивању теренске организације у околини Куманова и у Прешевској кази, интензивно од јесени 1904, када је постало јасно да ће до општег сукоба српских и чета ТМОРО-а неминовно доћи. Током јесени 1904. и зиме 1904/1905. Милошевић је радио на организацији српске самоодбрамбене тајне организације на Косову и са успехом стварао канал за преношење оружја од српске границе, преко гњиланске околине³ и Сиринића до Тетова и даље до Пореча, како би ојачао тамошња четнички организована српска села пред неминовни сукоб са ТМОРО-ом (Шешум 2019: 143–144, 162–169; Шешум 2024: 137–166).

Од краја марта до 16. априла 1905. Милошевић је у Врању од окружног начелника и Извршног одбора преузео готово све послове око испраћања чета и слања оружја преко српско-турске границе. У том периоду се с разлогом сматрало да се српска четничка организација западно од Вардара налази у озбиљној опасности – да је скрши извесна пролећна офанзива ТМОРО-а. На широком простору од обронака Бабуне код Прилепа, преко Велешког Азота и Пореча, до околине Кичева, у то време су деловале свега три српске четице. Једна је била чета Ристе Цветковића у Поречу, друга Глигора Соколовића у прилепској, а последњом је управљао Тренко Рујановић у велешкој околини. У случају напада великог броја комита ТМОРО-а, чете нису могле да рачунају на помоћ милиције мештана из села укључених у четничку организацију, јер је оружје које је током јесени и зиме слато у Османско царство у малим количинама стизало преко Вардара, те села нису била довољно наоружана. Због тога се као нужност наметало хитно слање преко Вардара нових чета и пребацивање веће количине оружја. Пошто је у источном Повардарју, у околини Куманова и у Прешевској кази, команду над српским четама од фебруара 1905. преузео Горски штаб, тело које је координисало рад свих чета на терену. Било је састављено од официра и подофицира, при чему је у саставу појачања за прековардарје било неопходно укључити официре и подофицире. Како би помоћ преко Вардара стигла што пре, последњих дана марта је преко српске границе

³ Четворочлана чета српских одметника, четника, покушала је 1900. године да се пребаци у околину Кичева преко Гњиланске казе, путем преко Гњиланског карадага, насељеног искључиво Албанцима, до српских села у Скопској Црној Гори. Чета је откривена код села Могиле. У борби са албанском потером из суседних села страдали су сви чланови ове групе, осим једног одметника. Појава чете узнемирила је локалне Албанце и довела до насилног претраживања оружја у српским селима. Довела је и до убиства и злостављања Срба од стране локалних Албанаца. На срећу Срба, до погрома није дошло (Јагодић 2012: 117–119).

пребачена чета од 30 људи. У њеном саставу налазили су се официри и подофицири за Горски штаб, уз товар од 190 пушака са пратећом муницијом. Према плану, требало је да чета преко кумановске околине и Скопске Црне Горе стигне до Пореча. Међутим, стигла је само до кумановског села Табановца. Ту је 1. априла 1905. године у сукобу с турском војском потучена, а оружје је изгубљено.⁴

Пошто су штабна чета и појачање на Табановцу пропали, Саватије је спремио нову чету за прелазак. И пре табановачке погибије, у Врању је спремана чета за околину Башиног Села и велешког Рудника. То су важне тачке за прелаз Вардара са српски изјашњеним енклавама, а чету је требало да води свештеник из велешког села Рудника Илија Бурчевић. Свештеник је на крају одустао од војводства, а чету је преузео велешки српски учитељ Јован Стојковић, доцније познат као Бабунски. Због хитне потребе за појачањем и штабом, одустало се од слања чете у Башино Село, те је Саватије учитеља Јована, у друштву са капетаном Сретенем Рајковићем, одређеним да буде шеф Горског штаба западног Повардарја, 10. априла 1905. послао са 24 четника преко Кумановске казе за Прековардарје. Тамо су пристигли почетком маја.

Чак и пре одласка Рајковића и Бабунског с четницима, за које није било извесно да ли ће успети да стигну на одредиште, припремане су и друге чете које је требало да крену преко Вардара. Циљ је био да ојачају број српских четника у околини Куманова и Криве Паланке и да попуне штабове источног и западног Повардарја. Средином априла границу је прешло око 170 четника груписано у неколико чета: Доксима Михаиловића за област Малу Реку, Саватија Милошевића и Лазара Кујунџића, која је заједно са штабном четом, састављеном од официра и подофицира за прековардарски Горски штаб под вођством капетана Борка Паштровића пошла за Порече, штабна чета одређена за попуну Горског штаба источног Повардарја Бацете Рујанца, као и кумановска и кривопаланачка чета Павла Младеновића и Ђорђа Ристића Скопљанчета. Чете су се прво сабрале на планини Козјаку око Горског штаба и неколико дана одмарале, да би се 28. априла раздвојиле и свака кренула ка свом рејону. Турска војска је код кумановског села

⁴ Изгледа да је кривица за катастрофу у Табановцу бацана на Саватија Милошевића, јер му је Алекса Јовановић Коца, члан Битољског одбора Српске четничке организације, у приватном писму поручио да га сви у Битољу жале због табановачке погибије и да са њим саосећају. Прави кривац за изгибију чете, њен војвода Владимир Ковачевић, у свом извештају о погибији наводи да је наређење за прелазак и начин кретања добио од врањског начелника Драгића Павловића и Саватија Милошевића, али да чете и канали које је требало да га чекају по преласку границе нису биле спремне. Кривицу је, другим речима, пребацивао на Милошевића (Шешум 2019: 166–172; Додатак 1 2008: док. бр. 175, 200).

Никуљана приметила око шездесет четника Прековардараца под командом Милошевића, Кујунџића, Паштровића и Михаиловића на путу ка Скопској Црној Гори. Прековардарци су се повукли на висове изнад села Челопека и пружили отпор. Турским потерним одељењима убрзо су се придружили турски кумановски гарнизон и албанска милиција из оближњих села, те се чинило да су Саватије, Кујунџић, Паштровић, Доксим и њихови људи опкољени. Међутим, четницима су у помоћ притекле прво чете Скопљанчета и Рујанца, а затим и Павла Младеновића, те су опсађивачи физички опседнути. Четници су однели победу уз незнатне губитке, док су војска и албанска милиција на попришту оставили неколико десетина мртвих и исто толико рањених. Ма колико била сјајна, челопечка победа била је 'Пирова', јер је онемогућила прелазак преко Вардара, будући да је узбунила турске власти које су потерним одељењима пресекле све канале српским четама. Готово сви четници морали су да се врате у Србију и одложе свој пут на неко време. Већи део чете Саватија и Кујунџића прешао је са осталим четницима у Србију, док су војводе са још два четника и потпоручником Живојином Миловановићем остале на планини Козјак. У Врање су стигли око 10. маја. Ту их је чекало наређење МИД-а да оду у Београд, вероватно како би реферисали о борби и њеним последицама, што су они и учинили, најраније четири дана касније.⁵

Још у време док је чета уништена на Табановцу 1. 4. 1905. путовала према месту свог усуда, Саватије Милошевић је предлагао да се учитељу српске кичевске школе, кичевском управитељу и члану локалног четничког одбора Лазару Кујунџићу додели чета од 20 до 30 четника која би путовала преко Вардара, успут носећи неопходно оружје за Порече. Кујунџић се, иначе, још почетком пролећа због подозрења османских власти прво одметнуо у чету, а затим и пребацио у Србију пре краја марта. Пропаст табановачке чете одложио је одлазак одметнутог кичевског учитеља, али се није одустало од намере да поведе четнике преко Вардара. У првим данима априла Саватије Милошевић покушао је да организује формирање чете састављене од 10 до 15 Срба Косоваца која би са њим и Кујунџићем прешла преко Косова, Метохије и Шаре за Порече. По Саватијевом плану, чета би на свом путу формирала пунктове за пренос оружја до Пореча и у будућности. Коначно, крајем априла, Милошевић и Кујунџић су као нека врста војводског колегијума

⁵ Војводе Саватије и Лазар Миловановић и два четника су се 6. маја испели на врх планине Козјак, а потом провели „комитску славу” у једном планинском селу, са шенлуком праћеним пуцњима. Један од четника из ове групе, Љуб. Кратовац, годину дана доцније дао је опис овог четничког ђурђевског уранка у листу *Национална борба* (ДАС, МИД, ПО, 1905, Ф. 5, Д. 9, шифровани телеграми из Врања 10/23. 1–25. 8/7. 9. 1905; Ракић 1985: 307; Додатак 1 2008: док. бр. 201; Васић 1990: 430–434; *Национална борба. Орган националне омладине*, 23. 4. 1906, 2–3).

повели чету, али не преко Косова, већ преко планине Козјак, са које су отишли у борбу на Челопек.⁶

Последица победе на Челопеку било је затварање свих канала којима су српске чете до тада путовале преко Вардара, у крајеве који су и даље били угрожени и константно из Србије тражили попуне у људству и оружју. Османска војска држала је под строгим надзором све путеве, јавне и тајне, који су преко Козјака, па на југоисток водили на Вардар, или преко Скопске Црне Горе и Скопља преко Треске за Порече. Свест о неопходности брзе помоћи прековардарским четама у оружју и људству натерали су Саватија и Кујунџића да се осмеле да пођу на опасно путовање преко Ибарског Колашина, Прекорупља, Подрима, Средске, Сиринића и Полога до Пореча, каналом који је Милошевић претходне године стварао за пренос пушака. Саватије је био свестан ризика, али није намеравао да одустане (Шешум 2019: 172–176). У писму шефу Конзуларног одељења МИД-а Јовану Јовановићу Пижону, свој поглед на путовање и свест о опасности које носи пролазак овим правцем изнео је на следећи начин: *Ићићу с вољом. Шта може бити више за једног Србина него да преко Шаре као српски оружани војник, прође, или да падне на Косову.*⁷

Двојица војвода су одмах по приспећу у Врање са терена, 11. маја 1905, планирали да пођу на пут. Тада је Саватије шефу Конзуларног одељења Јовановићу Пижону из Врања писао да ће са Кујунџићем и четницима *потражити пута и начина* да стигну у Порече. Шест дана касније двојица војвода и потпоручник Миловановић, тајно и од свих осталих укључених у рад са четама у Србији и Османском царству, отишли су са опремом за 20 људи у Медвеђу, где су им се придружила три четника Сиринићанина и један Косовац, придошли из Турске свакако по Саватијевом позиву, да даље са њиме четују. Брига о томе да нико на граници унапред не сазна за његов прелазак сударила се са службеном ревношћу командира треће чете граничне трупе у Медвеђи, капетана Недељка Вишњића, који четницима није дозволио прелазак, те су били приморани да са товарима оружја и опреме напусте границу и да се раздвоје. Саватије је отишао у Куршумлију, а остали у Прокупље. Командир чете граничне трупе у Куршумлији, капетан Вукоје Тодоровић, није био ништа мање ревностан од Вишњића, те је и он одбио сарадњу док од надлежних не добије наређење у том смислу. Одбијање капетана Вукоја није била последња непријатност Милошевића у Куршумлији. Будући другачије обучен од мештана, опажен је од жандара који су га ухапсили и спровели у среско начелство. Нарушена конспиративност жандарским спроводом у начелство није скршена до

⁶ Додатак 1 2008: док. бр. 77, 104, 147, 150, 168.

⁷ Додатак 1 2008: док. бр. 223.

краја, јер је начелник унапред био обавештен о доласку Саватија и упућен од окружног топличког начелника да му буде на услузи, те до хапшења није дошло. Отпор граничних официра у Медвеђи и Куршумлији одложио је полазак четника до последњих дана маја, јер се 23. тог месеца чета са Кујунџићем и даље налазила у Прокупљу, а Саватије у Куршумлији. Интервенција МИД-а у Министарству војном прекинула је отпор граничних официра, којима је наређено да Саватију буду 'на руци'.⁸

Према сећањима на одлазак Саватија и Лазара према Великој Хочи колашинског проте Вукајла Божовића, управо им је прота, који је тада живео и изгнанству у Куршумлији, упркос ранијем сукобу с Милошевићем, организовао прелазак и путовање до Шаре. Прота је одбио Саватијев захтев да четнике, који су носили товар оружја, пребаци преко Ибарског Колашина, већ је организовао да чету и оружје његови повереници преведу од српско-османске границе до села Кориља код Звечана, где би их примио муж Вукајлове сестре, Стојан Гвоздић. Одатле би их Албанац повереник тајно двоколицама пребацио до Неродимља, у коме би чекао месни учитељ Стојан Дајић, да их из свог родног села пребаци помоћу својих повереника преко Шаре. По протином казивању, Саватије је одмах након преласка границе револвером запретио путовођи кога је Божовић задужио да чету води право у Придворицу, у Вукајлову кућу. Четници су у њој провели два дана, након чега су их чланови породице Божовић спровели до попа Ђорђа Јовановића у Подгор (Божовић 1930: 280–282). Савремени документарни извори, међутим, ово казивање доводе у питање. Саватије се Јовану Јовановићу Пижону јавио 28. маја са српско-османске границе на Копаонику из Блажева, јављајући да ће тог дана, захваљујући командиру блажевске чете, граничне трупе, њих десетак са 20 брзометних пушака, прећи у Турску. Четника је, укључујући и војводе, било седам, док су остала тројица били путовође. Великохочани Тома Мојсић, Стојан Маниташевић и Младен Кажих Чукара на граници су прихватили чету и одвели је до Долца. Ту су се 5. јуна јавили попу Ђорђу Јовановићу, који је у околини села сакрио товар оружја који је преносила чета. Након тога их је спровео надомак Велике Хоче.⁹

Син попа Ђорђа Јовановића, лекар др Божидар Ђ. Поповић, оставио је сећање на боравак чете у Долцу. Према овом сведочанству, четнике су од српске границе до Долца довеле путовође Тома Маниташевић и Младен

⁸ Додатак 1 2008: док. бр. 204, 215, 219, 223, 225.

⁹ Приштински конзул Мирослав Спалајковић организовао је шест месеци доцније пребацивање из долачке пећине две брзометне пушке и неколико бомби из заоставштине пок. Саватија до пећког села Дреновића које је било угрожено нападима Албанаца католика (Додатак 1 2008: док. бр. 232, 250; ДСПКС, књ. 1, 4–2 2014: док. бр. 257; Божовић 1930: 280–282).

Кажих из Велике Хоче и Албанац Дина Ариф из села Сврке. Пошто се свештеник Ђорђе у том тренутку није налазио у селу, ненадане госте примили су попадија и свештеников отац Јован Савић, сакривши их у долачкој цркви (*Политика*, 15. 11. 1905, 1; *Политика*, 27. 11. 1929, 10).¹⁰ По доласку попа Ђорђа, два дана по приспећу у Долац, свештеник је четнике и путовође спровео у Велику Хочу, по речима Б. Поповића, уочи Спасовдана.¹¹ По извештају самог Ђорђа Јовановића из 1905, у његову кућу дошло је девет четника, од којих су Тома и Младен били из Велике Хоче, двојица војвода и поручник, тројица четника из Средске и Сиринића и један Косовац. У пећини у близини Долца оставили су оружје и бомбе, а онда их је поп провео преко Милановић планине. На домаку Велике Хоче четници су тражили да се уђе у село, док је поп Ђорђе инсистирао да се иде стазама удаљеним од насеља. Због одлуке четника да ипак уђу у село путовођа, поп Ђорђе, који је покушао да их од тога одговори, пошто није успео, одвојио се и отишао својим путем.¹²

По савременим документарним изворима, четнике је зора 7. јуна затекла на локалитету Ждрело испред Велике Хоче. Ту се од четника одвојио Тома Мојсић и отишао у Велику Хочу, да донесе храну и да, по свој прилици, организује даљи пут. Храну је донела Мојсићева мајка, али су њу и четнике приметил албанска деца, чобанчад и сеоски пољак, Албанац Мурсељ Бајрам. Док је Мурсељ са четницима и Кујунџићем, кога је иначе познавао и препознао, наговарао да прими мито и пусти их да наставе пут, до четника је дошло још неколико албанских мештана. Такође, до њих је дошао и кмет муслиманског дела села, Љама Укин. Он их је позвао да на бесу дођу у село. Пошто су четници окружени албанским мештанима пристали да пођу са Љамом, међу мештанима Србима и Албанцима дошло је до препирке да ли ће четници боравити код њега или код српског кмета Јована Маниташевића Фанде. Четници су, како би избегли сукоб између мештана Срба и Албанаца, на крају пристали да оду код првог, дајући притом бесу да ће се предати

¹⁰ Иначе, у извештају који је дао након борбе, поп Ђорђе није поменуо Маниташевића као путовођу, већ, од Срба, само Тому и Младена. Његов син је Мојсићу приписао презиме Маниташевић. Биће да се Стојан и пре пристизања у Долац одвојио од осталих, јер се не помиње ни у контексту борбе у селу, нити је након ње хапшен. У контексту борбе у Хочи помиње га тек 1930. као путовођу Петар Костић, преносећи исказ Мојсе Моравчевића. У Цркви Св. Богородице у Долцу и 25 година касније видели су се урезани потписи четника настали за време скривања.

¹¹ Спасовдан се 1905. прослављао осмог јуна, а четници су у Велику Хочу након ноћног путовања приспели у зору седмог, док су претходни дан боравили у Долцу. Поповићево датирање боравка чете у Долцу уочи Спасовдана треба према томе схватити оквирно. Сам поп Ђорђе, недуго након борбе, навео је 5. јун као датум пристизања четника у његово село (*Политика*, 27. 11. 1929, 10; Додатак 1 2008: док. бр. 150).

¹² Додатак 1 2008: док. бр. 261.

уколико власти из Ораховца дођу пред домаћинову кулу. Љама је сместио незване госте на горњи спрат куле, али је неопажено обавестио власти у Ораховцу које су у Хочу послале јузбашу, капетана, с четом војника и неколико заптија уз пратњу 70-80 ораховачких башибозука, добровољаца. Када је јузбаша дошао у одају куле у којој су четници били у друштву војника и заптија, али и ораховачких башибозука, позвао је четнике на предају. Саватије је тада показао љутњу због доласка башибозука, те је од турског капетана тражио да их растера и да му доведе домаћина на чију су бесу дошли у село и кулу. У том тренутку је један од башибозука уперео пушку на Саватију, на шта је овај дао сигнал четницима да пуцају. Тиме је отпочела борба у којој су одмах пали јузбашини пратиоци, док је он сам рањен пао на под и начинио се мртвим.¹³

Борба је потрајала читаву ноћ, до 8. јуна – до спасовданског јутра. Будући да нису изгнали војску и башибозуке из куле, већ само са горњег спрата, петорица четника погинула је од пуцњаве војника са доњег спрата, који су их прострелили кроз таваницу, односно патос. Преговори око изношења тела погинулих Албанаца трајали су до јутра. Из обзира према погинулима опсађивачи нису одмах запалили кров куле, већ су то учинили тек након изношења тела. Тада је коначно и кров запаљен, изгорео и пао, те су двојица преживелих, и сами у пламену, са револверима истрчали из куле. Пали су након неколико корака, осветивши своју погибију животом још једног Албанца. О томе ко су била двојица последњих преживелих савремени документарни извори нису сагласни. Коста Косовац свакако је био један од двојице, док се за личност која је погинула до њега, пошто је око врата носила официрску секцију и у њој топографске карте, најчешће наводи да је у питању Кујунџић, а ређе потпоручник Миловановић или Милошевић.¹⁴

¹³ На основу казивања Суље Мула Абазовића, учесника борбе, Петар Костић наводи да се Кујунџић пре отпочињања борбе представио Суљи, називајући га аџом. Последње је, према Костићевом тексту, учинио јер су Абазовићи, али и већина великохочких Албанаца, припадали фису Хот, коме су припадали и Кујунџићи. Затим му је понудио приличну награду да изведе из опсаде тројицу четника. Абазовићу се понуда учинила примамљивом и, да догађаји нису спречили његов пристанак, коме је био склон, дошло би до борбе између припадника фиса Хот и осталих Албанаца из других фисова око куле. То су четници могли да искористе како би побегли. Четнички плотун је, међутим, прекинуо преговоре (Костић 2017: 240–241).

¹⁴ О борби су текстове 24 и 25 година касније писали Стаменко Ђурђевић из Велике Хоче, Петар Костић те и Станислав Краков у два своја чланка, 1929. и 1930. Костић и Ђурђевић су се базирали на личном сећању, уз распитивање мештана, од кога је нарочито био зависан Ђурђевић, који је у време борбе био дечак. Костић је посредно, пре писања свог текста консултовао двојицу ораховачких Албанаца, учесника борбе, а прилично живо се сећао и казивања Мојсе, оца Томе Мојсића и попа Ђорђа, са којима је разговарао по борби. Ђурђевић је консултовао очевице Јована Фанду и Лену Маниташевић и учесника у борби Суљу Мула Абазовића, чији је исказ о борби

Укупно, у борби је пало дванаест до тринаест војника, заптија и ораховачких башибозука Албанаца, док је поред јузбаше рањено још неколико опасађивача. Сви четници су изгинули, док су се путовође, Тома Мојсић и Младен Кажих Чукара, уклониле пре борбе. Ипак, они су убрзо ухваћени у бекству код села Мамуше. Ту су ухапшени, а онда и осуђени на вишегодишњу робију. Након што је сазнао да се у Хочи води борба, поп Ђорђе Јовановић је кришом добегао у Призрен, где се неко време крио, а затим пребегао у Србију.¹⁵

Тела пет погинулих четника која су изгорела или нагорела у кули сахрањена су у Великој Хочи, код Цркве Светог Илије. Лешеви двојице погинулих испред куле одвезени су у Призрен и тамо сахрањени на православном гробљу, иако је митрополијски намесник одбио да их опоје под изговором да нема доказа о њиховој православној вероисповести.¹⁶ Према накнадним сазнањима конзулата у Приштини, војводу Кујунџића је и пре отпочињања борбе препознао пољак Мурсељ и дојавио ораховачким башибозуцима ко води чету. Они су по окончању борбе посетили и претресли куће његових родитеља и најближих рођака. Потом су Лазаревице позвали да виде сина, али су родитељи одбили да погледају лешеве, тврдећи да је њихов син учитељ, а не качак, те да се налази у месту своје учитељске службе. Ипак, то није заварало ни власти ни Албанце. Њима,

посеђивао и Костић. Сва тројица аутора приказују сукоб на сличан начин, са разликама у детаљима, нарочито у погледу последњих часова борбе. Према Ђурђевићу, паљбу кроз патос преживели су Саватије, Лазар и четник Коста. Први је погинуо још на крову запаљене куле, Саватије је убио још једног Албанца, потом погинуо, а за њим и Лазар. У чланку из 1930. Краков је исту тројицу навео као последње преживеле, с том разликом да је Коста погинуо и пре паљења куле. За разлику од њих двојице, Костић као последње преживеле наводи Миловановића и четника Косту. Костић и Краков дају имена све седморице четника. Осим старешина, први наводи Косту Караперића из Коњуха, Станишу из Драјковца, Станоја Стаменковића из Готовуше и Тасу из Штрпца, док Краков наводи Косту Косовца, Станка Дагандића из Штрпца, Стојана Шелића из Готовуше и неименованог четника из села Црвене Водице. Ђурђевић даје имена тројице старешина и четника Косте. Поверење у погледу имена треба поклонити Костићу, с обзиром да се очигледно трудио да их сазна. Он је био и савременик догађаја; у време борбе се налазио у Призрену, а након ње је покушавао да умањи негативне последице борбе по Србе. Питање идентитета старешине који је погинуо испред куле остаје пак отворено, мада се чини да је и ту Костићева тврдња извеснија. Саватије и Лазар су још у време борбе сматрани херојима. Тако им се природно приписивало да су последњи и погинули, те су и савременици сматрали да је лице са официрском торбицом био један од њих. Костић заправо једини од наративних извора наводи Миловановића као жртву пробоја и децидирано наводи да су он и Коста сахрањени у Призрену (*Време*, 9. 12. 1929, 4; *Време*, 7. 6. 1930, 2; Костић 2017: 239–242; *Политика*, 15. 11. 1929, 1–2).

¹⁵ Додатак 1 2008: док. бр. 242–244, 246, 248–250, 255, 261; Ракић 1985: 42–46, 50, 52, 304–310; Перуничкић 1989: 345–347; Ђорђевић 2007: 195; Шешум 2019: 178–179.

¹⁶ Додатак 1 2008: док. бр. 244, 246, 250, 261.

заправо, није требала идентификација, већ су родитеље позвали како би видели сина, поштујући на тај начин јунаштво палог непријатеља. Њиме су, по савременицима, Албанци били задивљени, а можда и поносни на свог земљака.¹⁷

Долазак турских појачања у завршници великохочке борбе спречио је покољ Срба у Великој Хочи, јер је војска забранила озлојеђеним башибозуцима из Ораховца тренутну освету над српским живљем. Војска је Србе мештане током и непосредно након борбе заштитила и од наоружаних Албанаца из околних села, који су, понесени гласинама о огромном броју четника у њиховом завичају, похрлили на поприште. Насиља над Србима није било ни у Призрену, иако су, после сукоба у Великој Хочи, у граду Албанци били раздражени, а Срби у страху и неизвесности. У данима након борбе власт је у Велику Хочу поставила одред од двадесет војника. Одред је био под командом једног мајора, који је добио задатак да чува српске мештане. Исто је чинио и одред војске који је одраније боравио у Ораховцу. Малохочки барјак, локална албанска војно-територијална јединица друштвене организације, под чији је фактички ауторитет спадала Велика Хоча, иако је османске власти нису признавале, на почетку није желео ништа да предузима против великохочких Срба. Барјак је сматрао да није потребно да се меша у истрагу догађаја и у пресуђивање кривцима, због тога што нико од његових припадника није погинуо нити је био рањен. Заправо, чланови малохочког барјака нису сматрали да треба да 'траже крв' за Ораховчане, јер Ораховац није припадао њиховом барјаку. Поред тога, неки од утицајних главара малохочког барјака штитили су Србе од оних који су захтевали казну над њима. Међутим, свакако под притиском осталих Албанаца из суседства, главари барјака доцније су одлучили да се за казну у Великој Хочи спали 12 српских кућа. Тај број је на крају смањен, и то најпре на четири, а потом и на три. У питању су куће ухапшених Мојсића и Чукаре, као и једног мештанина који се давно иселио из Велике Хоче у Србију, јер су старешине српске заједнице у Призрену и српски приштински Конзулат успели да подмите албанске главаре. Одлуке барјака могле су свести

¹⁷ Милан Гавриловић, који се као четник борио под командом Кујунџића и Милошевића на Чelopeку, писао је након неколико деценија да му је Кујунџићева мајка причала да је позвана да препозна сина, али да је, иако га је познала, одрекла да је то он, из страха да ће последице претрпети Лазарева деца. Гавриловић је навео да је овај догађај описао Иву Војиновићу, који је по његовом казивању доцније написао драму *Лазарево Васкрсење*. Гавриловићеве тврдње не могу издржати критику. Лазарева жена и деца налазили су се у време његове погибије у Битољу, те, макар тренутно, они нису могли бити угрожени. Ораховачки Албанци, као што је истакнуто, добро су знали да је Лазар био међу погинулима, те им није била потребна потврда његове мајке (Гавриловић 2015: 16; Перуничкић 1989: 373; Додатак 1 2008: док. бр. 244, 250, 261; Ракић 1985: 43).

последнице сукоба на минимум. Чак се јавила и могућност кажњавања кмета Љаме због кршења бесе. До кажњавања Љаме и паљења кућа на крају није дошло, јер је мимо уобичајене праксе османска власт забранила спровођење албанског обичајног права.

Призренске османске власти забраниле су спровођење одлуке барјака о паљевини и строго наредиле војном одреду у Великој Хочи да их спречи, чак и ако би сами Срби покушали да потпаљивањем сопствених кућа сведу своје испаштање на минимум. Мешањем власти Срби Ораховца и Велике Хоче доведени су пред теже последице од оних које је налагао малохочки барјак. Паљење би окончало питање одмазде за пале Ораховчане и живот вратило у старе токове, али је одлуком власти могућност погрома над њима остала да 'виси у ваздуху'. Тако су Срби мушкарци из Ораховца и Велике Хоче стављени пред избор: или да се дугорочно затворе у своје домове и живе под неком врстом опсаде или да напусте своје куће и одселе се у Србију или у неку од вароши у околини. Будући да су као пољопривредници морали да излазе на имања, далеко од турске војне постаје која је могла да их заштити, 96 Срба Ораховчана и Великохочана се непосредно након борбе одселило у Призрен. Ту су били принуђени да живе од милостиње тамошње српске заједнице и од помоћи коју су давали српски Конзулат у Приштини, Призренска богословија и руски Конзулат у Призрену.

Неколико Срба из Велике Хоче и Ораховца који су похапшени непосредно после борбе након испитивања су пуштени кућама, што због опасности која им је претила није представљало никакво олакшање. У затвору су задржани само они који су били непосредно повезани са четницима, а то су Чукара и Мојсић.¹⁸ У највећој опасности били су Кујунџићи, којих је у Ораховцу било око 40 до 50 кућа. Најугроженија је била ужа породица Лазара Кујунџића, укључујући и њене најближе сроднике. Приштински конзул је у првим данима након великохочке борбе покушавао да сакрије учешће и погибију војводе Лазара, како би спасао његове сроднике. Спалајковић је уверавао турске власти, али и руског призренског вицеконзула Сергеја Тухолку, да се Лазар налази у Србији. Како би поткрепио своје тврдње, 16. јуна је организовао слање телеграма из Жагубице Андри Кујунџићу у Призрен, који је наводно послао Лазар 19. маја. Овај трик, међутим, никога није уверио да управитељ српских кичевских школа није погинуо у Великој Хочи.¹⁹ Пошто спаљивање по одлуци малохочког барјака није извршено, албански барјаци из околине су сву кривицу и сав дуг у крви бацили на Лазареву и породице Кујунџића, његових стричева и браће

¹⁸ Јагодић 2009: 243; Костић 2017: 241; Додатак 1 2008: док. бр. 244, 250, 255, 261; Перуничић 1989: 370–372; Ракић 1985: 43, 311.

¹⁹ Бајин 2021: 83; Ракић 1985: 45, 312; Додатак 1 2008: док. бр. 249.

стричевића. Услед тога, убрзо по великохочкој борби, у Призрен су добегли Лазаров отац Крста Кујунџић, мајка Јованка, сестра Марија од 13 и браћа Анђелко и Богољуб од 10 и шест година. Том приликом су добегле и породице – Крстиних стричева, поп Дамњана и Кузмана, поп Дамњанових синова Љубомира и Станоја, те Тодора, Благоја и Лазе Периног Кујунџића. Веса Кујунџић остао је у првим данима након борбе у Ораховцу, али је његово пресељење било нужно. Са шест чланова породице, он се налазио у великој опасности.²⁰

За разлику од својих сународника на Косову, српским житељима Хоче и Ораховца пре борбе незванично је било толерисано ношење оружја. Великохочани и Ораховчани су оружје неретко употребљавали у одбрани од напада локалних Албанаца, те су важили за најотреситије Србе у Старој Србији. Након борбе у Хочи и доласка турске војске, Србима Ораховчанима и Великохочанима забрањено је ношење оружја, па због константне угрожености живота нису смели да излазе из кућа и баве се пољским радовима од којих су живели. Оне који би се осмелили да изађу чекали су ораховачки Албанци, који нису одустајали од освете, јер су услед бекства породице Кујунџић оштрицу свог беса усмерили на оне Србе који су им били доступни.

У том циљу, ораховачки Албанци су формирали локални 'комитет', односно дружину. Ова групација је направила листу од осам виђенијих ораховачких Срба које је требало ликвидирати. На листи су, поред српских, била назначена и имена локалних Албанаца који су предвиђени као њихове убице. Члан ове дружине Емин Шоља је 17. априла 1906, уз помоћ неколико Албанаца, убио два брата Дедића из Ораховца. Турски војници који су се налазили у близини нису гонили убице, али су спречили кретање Србину Нићи Грковићу, који је с пушком у руци покушао да притекне у помоћ Дедићима. Јануара 1907. убијен је још један ораховачки Србин, што је застрашило преостале Србе Ораховчане, и допринело да се исељавање у Призрен и Србију настави.

Када је јуна исте године у Призрен добегао и ораховачки свештеник Манојло Чемериџић, иначе једини виђенији ораховачки Србин који није напустио ово село у ноћи након борбе 1905, приштински конзул јавио је у Београд да су се из тог села разбежали сви виђенији Срби. Том приликом јавио је и да су остали само сиромашни и чифчије локалних Албанаца, који су се налазили под заштитом својих господара. До октобра 1907, услед великохочке афере и албанске опсаде Срба у Ораховцу, из овог места иселило се око 80 до 85 српских породица у Србију, Призрен и остале вароши Старе

²⁰ Перуничкић 1989: 370–378; ДСПКС, књ. 2, 1–2, 2006: док. бр. 409; ДСПКС, књ. 2, 2–2, 2006: док. бр. 311.

Србије. Двогодишње помагање избеглих исцрпело је средства првобитно опредељена за њихово помагање у Призрену, а многе избеглице, суочене са немогућношћу повратка, скућиле су се у местима у која су се привремено склониле. Како би спречило обесрбљавање Ораховца, Конзуларно одељење српског Министарства иностраних дела је у јесен 1907. наложило приштинском Конзулату да преко рашко-призренског митрополита Нићифора Перића од локалних власти и од Порте тражи да ораховачким Србима обезбеди безбедан повратак у њихове домове. У истом циљу Конзулату је препоручено да се обрати и руском призренском Конзулату, који би са своје стране тражио интервенцију руског амбасадора у Цариграду. Последња, прилично закаснела дипломатска активност, по свој прилици није дала резултате.²¹

*

Покушај Саватија Милошевића и Лазара Кујунџића да отворе канал за пролаз чета и учврсте формирану трасу за пренос оружја од српске границе до јужних подножја Шар-планине, преко простора Косовског Поморавља или преко Колашина и Метохије до Скопске Црне Горе и Полога, и даље, за околину Кичева, у јуну 1905. завршио се погибијом седмочлане српске чете у селу Велика Хоча. Подухват су војводе предузеле услед затварања осталих канала за пролаз чета и оружја, до кога је дошло због победе српских четника над османском војском код села Челопека. Поуздајући се у своје раније везе са Албанцима, рачунајући на Кујунџићево познавање путева и локалних прилика, творац канала и српске самоодбрамбене и организације за транспорт оружја преко Косова и Метохије, Саватије Милошевић, начинио је фаталну грешку коју је платио не само својим и животима својих другова већ је у великој мери довео у питање опстанак Срба у Ораховцу и Великој Хочи. Српска самоодбрамбена организација у настанку, коју је 1904–1905. градио северно од Шаре, због погибије чете коју је водио, готово се урушила.

²¹ Августа 1905. непознати Албанци убили су Василија Јовановића из Ораховца. Овај случај српска локална средина и приштински конзулат нису повезали са великохочком афером. Петар Костић, који је снабдевао новцем ораховачке избеглице у Призрену, наводи да су непосредно након борбе поред Кујунџића у Призрен пребегле и фамилије Дедића и Јовића. Укупно 10 породица са укупно 76 чланова (ДАС, МИД, ПП, 1907, Р. 831, управа Призренске богословије, приштинском конзулу М. Пећанцу, 9/22. 10. 1907; Конзуларно одељење МИД-а, приштинском конзулу М. Пећанцу, пп. бр. 751, 16/29. 10. 1907; ДСПКС, књ. 1, 3–2 2014, док. бр. 395, 398; ДСПКС, књ. 2, 1–2 2006: док. бр. 386, 400, 596; ДСПКС, књ. 2, 3–1, 2003: док. бр. 1, 38; ДСПКС, књ. 2, 3–2, 2003: док. бр. 571; ДСПКС, књ. 2, 4–1, 2008: бр. 23; Перуничих 1989: 331; Ракић 1985: 311; Костић 2017: 241–242; Јагодић 2009: 215–216, 228).

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Државни Архив Србије, Министарство иностраних дела, Политичко одељење.
Државни Архив Србије, Министарство иностраних дела, Политичко просветно одељење

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

- Гавриловић 2025: Гавриловић Милан. *Народни пут, одабрани списи*. Приредили Косара Гавриловић и Ана Селић. Нови Сад: Балканија.
- Ћоргиев 2007: *Турски документи за оружените борби во Македонија 1903–1908*. Приредио Драги Ћоргиев. Скопје: Државен архив на Република Македонија.
- Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. 1, св. 2. Приредио Андреја Раденић. Београд: САНУ 1998.
- Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. 1, 3–2. Приредила Љиљана Алексић–Пејковић. Београд: САНУ 2014.
- Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. 1, 4–2. Приредила Љиљана Алексић–Пејковић. Београд: САНУ 2014.
- Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. 2, 1–2. Приредили Љиљана Алексић–Пејковић и Живота Анић. Београд: САНУ 2006.
- Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. 2, 3–1. Приредили Љиљана Алексић–Пејковић и Живота Анић. Београд: САНУ 2003.
- Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. 2, 3–2. Приредили Љиљана Алексић–Пејковић и Живота Анић. Београд: САНУ 2003.
- Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. 2, 4–1. Приредили Љиљана Алексић–Пејковић и Живота Анић. Београд: САНУ 2008.
- Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. 2, 1–2. Приредили Љиљана Алексић–Пејковић и Живота Анић. Београд: САНУ 2006.
- Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. 2, 2–1. Приредили Љиљана Алексић–Пејковић и Живота Анић. Београд: САНУ 2006.
- Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. 2, 2–2. Приредили Љиљана Алексић–Пејковић и Живота Анић. Београд: САНУ 2008.
- Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. 2, додаток 1. Организација Српска одбрана 1903–1905. године. Из фондова Архива Србије. Приредила Љиљана Алексић–Пејковић. Београд: САНУ 2008.
- Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. 3, 3–1. Приредили Михаило Војводић и Василије Крстић. Београд: САНУ 2014.
- Перуничкић 1988: Бранко Перуничкић. *Сведочанство о Косову 1901–1913*. Београд: Научна књига. Перуничкић 1989: Бранко Перуничкић. *Зулуми ага и бегова у Косовском вилајету 1878–1913*. Београд: Нова књига.
- Ракић 1985: Милан Ракић. *Конзулска писма 1905–1911*. Приредио Андреј Митровић. Београд: Просвета.

ШТАМПА

Време
Национална борба. Орган националне омладине
Политика

ЛИТЕРАТУРА

- Бајин 2021: Зоран Бајин. *Спалајковић, дипломата и контрареволуционар*. Нови Сад: Прометеј.
- Божовић 1930: Григорије Божовић. Саватије и Колашин, *Јужни преглед*, год. 5, св. 6–7, 278–283.
- Васић 1990: Драгиша Васић. *Два месеца у југословенском Сибиру. Утисци из Русије, путописи, есеји, критике, чланци*. Приредио Гојко Тешић. Београд: Просвета.
- Илић 2006: Илић Владимир. *Српска четничка акција 1903–1912*. Београд: IP Ecolibri.
- Јагодић 2009: Милош Јагодић. *Српско–албански односи у Косовском вилајету (1878–1912)*. Београд: Завод за уџбенике.
- Јагодић 2012: Јагодић Милош. Српске чете у Македонији 1897–1901. године. *Устанци и побуне Срба у Турској у 19. Веку (Поводом 170 година од избијања Нишке буне)*. Уредник Славиша Недељковић. Ниш: Филозофски факултет, 111–130.
- Јовановић 1930: Алекса Јовановић Коца. Војвода Саватије. Почетак српске четничке акције у Македонији. *Летопис Матице српске*, књ. 104/326, 127–144.
- Јовановић 2024: Алекса Јовановић. *Одабрани радови*. Приредили Момчило Исић, Стела Дамњановић Ђирић и Срђан Јовановић. Београд: Породица Д. Јовановића.
- Костић 2017: Петар Костић 2017: *Листићи из ближе и даље прошлости*. Приредили Александра Новаков, Урош Шешум. Призрен – Нови Сад: Друштво пријатеља манастира Светих архангела код Призрена, Мултидизајн.
- Пејчић 2007: Предраг Пејчић. *Четнички покрет у Краљевини Србији 1903–1918*. Крагујевац: Нови погледи.
- Шешум 2019: Урош Шешум. *Српска четничка акција (1897–1908). Оружана дипломатија*. Нови Сад: Матица српска.
- Шешум 2024: Урош Шешум. Саватије Милошевић. Критика романтизоване биографије хајдука, емигранта и потоњег четничког војводе. *Хајдуци у српској историји и памћењу. Тематски зборник*. Главни уредник Јован Делић. Нови Сад: Матица српска, 137–166.

Uroš ŠEŠUM, PhD

Associate Professor

Department of History

Faculty of Philosophy

University of Belgrade

THE FIGHT IN VELIKA HOČA IN 1905 AND ITS CONSEQUENCES

SUMMARY

The Serbian Chetnik Organization established its network in the Ottoman Empire and the Kingdom of Serbia during 1903–1904. Following the failed attempt in the autumn of 1904 to reach an agreement with the Internal Macedonian–Odrin Revolutionary Organization on coordinated action in Macedonia, and in anticipation

of open conflict, the Serbian Chetnik Organization intensified its activities. These primarily included the arming of villages that had declared themselves Serbian and the dispatching of armed detachments into the Vilayet of Manastir.

In the spring of 1905, two attempts to transfer detachments and weapons from the Serbian border and the Kumanovo region toward the Vardar River were unsuccessful. The first failed after the defeat of a Serbian company near the village of Tabanovce, while the second, despite the successful engagement of several Serbian detachments against Ottoman troops near the village of Čelopeka, was likewise unable to achieve its objective. The increased concentration of Ottoman military forces along the border with Serbia, particularly in the Kumanovo area, necessitated a change of strategy. Consequently, a detachment of seven Chetniks, under the command of Savatije Milošević and Lazar Kujundžić, attempted to take an alternative route through the ethnically mixed Serbian–Albanian areas of the Vilayet of Kosovo, with the intention of reaching the vicinity of Tetovo and subsequently advancing toward Kičevo in the Vilayet of Manastir.

The detachment was discovered in the village of Velika Hoča, where it was compelled to engage in combat. In the ensuing clash, the company was completely annihilated. The consequences of this event were profound: the Serbian population of Orahovac, the native town of Duke Lazar Kujundžić, was subjected to violent reprisals by local Albanian groups both immediately after the encounter and in the years that followed. These hostilities placed the Serbian community under constant pressure and nearly resulted in the complete exodus of Serbs from Orahovac.

Key words: Serbian Chetnik Organization, Savatije Milošević, Lazar Kujundžić, Velika Hoča, Orahovac, the Vilayet of Kosovo, Ottoman Empire.

Примљено/Received: 3. 10. 2025.
Прихваћено/Accepted: 10. 10. 2025.

MEMENTO MORI:
POSTMORTEM PHOTOGRAPHY IN THE
PANNONIAN RUSYN COMMUNITY

The insatiability of the photographic eye changes the terms of confinement in the cave, our world. In teaching us a new visual code, photographs alter and enlarge our notions of what is worth looking at and what we have a right to observe. They are a grammar, and even more importantly, an ethics of seeing (Sonntag 2005: 3). Postmortem photography had emerged in England in the Victorian era, the desire to create these photographs during the delicate moment of death came from the desire to perpetuate the image of the deceased, making them eternal. This representation of the body was captured in an image that would forever (or at the very least a long time) preserve the identity of the deceased. Unlike the preservation of the body itself, such as embalming or mummification, the image turns into a means to challenge immortality (Borgo, Licata, and Iorio 2015: 104). These authors believe that the foundation for success of postmortem photography dates back to the Renaissance, a period in which the clergy and nobility were portrayed in paintings on their deathbeds. Ancient forms of *thanato metamorphosis* aimed to preserve corpses. Therefore, immortalizing death in a photograph was a way to give to the body a kind of visual mummification that would ensure its apparent integrity by preserving this moment and preventing later decomposition (Borgo, Licata and Iorio 2015: 109). Unlike mummification in ancient Egypt, these photos can be considered images of a funeral art, much like the masks that the Romans made using a facial cast of the dead (Borgo, Licata and Iorio 2015: 109).

Postmortem photography of the Pannonian Rusyn community (Slavic minority in Serbia) in Ruski Krstur, at the beginning of the 20th century, was produced by a self-taught First World War veteran, Osif Budinski, followed by his son Josif. These photographs have been forgotten for at least half a century, but were fortunately very well preserved. An older system of conservation was

* marina.sakac@outlook.com, marina.sakachadzic@wur.nl;
<https://orcid.org/0000-0001-6441-3371>.

employed, one that included preserving the negatives on glass plates. Even after the invention of cellulose film, the father Osif insisted on conserving his photographs on glass, unlike Josif. The glass plates were kept as a collection in the archive of the Parish of the Greek Catholic Church²² in Ruski Kerestur, Serbia. The discovery had initiated a project of digitalization and a search for the families of the people in the photographs. Apart from the postmortem photographs that depict specific religious customs of adults and children, the collection included many photographs from the early 20th century and the interwar period. These photographs have value not only for the ancestors of the families depicted in them, but also serve as a source from which we can learn about or remember how our ancestors lived. The collection has been saved from decay and used for a number of exhibitions²³ portraying the culture of Pannonian Rusyns in the context of the most common ethnographic theme of rites of passage – christenings, graduations, weddings, and funerals of the community. One unusual aspect of the collection is the inclusion of photographs of deceased children, reflecting a cultural custom of preserving the memory of the deceased because of a high mortality rate in children at that time.

Looking into the photographs chosen for this essay we will consider the work of Borgo, Licata and Iorio which offers an analysis of three different styles of the *memento mori* photographs – the first being an expression of serenity, portraying the person as if they were asleep as a way to conceal the reality of the moment, the actual state of death emphasized by symbols such as crucifixes, flowers, and holy books (Borgo, Licata and Iorio, 2015: 105). In analyzing the allegorical aspect of this custom, the authors have concluded that this moment became a performance of death, rather than a commemoration – the family members, the priest, the photographer, and his assistants were present as well as their bulky equipment (Borgo, Licata and Iorio 2015: 106). The second style represents the “Alive but Dead” and, as the authors conclude, the denial of death is much more evident, photographing the deceased in an upright position to keep the eyes open, or drawing pupils over the eyelids directly onto the photographs: a sort of *ante litteram* photoshop (Borgo, Licata and Iorio 2015: 106). The third style of the

²² Together with experts from the Institute for the Protection of Cultural Monuments of Vojvodina and the Museum of Vojvodina, in 2015 the Institute for Culture of Ruthenians in Vojvodina began working on the digitalization of glass negative plates kept at the Parish of the Greek Catholic Church in Ruski Krstur.

Source: <https://zavod.rs/library/e-database/photography/glass-plates-of-budinski-photographers/>

²³ This essay is partly inspired by my bachelor thesis on the Pannonian Rusyn community, which was defended in 2019. Source: https://issuu.com/svetlosc/docs/03_v_za_web. Additional context: From the author's bachelor thesis, one of the interlocutors states how they have never seen postmortem photography in other ethnic groups, and never in the Serbian community – however, this was a personal remark, and there are many cases of postmortem photography especially on gravestones in Vojvodina.

postmortem photographs depicts the deceased person hidden within the family and it is usually quite difficult to differentiate the deceased from the living – only a meticulous observation can capture details to identify the deceased, such as an expressionless look or the central position of the dead. The deceased was inserted perfectly as “alive among the living” (Borgo, Licata and Iorio 2015: 107). An additional fourth style is proposed by the authors, named “the hidden mother”. The child would be placed in the lap of the ‘mother’, held by a figure completely covered with a sheet (Borgo, Licata and Iorio 2015: 107). The conclusion of this research offers an interesting perspective, that by understanding the Victorian culture, we can state that this custom is not an indicator of an obsession with death, it actually demonstrates the full acceptance of death (Borgo, Licata and Iorio 2015: 108). The photographs chosen for this essay depict what the authors Borgo, Licata and Iorio call funeral photography, in which the children and adults are already laid in the coffin, surrounded by their family members. What is most interesting is the choice of clothing for the children, which is always white, to denote the purity of the child – even the children’s caskets would have been painted white for this exact reason. What is known from this period is that the children had been christened as soon as they were born and not 40 days after birth, due to the previously mentioned high mortality rate so that they could – as was believed – go to heaven, but also have a proper Christian burial.

Drawing on the work of Marianne Hirsch, and her understanding of the photographic image as a medium that clarifies the connection between familial and affiliative postmemory and the mechanisms by which public archives and institutions have been able both to reembody and to reindividualize “cultural/archival” memory (Hirsch 2008: 115). As she continues to explain, more than oral or written narratives, photographic images that survive massive devastation and outlive their subjects, function as ghostly revenants from an irretrievably lost past world (Hirsch 2008: 115). Additionally, Walter Benjamin cultivated a photographic style of writing. In his work, he thinks photographically; that is to say, he conjures up the workings of self and memory in photographic terms. He observes how it is said that when a person dies, it takes over the articulation of a life to the person who still just about lives, evoking the cliché of the proto-photographic strip of images of a life whirring through a dying person’s head. For Benjamin, memories burst up at moments of crisis (Leslie 2015: 32). Understanding this approach, postmortem photography exists as an evocative memory of the person who has passed away. Capturing their last image is to create an evocative memory for the family members, or in other contexts to evoke memories and feelings toward ancestors and their lives.

Considering Hirsch’s understanding of postmemory and the reembodiment of cultural memory, this essay showcases the context of the postmortem

photographs which have been exhibited in a museological context to depict the culture of the Pannonian Rusyn community and its past. These photographs have been used as a peculiar bricolage – changing their meaning and use from a family portrait, a *memento mori* of a lost child or family member, they are modified into an exhibition. As Susan Sontag notes – to photograph is to appropriate the thing photographed. Photographed images do not seem to be statements about the world so much as pieces of it, miniatures of reality that anyone can make or acquire (Sonntag 2005: 2). All photographs are *memento mori*. To take a photograph is to participate in another person's, or thing's, mortality, vulnerability, mutability. Precisely by slicing out this moment and freezing it, all photographs testify to time's relentless melt (Sonntag 2005: 11).

Photo 1

The photograph depicts the deceased Franjo Bučko before the burial. The deceased is placed in an open casket for friends and family to give their last goodbyes before the funeral ceremony begins.

Photo 2

The only information given for this photograph is the name of the father – Janko Tirjakla with his family. The classical composition of these postmortem photographs of children usually depicts the parents, and other family members looking at the child, as guardians.

Photo 3

Depiction of the preparation and last goodbyes to the boy Ljubomir Ljupko Arva, photographed with his parents and grandmothers. One can derive fashion rules for women in the community from these photographs. It is known that women of this period wore head scarfs after getting married, especially to religious ceremonies. The colors of the clothing and scarfs depended on the age of the woman.

Photo 4

The Photograph depicts a girl Irinka Hardi, with a specific custom called „straža” (eng. *keeping guard*). Family members and friends would gather around the deceased and keep him or her ‘safe’ before the funeral. Children would rarely wear black clothes for a funeral, it was more common for the adults.

Photo 5

One of the most heartbreaking photographs of the collection depicts a soldier who had come home on leave only to find his child deceased and had to prepare for the funeral. The family has not yet been identified.

SOURCES

Institute for culture of Ruthenians in Vojvodina: <https://zavod.rs/hovanya/#prettyPhoto>
<https://zavod.rs/library/e-database/photography/glass-plates-of-budinski-photographers/>
Sakač M. (2020). Analiza esencijalizacije Rusinske kulture na primeru manifestacije „Dani rusinske kulture/Дні рускей култури” (deo prvi) [Analysis of the essentialization of Rusyn/Ruthenian culture in the example of the manifestation „Days of Rusyn culture”]. Svetlost, 3. https://issuu.com/svetlost/docs/03___v__za__web

BIBLIOGRAPHY

Borgo, M., Licata, M., & Iorio, S. (2016). Post-mortem Photography: The Edge Where Life Meets Death? *Human and Social Studies*, 5. <https://doi.org/10.1515/hssr-2016-0016>
Hirsch, M. (2012). *The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After the Holocaust*. Columbia University Press. <https://www.jstor.org/stable/10.7312/hirs15652>
Leslie, E. (2015). *Photography in the Practice of Life*. In: On Photography Walter Benjamin (pp. 29–35) London: Reaktion Books.
Sontag, S. (2005). In Plato's Cave. *On Photography* (pp. 1–19). New York: RosettaBooks LLC.

мсп Марина САКАЧ ХАЏИЋ
студент докторских студија
Универзитет у Вагенингену
Холандија

MEMENTO MORI: ПОСМРТНА ФОТОГРАФИЈА У ПАНОНСКОЈ РУСИНСКОЈ ЗАЈЕДНИЦИ

САЖЕТАК

Фотографија, као нови визуелни код, изменила је начин на који посматрамо свет и границе онога што сматрамо дозвољеним да видимо. У том оквиру, овај рад истражује постмортем фотографију панонских Русина у Руском Крстуру почетком XX века, показујући како је ова пракса обликовала локалне визуелне и културне представе о смрти. Анализа открива специфичне modele памћења и начине визуализације покојника који су били карактеристични за заједницу.

Кључне речи: посмртна фотографија, Русини, Војводина, Руски Крстур, почетак XX века, представе о смрти.

Примљено/Received: 31. 5. 2025.
Прихваћено/Accepted: 13. 6. 2025.

BIOPOLITIKA I DRUŠTVA KONTROLE: PRIMERI U OBLASTI EPIDEMIOLOŠKOG I TEHNOKRATSKOG UPRAVLJANJA

Apstrakt: U ovom članku pokušaćemo da povežemo biopolitiku sa dva društvena fenomena koji su po prirodi različiti: prvi je epidemiološki, drugi se može nazvati sistemom tehnokratske kontrole, ali oba mogu pokazati kako se biopolitičke prakse primenjuju. Neadekvatni odgovor vlade SAD na prvi talas AIDS-a osamdesetih godina XX veka može se tumačiti sa biopolitičkog stanovišta, kao pokušaj rešavanja nastale vanredne situacije, a danas veća istorijska distanca daje bolju preglednost fenomena. Drugi društveni fenomen analiziran u članku predstavlja Kineski sistem državnih kredita, koji se ponekad izjednačava sa diktaturom sprovedenom na bazi prikupljenih informacija i njihovom analizom putem sistema algoritama, vrstom veštačke inteligencije. I jedan i drugi fenomen svedoče o tome da primenjujući biopolitičke metode u različitim situacijama i na različite načine, shodno tehnološkom stepenu razvoja epohe, država, zvanične institucije, korporacije, multinacionalne kompanije i slični izvori moći pokušavaju da ostvare svoje interese, kako ekonomske, poput uštede i zarade, merenja poslovne efikasnosti, troškova, preferencija i potreba pripadnika društva, tako i rešavanja problema pripadnika marginalizovanih grupa. Oba slučaja dogodila su se u zemljama koje su se smatrale ekonomskim i vojnim silama prvog reda u dotičnoj epohi, od kojih se prva zvanično zalagala za demokratske, liberalne vrednosti, a druga više naginje totalitarizmu pod plaštom socijalističke ideologije u razmerama današnjeg vremena.

Ključne reči: biopolitika, talas AIDS-a osamdesetih godina XX veka u SAD, Kineski sistem socijalnih kredita.

*Viši naučni saradnik, miroslav.popovic@f.bg.ac.rs; miroslavpopovic15@yahoo.com;
ORCID: 0009-0001-5917-9186.

Uvodne napomene: pojmovi biopolitike, biotehnologije, VI i upravljanja rizikom od zaraznih bolesti

Da bi se analizirale glavne društvene i etičke posledice tehnološkog razvoja, kao i reagovanja institucija na krize nastale usled epidemija bolesti i drugih medicinskih pitanja, potrebno je sagledati različite istorijske prekretnice koje su proizvele uslove za povećanu društvenu kontrolu, poput nedavne pandemije virusa kovid 19. Ovu analizu valja započeti definisanjem osnovnih konceptualnih pojmova na polju društvenih nauka, čiji okviri obuhvataju uticaj tehnološkog napretka na državne strukture i društvene odnose, poput biopolitike i veštačke inteligencije (VI). Biopolitika se može definisati kao mehanizam kontrole koja se sprovodi nad celim stanovništvom, obuhvatajući racionalizaciju rađanja i umiranja, regulisanje reprodukcije i fertiliteta populacije, ili, s druge strane, kao politička primena bioetike i društveno-političkih posledica biotehnološke revolucije na celokupno stanovništvo i tela pojedinaca (Mathew 2023). Prema Bogdani Koljević Grifit, neke od odlika moderne biopolitike su totalna kontrola ekonomskih procesa, naročito rasta ekonomije, migracija, zdravlja. Ova kontrola se odnosi na regulisanje bioloških procesa rađanja, smrti, bolesti, ishrane i različitih uslova života (Кољевић Грифит 2022: 1233).

Veštačka inteligencija (VI) predstavlja sposobnost digitalnog računara ili robota kojeg kontroliše računar da izvršava zadatke koji su uobičajeni za inteligentna bića (Copeland 2024). Tokom vremena razvijeni su sistemi s ciljem da simuliraju intelektualne procese karakteristične za ljude, poput rezonovanja, otkrivanja značenja, generalizacija, učenja iz prethodnog iskustva. Još od četrdesetih godina XX veka kreirani su računari programirani za složene zadatke, koji su bili uspešni u pronalaženju dokaza za matematičke teoreme ili u igranju šaha (Copeland 2024). Na stvaranje veštačke inteligencije često utiču politički i ekonomski faktori, a iza ideja koje su u osnovi nekih sistema veštačke inteligencije često stoje ljudi iz sveta politike i političkih i ekonomskih centara moći. Veštačka inteligencija može uticati na kontrolu različitih pitanja u oblasti zdravlja i pružiti rešenja za kontrolu populacionih problema sa kojima se svet danas suočava (Popović & Kulenović 2024: 68).

Prema Zorici Ivanović i Predragu Šarčeviću, telo kao predmet proučavanja je uvek bilo prisutno u antropologiji. Problematika vezana za telo izašla je iz „teorijske anonimnosti” posebno osamdesetih godina, u antropologiji i drugim društvenim naukama i humanističkim disciplinama. Telo i ljudska seksualnost, nekada razmatrani isključivo kao biološka datost, od tada se sagledavaju u društvenim i kulturnim dimenzijama njihovog postojanja (Ivanović & Šarčević

2002: 14). Prema Veselinu Mitroviću, postoje tri gledišta u pogledu unapređenja ljudskog tela: transhumanistička struja, čiji predstavnici otvoreno promovišu praksu genetskog, protetskog i kognitivnog unapređenja ljudske vrste – prelazak iz ljudskog u postljudsko društvo; biokonzervativna, čiji predstavnici vide pretnju u kršenju ljudskog dostojanstva, a predstavnici „srednjeg stanovišta” smatraju da opasnost leži u dijalektičkom odnosu „kapitalizma i medicine” (Mitrović 2014: 93).

Upravljanje rizikom od zaraznih bolesti primenjuje se u većini slučajeva na krvno i polno prenosive bolesti koje stigmatizuju obolele i termin je koji se koristi u socijalnoj epidemiologiji, medicinskoj antropologiji, sociologiji, demografiji i drugim disciplinama koje se bave biosocijalnošću, to jest fenomenima koji su u suštini društveni, ali direktno povezani sa ljudskim biofizičkim stanjima. Termin upravljanje rizikom u oblasti javnog zdravlja podrazumeva svest osobe o povećanom riziku od obolevanja od određene zarazne bolesti zbog svojevrsnih navika i ponašanja i prilagođavanje navika i ponašanja u pravcu izbegavanja bolesti koliko god je to moguće. Navedeni pojam korišćen je za označavanje zdravstvenih strategija usmerenih na izbegavanje bolesti među pripadnicima marginalizovanih grupa (Жикић 2023: 10–11). Kada se vlada u nekoj zemlji suoči sa širenjem nove zarazne bolesti, ona se rukovodi upravljanjem rizikom od zaraznih bolesti, a to je bio slučaj osamdesetih u SAD tokom prve epidemije AIDS-a. Postoji opšte mišljenje da američka administracija pod Ronaldom Reganom nije adekvatno odgovorila na izazove izbijanja nove zarazne bolesti, prvenstveno težeći uštedama u budžetu, a američko društvo je reagovalo na različite načine. Pojedini građani su osuđivali marginalizovane grupe i LGBTQ+ populaciju koji su bili najviše ugroženi, dok su drugi pokazali saosećanje. Svakako, izazov AIDS-a bio je važan za širenje ljudskih prava i razvoj medicinskih istraživanja u SAD koja su doprinela lečenju bolesti (Bell 2018; Patterson 2017; Darrow 2023). Fenomen prvog talasa AIDS-a je odabran jer je pojava ove bolesti bila prvi zaista veliki izazov za javno zdravlje i državne institucije još od izuma i šire primene antibiotika, pošto za nju nije bilo poznatog leka, slično kao u slučaju nedavne epidemije virusa kovid 19.

Pokušaćemo da povežemo biopolitiku sa dva društvena fenomena koji su po prirodi različiti, prvi je epidemiološki, drugi se može nazvati sistemom tehnokratske kontrole, ali oba se mogu tumačiti kroz prizmu biopolitike i pokazati kako se biopolitičke prakse primenjuju. Neadekvatni odgovor vlade SAD na prvi talas AIDS-a osamdesetih godina može se tumačiti sa biopolitičkog stanovišta, kao pokušaj rešavanja nastale vanredne situacije. Drugi društveni fenomen koji će biti predstavljen je Kineski sistem državnih kredita, ponekad izjednačavan sa diktaturom i kontrolom stanovništva i njegovog načina života, potreba i navika, na osnovu prikupljenih informacija i njihovom analizom putem sistema algoritama, vrste veštačke inteligencije. Oba izdvojena fenomena svedoče o tome da primenjujući biopolitičke metode u različitim situacijama i na različite načine,

shodno tehnološkom stepenu razvoja epohe, država, zvanične institucije, korporacije, multinacionalne kompanije i slični izvori moći pokušavaju da ostvare svoje interese. U pitanju su ekonomski interesi, poput uštede i zarade, merenja poslovne efikasnosti, troškova, preferencija i potrošačkih potreba pripadnika društva, ali i interesi vezani za društveni nadzor i rešavanje problema pripadnika marginalizovanih grupa. Ovi slučajevi dogodili su se u zemljama koje su se smatrale ekonomskim i vojnim silama prvog reda u dotičnoj epohi, od kojih se prva zvanično zalagala za demokratske, liberalne vrednosti, a druga više naginje totalitarizmu u obliku socijalističke ideologije.

Prvi slučaj: talas AIDS-a u SAD osamdesetih godina XX veka

Pojava prvog talasa AIDS-a osamdesetih godina doprinela je radikalnoj transformaciji položaja seksualnih manjina u SAD. Zaposleni koji su bili HIV pozitivni, vidljivi poslodavcima i zdravstvenim radnicima, predstavljali su ekonomski rizik. U tom trenutku izbila je borba za moć između zdravstvenih kapitalista, političara i aktivista za borbu protiv AIDS-a, oko pristupa zdravstvenoj zaštiti. Tokom ove borbe dogodila se integracija kvir Amerikanaca u mejnstrim društvo, ona je takođe otvorila radikalne mogućnosti seksualnih politika, koje su bile aktuelne u godinama pre krize AIDS-a. Aktivističke grupe su, pre svega, kao i liberalni političari, vodile zakonodavne bitke na saveznom i državnom nivou u cilju primoravanja zdravstvenog sistema zaštite da reaguje na AIDS (Bell 2018: 1). Može se pretpostaviti da je aktivizam u zdravstvu delimično bio obeležje klasnih privilegija, a medicinski model za seksualne manjine, što je bio cilj za koji su se otvoreno borili aktivisti za prava homoseksualne populacije i liberalne demokrate, pomogao je tim manjinama da prevaziđu stigmatu sistema javne socijalne zaštite i na taj način su prihvaćene u okviru heteronormativnog kapitalizma (Bell 2018: 1). Prema rečima Alison Paterson, Reganovu administraciju su mnogi kritikovali zbog smanjenja budžeta koje je pogodilo federalne zdravstvene agencije i, pored toga, usled zanemarivanja javnog nastupa o epidemiji (Patterson 2017: 19). Postoji kritički odnos prema Kongresu i liderima lokalne samouprave, jer su konzervativni senatori i predstavnici doprineli diskriminaciji koju su osećali homoseksualci i korisnici droga oboleli od ove bolesti. Pretpostavka da je AIDS tipično pogađao homoseksualce koji nisu dobili podršku od verskih grupa zbog njihove osude homoseksualnog ponašanja bila je delimično tačna. Paterson zatim pominje da su neke katoličke, episkopalne i međukonfesionalne verske grupe promovisale saosećanje, uprkos tome što se generalna osuda homoseksualnosti nastavila. Mediji nisu posvetili dovoljno pažnje epidemiji, a zbog nedostatka pažnje vlade, novinari

nisu ozbiljno shvatili epidemiju (Patterson 2017: 18–23). Vilijam V. Darou smatra da organizacije, agencije i vlasti nisu uspele da zaštite javno zdravlje, ali su efikasno obavile svoje odgovarajuće zadatke sprovođenja sistematskih, naučnih istraživanja. Ove institucije su, takođe oprezno, izveštavale o zapažanjima zasnovanim na dokazima i alternativnim tumačenjima i sprovodile su rigorozne kontrole trošenja koje je ponekad, pre prvog naleta epidemije AIDS-a, bilo neovlašćeno i potencijalno rasipno. Darou zaključuje da je početkom osamdesetih postojao adekvatan i brz odgovor na krizu izazvanu AIDS-om zahvaljujući aktivnostima nacionalnih instituta za zdravlje, centara za kontrolu i prevenciju bolesti, glavnih novina i drugih medija, što je doprinelo razvoju biomedicine i javnog zdravlja (Darrow 2023: 371).

Početak epidemije AIDS-a osamdesetih godina stavio je pod veliki pritisak Američku agenciju za hranu i lekove (FDA), koja je regulisala četvrtinu domaće američke ekonomije i štitila snabdevanje lekovima u zemlji. Ovo telo prošlo je kroz faze u kojima su dominirali različiti prioriteti, budući da je predstavljalo regulatornu agenciju, agenciju za sprovođenje zakona i naučnu agenciju, u zavisnosti od političke stranke na vlasti, ideologije komesara FDA i uticaja spoljnih zainteresovanih strana. Upravljanje FDA krizom AIDS-a je možda bila ozbiljna greška, jer Reganova administracija nije uspeła da se suoči sa poteškoćama, ali, uprkos odsustvu predsedničkog vođstva, FDA je uspeła da se suoči sa izazovom epidemije AIDS-a osamdesetih godina XX veka (Richert 2009: 467). Dakle, izgleda da direktive Reganove administracije nisu, u prvi mah, pomogle FDA da se pravilno suoči sa krizom, ali tokom vremena se ova institucija nosila sa situacijom na način koji je vodio nalaženju rešenja.

Drugi slučaj: Kineski sistem socijalnih kredita

Govoreći o sredstvima putem kojih vlade država pokušavaju da kontrolišu društvo, širom sveta se vodi otvorena diskusija o kineskom sistemu socijalnog kreditiranja, definisanog u okviru kineske agende pravnih reformi iz 2014. godine. Kako Rodžier Krimers navodi, naponi Kine u pravnim reformama bili su usmereni na obezbeđivanje efikasne zakonske i regulatorne implementacije. Ove reforme su primenjene u različitim oblastima, na primer, u sprovođenju građanskih presuda i u oblasti intelektualne svojine, zatim u zaštiti životne sredine i bezbednosti hrane. Takođe, neke reformske mere se primenjuju na poboljšanje postojećih pravosudnih i administrativnih mehanizama. Krimers naglašava fenomen uvek prisutan u NR Kini da je „sprovođenje teško” (*zhixing nan*) i takođe priznaje da je kineska vlada prepoznala važnost poboljšanja mehanizama implementacije i usklađenosti sa agendom pravnih reformi. Vlada je uvela nove, tehnološki vođene alate za

društvenu kontrolu, sa ciljem unapređenja tradicionalnih načina upravljanja državom i društvom. Prema rečima autora, kineski politički sistem je promovisao moćnu bezbednosnu državu, sa nadzorom i praćenjem koji postaju prisutni širom Kine, a naglasak je na politički osetljivim područjima kao što su Tibet i Sindh. Sistem socijalnog kreditiranja (*shehui xinyong tixi* – SSK) predstavlja skup mehanizama koji pružaju nagrade ili kazne kao povratnu informaciju akterima, zasnovane ne samo na zakonitosti, već i na moralu njihovih postupaka, obuhvatajući ekonomsko, društveno i političko ponašanje (Creemers 2018: 1–2).

Istraživanje koje su sproveli Fan Liang, Višnupriia Das, Nađa Kostjuk i Muzamil M. Husain donosi zaključak navedenih autora:

[...] Cilj SSK je centralizacija platformi podataka u infrastrukturu za nadzor zasnovanu na velikim podacima kako bi se njima upravljalo, pratilo i predviđalo poverenje građana, firmi, organizacija i vlada u Kini. Sistem kažnjavanja/nagrađivanja zasnovan na kreditnim rezultatima odrediće da li građani i organizacije mogu da pristupe resursima poput obrazovanja, tržišta i poreskih olakšica. Iako zapadni mediji SSK naširoko opisuju kao sredstvo 'velikog brata' ili političke kontrole, mi otkrivamo da je to komplikovan sistem koji se prvenstveno fokusira na finansijske i komercijalne aktivnosti, a ne na političke (Liang, Das, Kostyuk, Hussain 2018:1).

Analiziranje SSK pomaže istraživačima da razumeju kako funkcionišu državne infrastrukture nadzora putem različitih vladinih agencija koje sarađuju na formiranju centralizovane infrastrukture podataka (Liang et al. 2018: 1). S druge strane, postoje donekle drugačija mišljenja, kao što su ona koja iznose Karen Li Ksan Vong i Ejmi Šilds Dobson. Citirane autorke objašnjavaju da vlada u Kini uvodi sistem socijalnog kreditiranja u nekoliko gradova pokušavajući da kombinuje sistem finansijskog kreditnog bodovanja sa širom kvantifikacijom društvenog i građanskog integriteta, uključujući sve građane i korporacije. Nakon merenja učinka na radnom mestu i samopraćenja vezanog za zdravlje, kineska vlada je nastavila da meri istoriju kupovine i potrošnje, međuljudske odnose, političke aktivnosti i da prati istoriju kretanja (Xan Wong & Shields Dobson 2019: 220). Autori nastoje da uporede strukture kineskog sistema društvenih kredita sa onima koje su već prisutne i na snazi u zapadnim liberalno-demokratskim zemljama. Kineski sistem društvenih kredita omogućava istraživačima da predvide šta bi se moglo dogoditi ako demokratske zemlje nastave da digitalizuju sve informacije bez strožih politika korišćenja podataka (Xan Wong & Shields Shields Dobson 2019: 220). Ipak, istraživači veoma često ističu da kineski sistem socijalnog kreditiranja predstavlja ozbiljnu opasnost za očuvanje određenih ljudskih prava, posebno slobode mišljenja i izražavanja, koja se smatraju pravima na slobodu i ne nameću materijalni teret drugima, te, u skladu sa ovom definicijom, ova prava mogu biti

priznata kao ljudska prava (Burgess & Wysel 2022: 53). Takođe je zanimljivo da javno mišljenje o SSK, koje se zasniva na međuregionalnom istraživanju u Kini, otkriva visok stepen njegovog odobravanja, i ono je najjače među bogatijim, bolje obrazovanim građanima i stanovnicima gradova, kao i među starijim osobama. Oni ga tumače kroz okvire stvaranja koristi i promocije poštenog poslovanja u društvu i ekonomiji umesto kršenja privatnosti (Kostka 2019: 1565).

Završna razmatranja

Navedeni društveni fenomeni govore o primeni biopolitike od strane država, institucija vlasti, državnih zvaničnika kao predstavnika elita, zdravstvenih korporativnih giganta i drugih centara moći, sredstvima u okvirima javnog zdravlja i modernih tehnologija, sa ciljem ostvarivanja politike ekonomskih interesa, poput uštede i zarade, te kontrole i nadzora stanovništva, zatim populacionog upravljanja pripadnicima marginalizovanih grupa, populacijom države uopšte. I SAD i Kina predstavljaju velike sile, SAD dominantnu u svim aspektima osamdesetih, a Kina je danas izuzetno snažan svetski ekonomski faktor. Prva je zvanično zastupala i zastupa demokratske i liberalne poglede na svet, a druga je danas bliska totalitarizmu zaodnutom u socijalističke okvire.

Kada se govori o generalno neadekvatnom odgovoru vlade SAD na prvi talas epidemije virusa HIV, treba uzeti u obzir da je to bio prvi virus koji je izazivao krvlju i polno prenosivu bolest u zapadnom svetu koji se nije mogao lečiti tada vrlo raširenim antibioticima. Dakle, predstavljala je nešto novo i neočekivano, za šta vlada i zdravstveni sistem svakako nisu bili spremni, pre svega finansijski, a ni samo društvo, koje je naviknuto na određeni životni standard i obrasce ponašanja. Budući da su ovom bolešću najviše bili pogođeni pripadnici LGBTQ+ populacije i zavisnici od droga, koji su, prema stavovima dela društva, smatrani marginalnim i stigmatizovanim grupama, čak i u SAD, vodećoj zemlji demokratije, borba predstavnika ovih grupa za pravo na zdravstvenu zaštitu uticala je, sa jedne strane, na kasniji proces priznavanja LGBTQ+ populacije i zagovaranja ljudskih prava i sloboda u demokratskim društvima, a sa druge strane, na napore da se pronađe lek za HIV pacijente. Na taj način, HIV danas predstavlja infekciju koja izaziva hroničnu bolest, čije posledice je moguće kontrolisati. Raspon reakcija vlasti, društvene javnosti i verskih institucija kretao se od aktera koji su isključivo štitili ekonomske i političke interese, onih koji su stvarali atmosferu negodovanja, podstaknutu osuđujućim stavovima konzervativnih političara, do nekih koji su pokazivali saosećanje, poput određenih grupa unutar strukture Katoličke, Episkopalne crkve i drugih verskih grupa.

Deo šire populacije, deo naučne zajednice i pseudonaučnih krugova, u nekim društvima u kojima dominiraju mediji, sklonim teorijama zavere i tehnofobiji, izražava zabrinutost da bi veštačka inteligencija mogla postati oruđe globalne kontrole ili, čak, učiniti realnim strah od izgleda da se autonomna tehnologija sukobi sa čovečanstvom u njegovoj krajnjoj evolucionoj fazi. Takvi strahovi mogu se uočiti kao motiv u književnosti i filmskoj umetnosti. Takođe, religiozne osobe i one sa nešto tradicionalnijim sistemom vrednosti veruju da razvoj tehnologije i sve veća vezanost čoveka za nju, i neadekvatan stav prema njoj, dovodi do otuđenja, promena u odnosima među ljudima i kolapsa sistema vrednosti koji su se u dugom istorijskom periodu smatrali 'poželjnim'. Stoga, među ovim ljudima dominira strah od nepoznatog i anksioznost da ako se dozvoli previše slobode u procesu stalnog prevazilaženja prethodno postavljenih civilizacijskih i tehnoloških granica, postojanje i uloga čoveka u savremenom svetu mogu biti obesmišljeni. Često i religijske dogme promovišu odustajanje od prepuštanja odluka veštačkoj inteligenciji, ističući značaj božje volje (Popović & Kulenović 2024: 75). U suštini kineskog sistema kredita je algoritamski sistem, koji se može uporediti sa vrstom veštačke inteligencije koja se koristi za kontrolu nad stanovništvom, što povlači pitanja korišćenja veštačke inteligencije i moderne tehnologije u kontekstu bioetike. U tom smislu, Veselin Mitrović razmatra različite stavove Julijana Savuleskua, koji polazi od tehnoprogresivne, (neo)liberalne orijentacije, i Frensisu Fukujame, čiji zaključci počivaju na (bio)konzervativizmu, vraćajući se prirodnim ljudskim pravima. Težnja Fukujaminih stavova je da se naglasak stavi na veću kontrolu i nadzor od strane države u korist pojedinaca i/ili čovečanstva. Fukujama smatra da bi trebalo ograničiti upotrebu biotehnologije iz verskih i utilitarnih razloga, ne zanemarujući ni one filozofske prirode (Mitrović 2010: 75). Na taj način, stavovi poput navedenih doprinose problematizaciji kineskog kreditnog sistema.

Ideja kineskog kreditnog sistema često se kritikuje, a njegove posledice se upoređuju sa diktaturom. Uvođenje ovog sistema u Kini naišlo je na neodobravanje širom sveta i kolokvijalno se naziva „totem kineskog tehno-autoritarizma”. Iako je deset miliona građana i kompanija već stavljeno na crnu listu, pojedini autori smatraju da ovaj centralizovani sistem nije dizajniran sa namerom da algoritam određuje položaj ljudi u društvu. Navodno, nadzor i represija političkih disidenata ili manjina u Kini se sprovode putem invazivnijih programa nadzora, kao što su „Zlatni štit” i „Oštre oči” (Пешин 2021).

Da je polje nauka o životu nedvosmisleno u dodiru sa društveno-humanističkim naukama, ukazao je, između ostalog, Klod Levi-Stros, odbacujući evolucionističko viđenje istorije kao linearnog progressa i, u tom kontekstu, problematizujući pojam rase, pozivajući se na genetska istraživanja, zaključujući da je genetska varijabilnost produkt kulturne raznolikosti i adaptacije (Müller-Wille

2010). Na taj način, istraživanja u polju biopolitike ostaju značajna za identifikaciju ideoloških premisa u posmatranim periodima društvenog razvoja.

IZVORI

- Пешић, Миленко. Кина потписала препоруке УН за забрану оцењивања понашања грађана. *Политика*. 26. новембар 2021. Преузето са: <https://www.politika.rs/scc/clanak/493129/Kina-potpisala-preporuke-UN-za-zabranu-ocenjivanja-ponasanja-gradana>. Датум приступања 27. 3. 2025.
- Copeland, B. J. Artificial intelligence. *Britannica*. Retrieved from: <https://www.britannica.com/technology/artificial-intelligence>. Accessed 18. 12. 2024.
- Mathew, Susan. A *Dictionary of Geography* (6 ed.). under "biopolitics". *Oxford reference*. Retrieved from: <https://www.oxfordreference.com/search?q=biopolitics&searchBtn=Search&isQuickSearch=true>. Accessed 12. 12. 2024.

LITERATURA

- Жикић, Бојан. *Ризик и порицање: антрополошко проучавање ковида-19 у Србији: 2020–2022*. Београд: Филозофски факултет; Досије студио, 2023.
- Кољевић Грифит, Богдана Н. Биополитика XXI века и политички реализам. *Sociološki pregleđ* 56. 4 (2022): 1229–1250.
- Bell, Jonathan. Between Private and Public: AIDS, Health Care Capitalism, and the Politics of Respectability in 1980s America. *Journal of American Studies* (2018): 1–25. <https://doi.org/10.1017/S0021875818000518>
- Burgess, Simon. & Wysel, Matthew. China's Social Credit System: How Robust is the Human Rights Critique? In: A. Walsh, and S. Boucher (Ed.), *Who's Watching? Surveillance, Big Data and Applied Ethics in the Digital Age (Research in Ethical Issues in Organizations, Vol. 26)*, Leeds: Emerald Publishing Limited, 2022, 39–56. <https://doi.org/10.1108/S1529-209620220000026004>
- Creemers, Rogier. China's Social Credit System: An Evolving Practice of Control. (2018) Retrieved from SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3175792> Accessed 18. 12. 2024.
- Darrow, William W. Confronting AIDS in the Early 1980s: Biomedicine, Public Health, and the Fourth Estate. *AIDS and Behavior* 27 (2023): 371–387.
- Ivanović, Zorica, Šarčević, Predrag. O statusu tela u antropologiji. *Kultura* 105–106 (2002): 9–24.
- Kostka, Genia. China's social credit systems and public opinion: Explaining high levels of approval. *New Media & Society* 21. 7 (2019): 1565–1593. <https://doi.org/10.1177/1461444819826402>
- Liang, Fan. Das, Vishnupriya. Kostyuk, Nadiya. & Hussain, M. Muzammil. Constructing a Data-Driven Society: China's Social Credit System as a State Surveillance Infrastructure. *Policy & Internet* (2018). doi:10.1002/poi3.183
- Mitrović, Veselin. Argumenti za i protiv 'poboljšanja' ljudskih bića genetskom intervencijom. *Sociologija* 52. 2 (2010): 75–96.
- Mitrović, Veselin. The Contingency of the 'Enhancement' Arguments. The Possible Transition From Ethical Debate to Social And Political Programs. *Journal for the Study of Religions and Ideologies*, 13. 37 (2014): 93–124.

- Müller-Wille, Staffan. Claude Lévi-Strauss on race, history and genetics. *BioSocieties* 5 (2010): 330–347. doi:10.1057/biosoc.2010.17
- Patterson, Alison. *Institutional Negligence: The AIDS Crisis in 1980s America*. (2017). Department of History, Providence College. History Honors Thesis. https://digitalcommons.providence.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1002&context=history_undergrad_theses Accessed 21.01.2025.
- Popović, Miroslav M. & Kulenović, Nina. Artificial Intelligence, Transhumanism and Biopolitics: Theoretical Frameworks in the Past Two Decades. *Acta historiae medicinae, stomatologiae, pharmaciae, medicinae veterinariae* 43. 1 (2024): 65–79.
- Xan Wang, Karen Li. & Shields Dobson, Amy. We're just data: Exploring China's social credit system in relation to digital platform ratings cultures in Westernised democracies. *Global Media and China* 4. 2 (2019): 220–232. <https://doi.org/10.1177/20594364198560>

Miroslav M. POPOVIĆ, PhD
Faculty of Philosophy
University in Belgrade, Serbia

BIOPOLITICS AND SOCIETIES OF CONTROL: EXAMPLES FROM EPIDEMIOLOGY AND TECHNOCRACY

SUMMARY

Biopolitics, in general terms and definitions, refers to mechanisms of control applied over entire populations, including the regulation of births and deaths, population reproduction and fertility, as well as the political application of bioethics and the socio-political consequences of the biotechnological revolution on both society and individual bodies. In this article, we examine biopolitics through two distinct social phenomena: the first is epidemiological, while the second can be described as a system of technocratic control. Both illustrate how biopolitical practices are implemented. The inadequate response of the US government to the first wave of AIDS in the 1980s can be interpreted from a biopolitical perspective, as an attempt to address an emerging public health crisis. Another example is the Chinese state social credit system, which is often associated with dictatorship and population control, regulating citizens' lifestyles, needs, and habits through collected data and algorithmic analysis. These phenomena demonstrate that the application of biopolitical methods, adapted to the technological capabilities of their time, enables states, official institutions, corporations, multinational companies, and other centers of power to pursue their interests – both economic, such as cost-saving and profit-making, and social, such as addressing the needs of marginalized groups.

Key words: biopolitics, AIDS wave in the 1980s USA, China's social credit system.

Примљено/Received: 1. 4. 2025.
Прихваћено/Accepted: 5. 7. 2025.

[428] ЛЕОПОЛД РАНКЕ***
(ПОВОДОМ СТОГОДИШЊИЦЕ РОЂЕЊА ЊЕГОВОГ)

Деветог децембра ове године навршило се читаво столеће од рођења, не једног од највећих, већ, по тврђењу самих његових сународника највећег историка немачког, Тукидида немачког, praeseptor Germaniae, Леополда фон Ранкеа. Немачки народ, а нарочито немачка историографија, с пијететом се сећа рођендана овог великог инспиратора, који јој је дао тип и одредио правац, којим иде. Но готово и цео културни свет с истим га се пијететом сећа, јер је дух великог историка у прошлости већине европских народа расветлио многа тамна или слабо осветљена места.

И ми Срби дугујемо пијетета великоме писцу „Српске револуције”, те и сетити се стогодишњице његова рођења.

*

Живот једног научника, нарочито немачког, нема много разноликости. Он тече монотонно један исти ритам од почетка до свршетка каријере, без перипетије и скокова. Посвећен сав своме раду, немачки научник живи више својим унутрашњим животом, а за спољни ретко који да има много талента и воље.

И живот Л[еополда]. ф[он] Ранкеа је живот једног немачког научника, миран, и био би без оно мало промена сасвим монотон. Као и Зибел^{*} тако и Ранке води порекло од једне протестантске свештеничке

^{*} petar.pero.curcic@gmail.com; petar.curcic@ies.rs; <https://orcid.org/0000-0002-1392-4427>

^{*} Драгољуб М. Павловић, „Леополд фон Ранке”, *Дело* 8 (1895), 428–444.

^{**} Уређивачка напомена: Биографију Драгољуба М. Павловића видети у: Петар С. Ђурчић, „Историзам и рационализам. Приступно предавање из нове историје др Драгољуба Павловића ванредног професора Велике школе”, *Ахилејев штит* 1 (2024), 121–144. Текст је прилагођен савременом српском правопису. У фуснотама са ^{*} објашњене су биографије непознатих личности у тексту.

^{*} Хајнрих фон Зибел (Heinrich von Sybel, 1817–1895) био је немачки историчар, либерални политичар и директор Пруског архива. Каријеру је започео као ученик Ранкеов.

породице. Најстарији му предак, за кога се позитивно зна, Израел Ранке, беше од 1671–94 свештеник у Бориштету близу Ајелебена (у Тириншкој). Унук овог Израела, деда Ранкеов Јохан Хајнрих Израел, беше такође свештеник. [429]. Тек отац Ранкеов, Готлиб Израел Ранке, напушта свештенички позив и не студира теологију већ права. Свршивши права он постаде адвокат у Вие (Wiehe), где се и ожени ћерком једног ритера поседника 1795. г[одине] 21., а нашега 9. децембра роди му се најстарији син Леополд, будући велики историк. Ранке беше веома нежно дете, слаба телесна састава. Болести навалише на њега и све до 13. године страховало се да ће и остати у животу. Само необична пажња родитеља, добра нега, кретање у чистом ваздуху, гимнастика, јахање — Ранке беше као младић добар јахач — сачуваше му живот.

Његови родитељи беху веома побожни протестанти. И религиозно васпитање, које он доби од својих родитеља остало је онако интезивно кроз цели му живот. Дела његова најбољи су сведоци ових живих и неизгладимих утисака првога детињства. 1807. би одведен у оближњи манастир Дондорф, у школу где проведе две године. Напустивши Дондорф он се пресели у средњу школу у Шулпорте, где остаде 5 година. Ту је добио темељну спрему из класичних језика. Најрадије се задубљивао у читање Омира* и Софокла, а колико га је оно освојио класични дух сведочи његов метрички превод „Електре” и „Филоктета”. — Свршивши раније, но што је требало, средњу школу, он, пошто је навршио 18 година, оде на универзитет лајпцишки. Ту је провео 4 године, од 1814–1818. Најпре се бавио теологијом, а после напусти ову и одаде се филологији. Но и за време теолошких студија он не осећаше нимало воље за догматику а највише га интересоваше црквена историја. 1818. промовисан је за доктора филозофије. Имајући доста браће није могао без зараде да од породичних прихода живи и он се прими државне службе — би постављен за наставника у Франкфурту на Одри, где је пуних седам година (1818–1825) остао. Ово време, проведено у Франкфурту, од највећег је значаја за цео његов живот. Тек ту се у њему разбудила воља за историјом. Видели смо да се он на универзитету није бавио специјално историјом, већ теологијом и филологијом. Имајући да предаје на гимназији историју, он уместо помоћних уџбеника и књига, узео саме изворе да студира — Тукидида, Тацита итд. Ове студије указаше му на један за њега дотле мало познати историјски свет. Свом жудњом за сазнањем предаде се студији класичних и модерних историка, архива и [430] споменика, и извршењу планова и идеја, које се беху зачеле и сазреле у њему. 1824. изашло је прво дело Ранкеово „Историја романских и германских народа” од 1494–1514. И

* Павловић мисли на Хомера.

прво дело је имало успеха, оно је задовољило и Нибура*, Шлајермихда и Раумера*. Но важније беше, што и „надлежни” у министарству просвете беху задивљени овим делом. Већ је 24. (12.) децембра 1824. Ранке добио приватни одговор од министарског саветника, v. Kamptz-a, где му се нуди, у случају упражњених места, катедра историје. 1825. год[ине] већ би постављен за ванредног професора историје на берлинском универзитету. Сада се тек могао посветити сав својим студијама. Ово прво време доцентовања — па и доцније — није било особито пријатно. Ранке живљаše еримитским животом — без општења интимног с колегама и без велика познанства. Једина познанства беху му Varnhagen von Ense*, који му се такорећи сам наметнуо, и у чијој се кући упознаде са познатом писатељком Bettina v. Arnim*, женом, чији је дух Ранке ценио. Но за то се пак могао више одати раду и резултат тога беше 1827. „Османлије и шпанска монархија у XVI и XVII веку”.

Да би сабрао што богатији материјал за своје студије, министарство му даде подуже одсуство и он крену за Праг, Беч и Италију, да проучи тамошње архиве. У јесен 1827. стиже у Беч, где је провео пуну годину дана. Ту се упознао с чувеним публицистом Генцом*, који је играо тако значајну ролу у новијој историји европској. Његове политичке идеје, иако их Ранке није без критике примао, нису остале без утицаја на великог историка. Поред Генца стекао је још неколико драгоцених познанстава: Метернихово, Копитареве и Вуково! Наш Вук му није био по имену непознат, а познавши се лично с њиме он га је очарао. Српске патње, српска јунаштва — једном речи нова историја српска по складном и лепом причању Вуковом освојише га свег и он се реши да пише „Српску револуцију”. Чак је и српски језик почео да учи. 1829. изађе „Српска револуција” (1879. изашло је треће издање „Срп[пске] револуције” под другим насловом „Србија и Турска у XIX веку”, где је ушла и новија историја наша). Ово дело из наше прошлости утврдило је научни глас Ранкеов у Немачкој. Гете сад тражише његово познанство а

* Бартолд Георг Нибур (Barthold Georg Niebuhr, 1776–1831) био је немачки историчар антике и професор римске историје Леополду Ранкеу.

* Фридрих фон Раумер (Friedrich Ludwig Georg von Raumer, 1781–1873) био је немачки правни историчар. Као политичар био је учесник на Франкфуртској скупштини 1848. године.

* Карл Август Фарнгахен фон Ензе (Karl August Varnhagen von Ense, 1785–1858) био је немачки биограф и војник.

* Бетина фон Арним (Bettina von Arnim, 1785–1859) била је немачка композиторка и књижевница.

* Фридрих фон Генц (Friedrich von Gentz, 1764–1832) био је аустријски дипломата и конзервативни мислилац.

Нибуур је „Српску револуцију” це[431]нио, als Historie, das vortrefflichste was wir in unserer Litteratur besitzen”¹

Из Беча је Ранке отишао у Венецију, а затим у Флоренцију. После овог подужег одсуства и обилне студије, Ранке се врати у отаџбину тек око Ускрса 1831. г[одине]. Први плод ових студија по страним архивима беше „Завера против Венеције у години 1618”.

По повратку у Берлин Ранкеу је било суђено да постане активни политичар, иако то парадоксално изгледаше. Пертес*, издавач „Српске револуције”, по политичким убеђењима конзервативац, гајаше мисао да покрене недељни лист, који би војевао противу, како се њему чињаше, разузданог тона демократске штампе. Пруска је била циљ свих жучних напада демократске штампе, те су и владини кругови делили мисао Пертесову о потреби једног таквог часописа. Чак и краљу не беше та мисао непозната и он је одобраваше. Ранкеу би понуђено и он се прими уређивања листа *Historisch-politische Zeitschrift*, који излазаше у месечним свескама. Ранке је у њему третирао дневна питања академским тоном. Најрадије се његово перо бављаше француским приликама, рестаурацијом, парламентаризмом итд. Ипак није ово време уређивања часописа било изгубљено за историјску науку. Покренут баш дневним политичким питањима он је публикувао неколико есеја трајне вредности. „*Staatsverwaltung des Kardinals Consalvi*” и „*Die grossen Mächte*”, „*Fragment historischer Ansichten*”, изашле су у истом часопису.

Уређивање часописа ништа му не сметаше да настави радове своје, које беше још у Италији отпочео. У год[инама] 1834–36. изађе дело, које му је прибавило европски глас „*Die römischen Päpste, ihre Kirche und ihr Staat in 16. и 17. Jahrhundert*”. 1836. престаде часопис, и Ранке би исте године постављен за редовног професора историје на берлинском универзитету.

Историја рим[ских] папа била би непотпуна без историје реформације. Природно је да је одатле никла мисао о немачкој историји у 16. и 17. в[еку]. „*Deutsche Geschichte in Zeitalter der Reformation*” изашла је у 5 свезака од 1839–43. год[ине], 1841. год[ине] би Ранке постављен за пруског државног историографа. Гоњен [432] жељом да изнесе верну слику Француске револуције као једног важног историјског догађаја, који се може правдати, али се њиме не може одушевљавати, доби одсуство да простудира париску архиву. Миње*, тада државни архивар, био је веома предусретљив.

¹ Види писмо Нибурово у *Lebensnachrichten von B. G. Niebuhr III*, ст. 238.

* Фридрих Кристоф Партес (Friedrich Christoph Perthes, 1772–1843) био је хамбуршки публициста и власник истоимене издавачке куће.

* Жак-Пол Мињ (Jacques Paul Migne, 1800–1875) био је француски свештеник, публициста и архивар. Најпознатији је по својим великим пројектима издавања извора – *Patrologia Latina* и *Patrologia Graeca*.

Ту се и с Тјером* спријатељио. Материјала новог није нашао за историју револуције, али јесте за пруске односе. Свуда лепо примљен, као историк светског гласа, стекао је за оно кратко време бављења многе пријатеље и познанства, но најмилије му без сумње беше са Miss Klarissa Graves. И ако му већ 47 година беше, он затражи њену руку. У Лондону се венчао и с њом сретно живљаše све до 1871. год, када му је смрт оте.

Прве године овако стално настањеног домаћинског живота одредиле су му и правац рада. Он се реши да проучи берлински архив, и на основу овог материјала и оног који је собом из Париза понео, написа „Neun Bücher preußischer Geschichte”. Но и ако из париских архива није могао да прикупи новог материјала за Француску револуцију, ипак га је то навело на мисао да обради и један део новије француске историје. Пошто је још једном париску архиву походио и допунио покупљени материјал, предаде у штампу „Französische Geschichte vornehmlich in 16. и 17. Jahrhundert” — које изађе 1852–56. г[одине]. У то доба покушаваше краљ Макс[имилијан] баварски*, да склони Ранкеа да се стално настани у Минхену, — у чему не могаше успети. Само толико пак успе, да је Ранке радо проводио слободно време у близини краљевој. Из тог интимног пријатељства, а на захтев краљев постала су предавања „О епохама новије историје”, која је 1854. г[одине]. септембра и октобра месеца држао краљу. Предавања ова су резиме историјских погледа Ранкеових, филозофија његове историографије.

Као што је историја папа тражила као допуна историју реформације, тако је и историја француска и пруска тражила енглеску. После дугог рада, 1867. г[одине], када се спремао да прослави педесетогодишњицу докторског јубилеја, изишла је и последња свеска његовог највећег дела „Englische Geschichte vornehmlich in 16. и 17. Jahrhundert”. Француска историја одликује се лепом дикцијом и кориговањем погрешних историјских тврђења. У „Енглеској историји” уметничка страна дела [433] далеко је слабија, монотонија мори читаоца. Његов биограф Dove* правда свог учитеља, што је Ранке почео дело кад је навршио шездесету, а довршио га кад је претурио седамдесету годину. Универзалност историјског процеса, то је главна карактерна црта обеју историја. Револуција у Енглеској 1688. изазвана више спољним узроцима, а унутрашњи јој је карактер конзервативан. Ранке

* Луј Адолф Тјер (Louis-Adolphe Thiers, 1797–1877) био је француски политичар и историчар. Као политичар Тјер је обављао најважније дужности у Француској — председник Треће републике, премијер и министар у неколико мандата. У историографији се истакао пишући дела из националне и европске историје XVIII и XIX века.

* Максимилијан II Јозеф (Maximilian II. Joseph, 1811–1864) био је краљ Баварске од 1848. до 1864. године.

* Алфред Дове (Alfred Dove, 1844–1916) био је немачки историчар и публициста.

коригује умногоме либерализам Меколејева* излагања енглеске историје. Сувише је далеко ићи с тврђењем, да је Ранке хтео да узнесе „енглеском историјом” торизам, иако се не може порећи јак конзервативни тон целог излагања јер је у овом делу он дао највише маха својим субјективним политичким уверењима – У дубокој својој старости, Ранке је младићком енергијом радио на једном циновском предузећу које би потпунце и одговарало његовим снагама да није онолики број година проживео. Он израђиваше Општу историју. 1880. год[ине]. изађе прва свеска, а кад је 1885. г[одине], 9. децембра славио своју деведесетогодишњицу беше изашла већ и 6. свеска. Бојећи се да га смрт не спречи да види довршено ово дело, ен [sic!] удвоји рад око њега. Вид га беше још 1871. год. издао, од тада он не писаше више, већ диктираше. До пред саму смрт, диктираше он своју историју. Последњи диктати беху о Хајнриху II и „inter tormenta seripsi”, тим је речима довршио диктовање, да већ седму свеску није доживети могао. 13. маја 1886. год[ине]. у својој 91. год. он је издахнуо. „Историја света” иако јасно показује упадак духа Ранкеовог, нема оне свежине и пластичне снаге, она ипак достојно стаје у ред осталих му радова и сведок је превелике моралне енергије и моћи духа његова. Само се један Ранке могао латити посла да сам, а по изворима изрази Општу историју.

Нема важнијег феномена историјскога на коме се није Ранкеова пажња заустављала, није га проучавала и објашњавала. Ми смо навели само важнија дела, а још масу омањих студија и есеја изоставили смо. Но Ранке не само као човек од пера да је био продуктиван, већ и као иницијатор. 1858. г[одине] уз владалачку припомоћ краља Макс[имилијана] баварског, установљена је иницијативом Ранкеовом „Historische Commission bei der Akademie der Wissenschaften”, којој он беше председник и чланови најпризнатији млађи историци немачки. Рад је ове комисије [434] онако је исто монументалан и од истих заслуга, као и Pertz-a* *Monumenta Germaniae*. Сем чувених издања *Reichsackten*, Ранкеова је заслуга што је ова комисија стала публиковати: „*Jahrbücher der deutschen Geschichte*”, „*Die Geschichte der Wissenschaften in Deutschland*” и „*All. Deutsche Biographie*”.

Оволико грдна продуктивност и трајна вредност његових радова донели су му још за живота признање. 1865. као државном историографу дато му је наследно племство. *Labor ipse voluptas* – рад је уживање, ове речи

* Томас Бабингтон Маколи (Thomas Babington Macaulay, 1800–1859) био је британски политичар и историчар виговске оријентације. Као представник виговаца у свом научном и политичком раду бранио је идеју прогреса и остваривање слобода у Енглеској.

* Георг Хајнрих Перц (Georg Heinrich Pertz, 1795–1875) био је немачки историчар и библиотекар. Најпознатији је по томе што је од 1826. до 1874 био уредник *Monumenta Germaniae Historica*, великог издања германских средњовековних извора.

узео је као *inscriptum* за свој племићски грб – речи, које и одговарају садржини живота његова.

Ранке је оставио иза себе два сина, од којих је један свештеник, а други официр.²

*

Историја не припада само науци већ донекле и уметности. То доноси са собом природа самога објекта којим се бави. Била то политичка историја, која се интересује само малим бројем изабраних — историјским херојима, била то генетичка или културна, које траже строгу каузалност у културном и историјском процесу, ипак се све своди на психичке чињенице. Јер глад у светској историји не би могла бити узрок ма каквом покрету када се због ње болови не би осећали.³ И економска борба за поделу добара није ништа друго до борба за угодност, пријатно осећање, а против беде и нелагодности, непријатних осећања. Свакако је дакле личност, или у маси као друштвени атом, или појединце, као историјски херој, носилац историјског процеса, а који је као што рекосмо, у крајњој инстанци психички процес. Сав пак психички процес не бива изнад прага свести, те се и све не може подвести под логичке форме. Историја, као што Ранке вели, није дијалектички процес. Велики део психичког живота бива испод прага свести.

Историку дакле као и уметнику прискаче у помоћ творачка машта, удубљујући се у историјски материјал, он, донекле, и сам доживљава психички процес објекта, који је пред[435]мет његове студије. Истина да историку није као уметнику допуштена слобода проналаска, ни комбинације објеката ни његових односа, али он даје мртвоме материјалу живота, ствара, не удаљујући се од истине, људе од костију и меса, преноси се у мисли његове, и осуђује или одобрава мотиве делања њихова. Творачка машта, интуиција, моћ дикције — врлине правог уметника требају донекле бити и одлике ваљана историка.

Ранке их је у пуној мери имао, можда и на штету научне стране историје. Тај уметнички инстинкт историка код Ранкеа је толико моћан да он строгу нужност историјског процеса жртвује личном моменту. У историографији Ранкеовој личност је *primum agens*. Овај значај личности он налази у неједнакости индивидуалних моћи, што он зове *Geheimnis der Persönlichkeit* или *Kern des Individuums*. Ово се не може укалупити у

² Биографију Ранкеа види: 27. Band „Allg. Deutsche Biographie“, чланак „Ranke, od Dove Leopold v. R., Leopold V. Rankes Leben“. U: *Werke von Eugen Guglia*. Leipzig 1893 и *Zur eigenen Lebensgeschichte von Leop. v. Ranke*, Leipzig 1890.

³ *Die Probleme der Geschichtsphilosophie von Georg Simmel*. Leipzig 1892. стр. 3.

дефиниције или апстракције, јер се „срж садржине”, „тајанственост личности” огледа у делању, у животу, у тежњама и патњама; нити га пак свачије око може опазити. У чистој непомућеној унутрашњости апстрахованој од сваке спољашњости, лежи оно праизворно, *ursprünglich*, оригинално, индивидуално једне личности. У „тајанствености личности” у целокупности и оној унутрашњој повезаности подвојених догађаја манифестује се у историји Божија сила, као свети јероглиф. Тај свети јероглиф хоће он да покуша да одгонетне да из феномена пронађе производ свега историјског живота, да схвати и разуме овај „напрасити, силеџијски, племенити, добри, укаљани и чисти створ, нас саме, у постању и развићу”. А све пак то из учешћа и љубави — двеју неминовних особина правог историка — према бићу људском, нашем, „које је тако свагдашње, обично и опет увек другаче, тако добро, а и тако зло, племенито а и зверско, питомо, образовано и сурово, које тежи вечитоме, а опет је везано за моменат, тако блажено, срећно, а и тако бедно, с малим задовољно, а и пуно жудње за свачим”. Ко има тих особина — учешћа и љубави — тај ће без других циљева пратити и проучавати развој историјског живота, из чисте радости, онако као што се радујемо цвећу и не мислећи у коју класу Линеову* или у који Оkenов* ред долази.⁴

[436] Но индивидуалност није атрибут само историјских хероја и појединца, и народи су индивидуе. И народи имају свој индивидуалитет, подобност или неспособност, даровитост за културу, и амбиција као и људи. Турци су увек остали варвари, никада се нису узвисили до потребе да дух слободно развију. Иако им се омање врлине не могу порећи, никада од светских лепота нису могли ишта друго да схвате до жене и новац, нити се икада у њих јавила потреба за сазнањем истина у појавама, већ су увек фантоми заблуде остали довољно јаки. Та одлучност да историјски процес објасни мистеријом индивидуалитета личности и народа, толико је моћна, да и онде и где, како изгледа, хоће узроке његове у социјалним установама да угледа, ипак на крају крајева каква субјективна сила из њих изађе. У друштвеном и војничком систему Османлија лежала је њихова снага. И ипак су ти системи само они, који су творевине познатих историјских личности, те их субјективне силе могу произвољно овако или онако изменити, а тиме и оне погодне за живот и снагу раднога друштва. А зарад првенства субјективних сила често се објективни узроци каквог догађаја морају *en passant* да наведу. Ранке је у неколико реди изнео праве узроке прве

* Карл фон Лине (Carl von Linné, 1707–1778) био је биолог из Шведске.

* Лоренц Окен (Lorenz Oken, 1779–1851) био је немачки природњак, ботаничар, биолог и орнитолог.

⁴ Речи Ранкеове у Vorwort–у Dove–а: X Weltgeschichte IX Theil.

револуције енглеске. Протестантизам уведен одозго, предао је у руке владоаца и сву религиозну власт — тиме је апсолутизам добио необично снаге. Но исти протестантизам, као идеја по себи, развио се доле у маси, критички дух и свест о слободи. Мисао о политичкој слободи (маса) и мисао о апсолутној власти (владаревој) морале су се сукобити и судар је био неминован. Но оно право уметничко цртање карактера Чарлса I, као и да у целом низу догађаја видимо само личности и личне мотиве, контрасте карактера, одводи нас од оне мисли, којом би требала да буде проткана цела историја.

Појам народности код Ранкеа има широк смисао. Час је језик главна одлика њена, а час се поклапа с државом, у смислу како данас његови сународници разликују природну одлику Volk, и историјско-културну Nation! Народност ниче из једнакости културних тежњи и особености културних тековина. [437]

Због овако значајне улоге индивидуалитета у историји, неминовни је атрибут његов — слобода делања, слобода воље али не и у смислу самовоље. Кад би индивидуално делање личности и народа — у историји било зависно од каквих општих принципа, онда би лични елемент у историји био илузоран. С тога је и слобода делања консеквенца онаквог схватања историје. Но неограничена слобода делања била би што и анархија, самовоља, зато је поред слободе за разумевање историјског процеса потребан још један принцип — нужност. Нужност има своје основе у ономе што је већ створено што већ постоји, што личност ступајући у историју затиче као готово. Није могуће све порушити што се затекло, и створити све ново, — таква моћ је божанска, а не и човечја. С оним што постоји личност мора рачунати као са фактом, који се не да потрти. „Кад семе падне у земљу, оно оживи”, вели Ранкеова пријатељица Bettina v[on]. Arnim, „када семе не би још пре тога носило у себи живота, то се он у њему не би ни могао разбудити: живот је то што у живот прелази”.⁵ Овом се фигуром односи слободе индивидуалног делања историјске нужности лепо илуструју. Живот у семену, то је оно што би Ранке назвао Geheimnis des Individuums, извор индивидуалитета, али да се он развије треба земљишта — друштва са свима реалијама његовим. Без семена нема живота, биљке, а без земљишта не би се могао разбудити, развити. Из противности личне слободе и нужности историјске, из нових тежњи и реалних прилика ничу нови идеали, нове епохе. Та испреплетаност индивидуалног и општег, узајамност утицаја њихових, контраст слободе и нужности, чини драж Ранкеовог схватања историје и даје му донекле принципијални карактер, те није само културс хероја.

⁵ Gaglia, S. 60.

Из контраста између слободе делања и отпора реалних прилика, развија се *морална енергија*, коју од историјских агенаса, Ранке највише цени. Све што има правог живота, ниче из тог слободног елемента у историји, из моралне енергије. Тиме је уједно нађена и норма, Wertmesser, за оцену вредности историјских агенаса — личности, народа и установа. Истина да се Ранке поред савесне објективности ретко јавља као судија, али се ипак на много места ова норма истиче. Њего[438]ви следбеници куражније су повукли консеквенцу из слободе индивидуалног делања. Где је слободе делања, у смислу, који познасмо, ту је места и за моралну одговорност. Уколико је свест о потреби жртвовања личних интереса целини јача, у толико је и морална па дакле и историјска вредност тих личности, народа итд. већа. Морално мерило једино је мерило за оцену вредности у историји.

Историографија Ранкеова је на чисто шта је у *primum agens* историјски. Но где је поље његова делања? По Ранкеу и његовим следбеницима то је држава. Историјски живот почиње с државним, где нема државе нема ни историје. Без државног живота нема ни историјске свести, и народи који нису имали државне прошлости, немају ни историје. Држава је, како Трајчке* вели, *Gesamtpersönlichkeit*, она је жижа у коју се сустичу резултати свих страна културног живота, ни филозофија историје, ни културна историја немају места већ као главе политичке историје или помоћне дисциплине. Има само једна историја, то је – политичка. Дужност је историка да објасни пратећи у времену развитак државног – политичког – живота. Оваква историографија одговара постулатима Фримановом* и Дројзеновом* да је: „историја оно што је јуче била политика, а данашња политика биће сутра историја”. Тај *par excellence* политички карактер, има данашња историографија немачка, којој је Ранке творац.

Иако Ранке у историјском процесу даје онолико мах оном мистичном извору одакле потиче индивидуалитет историјских личности и народа и манифестацији Божије силе у повезаности догађаја, ипак, а како би се то могло очекивати, не види он у историји икакав шаблонски развитак, било то по путевима Божијег промисла било ма које једне идеје. Сам историјски инстинкт не допушта му такво рационалистичко схватање иако

* Хајнрих фон Трајчке (Heinrich von Treitschke, 1834–1896) био је немачки историчар и политичар. После 1873. године Трајчке је наследио Ранкеову катедру на Универзитету у Берлину. Најзначајније дело му је било *Немачка историја у XIX веку* у 5 томова. У политичком смислу, Трајчке је био либерал, националиста и антисемита.

* Евхард Огастус Фриман (Edward Augustus Freeman, 1823–1892) био је британски историчар, либерални политичар и регијус професор на Универзитету Оксфорд.

* Јохан Густав Дројзен (Johann Gustav Droysen, 1808–1884) био је немачки историчар и политичар. Најпознатији је по својим радовима из античке историје, а афирмисао се и као теоретичар историје.

сам Ранке признаје утицај Нибура и Фихтеа на њега, ипак се из свих дела његових врло мало идеја Фихтеових може пробрати. Он студираше радо само популарна дела Фихтеова. У њима је пак могао пронаћи само патриотске мисли немачког филозофа, који устајаше у одбрану индивидуалних права народности од прождрљивих планова једне универзалне монархије Бопартине. [439]

У историји човечанства нити има плана по коме оно греди, ни циља коме оно греди. Схватање да у историји човечанства има циља и плана, може бити двојако: или има једна општа воља, која води човечанство одређеном циљу или се у самом човечанству опажа овакав карактеристикон његове духовне природе. Или би човечанство било као марионетка једне опште воље, и тада не би могло ни бити речи о каквој слободи већ о фатализму, или би, ако је тај духовни агенс, који води циљу, у духу самога човечанства, били људи богови. Где би се тај план и циљ могли огледати ако не у самом прогресу. Ранке признаје да има историјских духовних сила човечанства и да се опажа поступни напредак из примитивног стања ка све вишој култури. Али да ли сви народи иду путем напретка? Пут прогреса замишља Ранке као и Лоце^{*6} да је не обим једне велике реке већ узана струја матице, која кривуда средином њеном. Па и онај део човечанства, у коме се опажа покрет унапред, не сведочи да је прогрес сталан. Ено вам Азије. Прва епоха била је и најкултурнија, друга и трећа већ су пут уназад, тако да кад су Монголи напали, култура већ беше на измаку. Нити пак има смисла хипотеза, о географском ширењу културе – као што Петар Велики тврђаше, да је Западу дошла култура од Истока и да се она опет враћа Истоку. Нема ни континуитета у целокупном прогресу. Европска уметност стајала је у XV и у првој половини XVI [ека] на врхунцу развића, у XVII и све до друге четврти друге половине XVIII века показују највећи упадак. Исто је то и са поезијом. Ако се призна континуитет прогреса да се живот човечанства у свакој даљој епоси све више потенцира, да је у једном периоду нижи у другој виши, онда поједине генерације губе свој историјски значај. Свака генерација, која настаје, имала би више вредности од прошле, која само у толико вреди, уколико она у себи носи клице живота оних што иду за њоме. И последња генерација била би једина вредна, а остале утолико, колико су јој помогле да ступе у живот. Промисао није неправичан, никада није, вели Ранке, једна доктрина ни ма која историјска сила апсолутно овлада у Европи, увек је поред ње било места и за друге. У свакој епоси влада по једна одређена [440]

* Рудолф Херман Лоце (Rudolf Hermann Lotze, 1817–1881) био је немачки филозоф идеалиста.

⁶ Lotze, Mikrokosmos III. Bd. S. 24.

тенденција. Напредак је пак то да се покрет духа човечанства у свакој периоди манифестује час у једној час у другој тенденцији.

Свака дакле епоха има свој специјални значај и свака има своје особите тенденције и идеале. Историја треба да проучава ове посебне тенденције епоха, а и ону унутрашњу нужност, како једна другој следују. Не може се порећи једна врста прогреса, али његов пут, Ранке вели, није права линија, већ личи на ток реке, која сама себи крчи пут. Тај прогрес који се манифестује у историји јесте прогрес у области материјалних интереса. Баш и кад наступе радикални преврати ипак ту не може бити назатка. У моралном пак погледу не може се констатовати прогрес. Моралне идеје шире се екстензивно, тако се на пр[имер] може тврдити да сада већа маса људи разуме и ужива у уметности и литератури, али је смешно тврдити да може бити већег епског песника од Хомера или већег трагичара од Софокла.⁷

Нема народа, који би сасвим изолован стајао у историји. Историја није агрегат појединих усамљених догађаја без унутрашњих веза. Заслуга је Ранкеова, што је први онако енергично нагласио универзалну узајамност историјског живота и онако рељефно у свима својим делима изводио. Ма колико да га је спонтанитет нашега народног покрета, по причама Вуковим занео, ипак му се нису могли измаћи додир и односи с другим народима и отуда узајамни утицај. И најскривеније народности културног света не могу се оградити од додира и веза с другима. Нема, вели Ранке, националне историје у којој не би универзална играла замашну улогу. Догађаји који нам се чине да су потекли из локалних узрока и да имају само локалан значај, крију често у себи универзални карактер. Како је лепо изнесен овај узајамни утицај универзалних и локалних прилика у француској и енглеској историји. Спољна политика Џејмса I и Чарлса I постаје разумљива познавањем унутрашњих, а унутрашња познавањем спољних прилика. Титрање Џејмса с парламентом кочило му је сваку акцију споља, њему су биле везане руке, без помоћи, без средстава да прискочи у помоћ [441] своме зету Фридриху Фалачком*, што су и енглески интереси категорички тражили. А кад је на то озбиљно помишљао, он је морао онда попуштати парламенту и бивати некосенквентним. Или опет онај други преназначни факат, да религија престаје бити искључиви мотив у политици и уступа места светским интересима — из испреплетаних интереса спољних и унутрашњих Француске, Шпаније и Немачке. Из суревњивости Енглеске и Француске против Шпаније подигле се и ослободиле Холандија и

⁷ Weltgeschichte IX Theil, Ueber die Epochen der neueren Geschichte. Erster Vortrag 5. 6.

* Фридрих V (Friedrich V. (Pfalz), 1596–1632) био је кнез-изборник Палатината (Фалачке/Пфалца) од 1610. до 1623. и краљ Чешке од 1619. до 1620. Био је протестантске конфесије.

Португалија. Биготска Шпанија помагаше хугеноте против француског католичког двора, а француски државници, који у својој земљи угушиваху протестантизам, пружаху руку немачким протестантима, да би лакше сломили династију Хабзбурга. И оваких дивних проматрања универзалности локалних догађаја пуна су дела Ранкеова.

„Wie es eigentlich gewesen ist”, да покаже „како је заиста било”, — тим је речима изашао Ранке још 1824. првим својим делом у јавност. И он је остао своме принципу веран. Ранке је по тврђењу земљака његових, с много истине, не један од најобјективнијих већ најобјективнији модерни историк. Иако је добар хришћанин, побожан протестант, ипак су ретко када његова религиозна субјективна уверења узела маха на штету историјске објективности. И религија је један моћан историјски агенс. Прве културне заједнице засниване су на њој, али то је његово објективно схватање историје. Исто тако био је господар и својих политичких конзервативних принципа, религиозна и политичка уверења моћнија су но ма која друга категорија уверења, и ипак их је могао жртвовати објективности.

Објективности се Ранкеовој мора дивити. Ретка је то прилика која је толико моћна да измени Ранкеов субјективан суд. Лују XIV који по субјективније писаним историјама изгледа само као незасити грамзивац, против кога су сва формална и материјална права, признаје формално право у постављању рениона и одлукама ових, на основу којих је он приграбио Штрасбург и др[уга] места. И први рат Лујев, холандски, имао је формалних оправдања, јер је деволуционо право наслеђа (да и женска деца из првог брака имају и прече право но деца, било мушка или женска из другог) јер Шпапија није одговорила својим обавезама. Нити је пак у Шпанији само „лукава” фран[442]цуска дипломатија однела победу над аустријском и Карлос под тим утицајем означио унука Лујевог за наследника — већ је то заиста била и воља шпанског народа. Као конзервативац он излаже и сувише објективно историју конфликта Чарлса I (енглеског) и парламента, да смо, хтели не хтели, вољни да признамо демократама да не носе кривицу за онакав свршетак сукоба, а да с пуно права окривимо ону претерану самосвест Чарлса I, оно високо његово уверење о божанској улози краља и апсолутној његовој власти Хенријету Бурбон и камарилу. А типичан пример Ранкеове објективности је његова „Историја папства”. Haiber* је преведе на француски, истина фалсификујући нека места у корист ултрамонтанаца, а Alex. Chéron*, вођ њихов, написа предговор преводу. Ранке није први, али он је најобјективније и најенергичније, као противник протестанат, одбранио

* Жан-Батист Абер (Jean-Baptiste Haiber) био је француски издавач.

* Павловић мисли на Александра де Сент-Шерона (Alexandre Guyard de Saint-Chéron, 1807–1892), француског адвоката и новинара и присталицу политичког легитимизма.

историјску истину, да папство није било Lügenanstalt — завод за лагање, већ да је било јаким и светлим карактера, и да је већина њих с уверењем, с дубоким убеђењем, да све што чине, чине у интересу општих интереса. Тек је карактеристично да „Историју папства”, коју пише један протестанат, преводи ултрамонтанци! Објективност која прелази у хладноћу причања развоја протестантизма чак је разгневила његове земљаке протестанте. Трајчке га кори: „да би свет морао пропасти, кад би сви овако мислили као овај духовити посматралац (Ранке)”.

Ранке пушта да документи говоре уместо њега, пошто је дубоко критички одвојио истинито од лажнога. И пре Ранкеа је историјска критика чинила своје али нико није с оном збиљом тражио истину као он. Не само критика већ озбиљност критике ново је у историографији од појаве Ранкеа. Па ипак ова велика врлина, објективност није без замерака. Без иоле тоpline субјективног суда она није потпуно слободна од индиферентизма — одобравања ћутке свега што је било. Документа не чине целину, већ делове, често без унутарње везе. Њих ипак мора историк да повеже по унутрашњој садржини и по односима према догађају о коме су сведоци, дакле да унесе свог субјективног елемента у њих. Експликација и употреба докумената разнолика је према субјективној природи историка. Из истог материјала разнолике природе историка неће моћи истоветне слике личности и до [443] догађаја створити, нити исте односе уочити. Из тежње да будемо објективни, често упадамо у грешку да превиђамо слабе стране, да видимо само добре, да праштамо. Гервинус* је у корио Ранкеа да он припада оној категорији људи којима је у историји и моралу метод „да хоће да [се] оперу, али да се не оквасе”. А и кад је славио деведесетогодишњицу рођења свог, чуле су се о Ранкеу ироничке похвале „да он има редак таленат, да у свакоме пронађе оно што је у њему најбоље”.⁸

*

Да резимирамо карактеристику Ранкеове историографије.

Лични моменат, који је претежнији од других; *индивидуалитет народности*, слобода воље, која није што и самовоља и не искључује *нужност историјску*: да се затекнуто стање не може збрисати као да га није ни било, већ је оно једна од главних чињеница у историјском процесу; *морална енергија* која ниче из сукоба нових тежња и традиција, које су већ ту, па

* Георг Готфрид Гервинус (Georg Gottfried Gervinus, 1805–1871) био је немачки књижевни и политички историчар. Најпознатији је по волуминозним историјама немачке поезије, као и општим историјама XIX века.

⁸ Guglia стр. 322.

отуда и *етичка одговорност*; потчињење интереса појединаца интересима целине, па дакле морално мерило једина норма за оцену вредности [sic!] у историји; значај државе; — то су елементи историографије Ранкеове и оне којој је он дао тип. Антипатија према рационализму, који не води рачуна о сукцесивности развића; веровање да има континуитета само у прогресу материјалних интереса; објективност и универзалност схватања историјског процеса — то су јој пак карактерне одлике.

Оваква историографија има *par excellence* карактер политички. Политичке моћи, чињенице, претежније су од свих других које су само секундарног значаја: огроман утицај материјалних прилика на историјски живот, улога масе друштвене и значај институција. О строгој научности не води рачуна много, јер би је она одвела у фанатизам. С тога много што шта остаје необјашњиво — и неодређене апстракције замењују често праве узроке. Неће да зна да култура ниче из заједнице материјалних прилика и идеалних тежњи; и уопште питање о материји и духу у историји она решава једнострано у корист индивидуалистичког духа.

Политичка историја задобија својом уметничком страном, а генетичка логиком нужности, законости. И једна и друга, иако су свака за себе једностране имају својих чари. Уметнич[444]ка страна историје, има далеко већега маха у политичкој но у генетичкој. И Ранке стоји уметничком страном своје историографије на висини свих захтева. Економија у речима, да нема ни једне сувишне, не смета духовитој дикцији, цртање карактера је уметничко, а психолошка анализа дубока.

Мане и врлине Ранкеове историографије су, које има и политичка историја. У овој врсти историје – политичке – нема сумње, он је један од највећих светских историка. Универзално интересовање за историјски живот – јер нема скоро области у историји, где није по какво питање расветлио – и необична продуктивност врлине су, које ретко који да је од новијих историка имао у тој мери као Ранке. Модерни немачки историци су већином ђаци Ранкеови или под утицајем генија његовога.

др Драг[ољуб] М. П[авловић]

Примљено/Received: 30. 8. 2025.

Прихваћено/Accepted: 2. 9. 2025.

[93] ХАЈНРИХ ФОН ЗИБЕЛ***

Рођен 2. децембра 1817 у Дизелдорфу, умро 1. августа 1895 у
Марбург

Ниједна наука не стоји у тако интимној вези са јавним животом као историја. Често, врло често су историјске идеје само копија политичких. А није пак ретко да историја, као наука, хоће да води реч и у политици. Свакако да ова сувишна интимност носи више штете но користи. Субјективизам худи научности историје, а ни доктринарство у политици није од користи. Одмерени пак узајамни утицај – јер је апсолутна објективност и изолованост историје од живота немогућа – има добрих страна. Веза с јавним животом доприноси разумевању историјских чињеница, а знање историје уноси критичке погледе у политички живот.

Модерно доба пуно је фрапантних примера обеју врста узајамности. Далман* је своју историју енглеске револуције запојио модерним духом, она је више тенденциозни спис наперен против „романтичара на престолу Цезара” Фр[идриха] Вилхелма IV*. Тјерова* историја револуције и бонапартизма је „историјска Марсељеза”, прва своје врсте, која оправдава и

* petar.pero.curcic@gmail.com; petar.curcic@ies.rs; <https://orcid.org/0000-0002-1392-4427>.

* Драгољуб М. Павловић, „Хајнрих Фон Сибел”, *Дело* 8 (1895), 93–98.

** Уређивачка напомена: Биографију Драгољуба М. Павловића видети у: Петар С. Ћурчић, „Историзам и рационализам. Приступно предавање из нове историје др Драгољуба Павловића ванредног професора Велике школе”, *Ахилејев штит* 1 (2024), 121–144. Текст је прилагођен савременом српском правопису. У фуснотама са * објашњене су биографије непознатих личности у тексту.

* Фридрих Кристоф Далман (Friedrich Christoph Dahlmann, 1785–1860) био је немачки историчар и политичар.

* Фридрих Вилхелм IV (Friedrich Wilhelm IV, 1795–1861) био је пруски краљ од 1840. до 1861. године. Поред изразито романтичарских и конзервативних уверења, одбио је 1848. године понуду Националне скупштине у Франкфурту (Frankfurter Nationalversammlung) да узме титулу немачког цара. Такође је расформирао и пруски парламент због превеликог политичког либерализма.

* Луј Адолф Тјер (Louis-Adolphe Thiers, 1797–1877) био је француски историчар и државник (министар спољних послова и премијер у два мандата, као и први председник Треће републике). У историографији се истакао пишући дела из француске историје XVIII и XIX века.

крвави терор револуционара и глорификује величину духа Бонапартина, а поникла је из опозиције његове Бурбонима. Гервинус* је својом историјом XIX в[ека] хтео да покаже да је слобода мета којој се човечанство све више приближује. У Јанзену* и Пастору* имамо типичан пример оне интимне узајамности историје и политике, која ништи и сенку објективности и прелази у партизанство. Трајчке* је, на штету своје генијалности, од главе до пете Германац, ватрен протестант и одушевљени обожавалац Хоенцолерна. Тен* пребацује Меколију* да је „суперлативност”, да свуда вири између редова виговац, а сам пати од истих слабости и парадоксизма, да му је Марк Моније* с правом могао рећи о првом делу Origines–а „истина је све што Тен каже, али и све противно томе такође је истина”. Ни онако дубоко критички Леополд Ранке, чија објективност може као узор да служи, не може а да понекад не да маха својим конзервативним назорима. Диспозиција к субјективному још је јача код историка, којима историјске архиве нису једино поље рада [94] већ мање више живље учествују у политичком животу. Један од таквих је велики историк немачки, Хајнрих фон Зибел, чија је смрт, 1-ог августа (по новом [календару]), ове год[ине] огроман губитак не само за науку историјску већ непосредно баш за немачки народ.

Хајнрих фон Зибел угледао је света у Дизелдорфу 2-ог децембра (по новом [календару]) 1817. Порекло води од једне протестантске свештеничке

* Георг Готфрид Гервинус (Georg Gottfried Gervinus, 1805–1871) био је немачки књижевни и политички историчар. Био је познат по својим вишетоимним историјама немачке поезије, као и општим историјама XIX века.

* Јоханес Јансен (Johannes Janssen, 1829–1891) био је римокатолички свештеник и историчар. Написао је осмотомну *Историју немачког народа*, кривећи протестантизам за немире у немачким земљама током раномодерне епохе.

* Лудвиг фон Пастор (Ludwig von Pastor, 1854–1928) био је немачки и аустроугарски историчар и ученик Јоханеса Јансена. Премда је био рођен у протестантској породици, у младости је прешао у римокатоличанство под утицајем мајке. Касније је био заговорник великонемачког решења и са изразито антипруским становиштима. Најзначајније дело му је *Историја панства* у 16 томова.

* Хајнрих фон Трајчке (Heinrich von Treitschke, 1834–1896) био је немачки историчар и либерални, националистички и антисемитски политичар. Најзначајније дело му је било *Немачка историја у XIX веку* у 5 томова.

* Иполит Тен (Hippolyte Adolphe Taine, 1828–1893) био је француски књижевник и историчар. У политичком погледу Тен је био критичар, како конзервативизма, тако и либерализма. Међутим, у каснијим истраживањима његова мисао је повезана са традицијама конзервативизма.

* Томас Бабингтон Маколи (Thomas Babington Macaulay, 1800–1859) био је британски историчар и вировски политичар. Најпознатији је био по свом делу *Историја Енглеске*, у којој је истакао улогу виговаца као политичке групације у развоју политичких слобода. Такође, Меколи је заговарао и идеју прогреса и његову нужност у политици.

* Марк Моније (Marc Monnier, 1829–1885) био је швајцарски писац. Најзначајније дело му је било *Историја модерне књижевности* (Histoire de la littérature moderne, La Renaissance, de Dante a Luther) из 1884. године.

породице. Деда Зибелов, свештеник у Засендорфу, и сам се, не без успеха и талента, бавио историјом. Од њега је остала расправа „Тестамент Фридриха Великог“, „Прилози к вестфалској црквеној о литерарној историји“. Отац Зибелов, који најпре хтеде да буде теолог ода се правној струци, и за доба владе Француза, поста прокуратор а доцније јустицијар. Год[ине] 1831. Фридрих Вилхелм III* подиже га у племићски ред. Богата кућа Зибелова оца у Дизелдорфу била је отворена првим уметницима и књижевницима — ту се виђаху врло често Шадов* и његови ђаци Хилдебранд*, Ширмер*, Хибнер* и др[уги], музичар Менделсон*, поета Имерман* и др[уги]. У средини овако духовитих људи провео је Зибел своје младићке дане. Тада је још дух његов добио импулса за филозофско посматрање живота. Нибура* је још у гимназији читао.

Свршивши гимназију, отишао је као садамнаестогодишњи младић у Берлин, где се одао правним и историјским студијама. Слушао је Савињија* и Ранкеа. Ниједан од доцената није толико утицао на младога Зибела, као његов учитељ Ранке „грдном множином знања, духовитим предавањем, оригиналним и индивидуалним цртањем”.¹ Praeceptor Germaniae, Ранке баш је тада засновао први историјски семинар за методичко изучавање истор[ијских] извора, једна установа која је историској науци непроцењиве користи дала, а из које су изашли онако чувени радници као Вајц*,

* Фридрих Вилхелм III (Friedrich Wilhelm III, 1770–1840) био је пруски краљ од 1797. до 1840. године.

* Вилхелм фон Шадо (Wilhelm von Schadow, 1788–1862) био је немачки сликар и оснивач школе из Дизелдорфа.

* Теодор Хилдебранд (Theodor Hildebrandt, 1804–1874) био је немачки сликар.

* Јохан Вилхелм Ширмер (Johann Wilhelm Schirmer, 1807–1863) био је немачки сликар пејзажа и графичар.

* Јулијус Хибнер (Julius Hübner, 1806–1882) био је немачки сликар и директор галерије.

* Феликс Менделсон Бартолди (Felix Mendelssohn Bartholdy, 1809–1847) био је немачки композитор и пијаниста. Живео је у Дизелдорфу 1833. године када је био музички директор у том граду.

* Карл Имерман (Karl Leberecht Immermann, 1796–1840) био је немачки песник и новелиста. Поред тога био је и судија који је од 1827. године службовао у Дизелдорфу у коме је 1834. основао и позориште.

* Бартолд Георг Нибур (Barthold Georg Niebuhr, 1776–1831) био је немачки историчар антике.

* Фридрих Карл фон Савињи (Friedrich Carl von Savigny, 1779–1861) био је немачки правник и историчар, као и утемељитељ правноисторијске школе која је одбацивала идеје о постојању универзалног права.

¹ Види биографију Зибелову од Paul Bailleu у Deutsche Rundschau, Oktober 1895.

* Георг Вајц (Georg Waitz, 1813–1886) био је немачки историчар средњег века и ученик Леополда фон Ранкеа. Познат је по својој *Немачкој уставној историји* (Deutsche Verfassungsgeschichte) у 8 томова, као и регионалним и локалним историјама Либекa и Шлезвиг–Холштајна.

Гизебрехт*, Зибел и др[уги]. 1837. промовисан је за доктора филозофије на основу своје дисертације: „de fontibus libri Jordanis de origine actique Getarum” 1840. г[одине] хабилитирао је као приватни доцент за историју на универзитету у Бону. а 1794. [sic!] поста ванредним професором годину дана доцније и редовним у Марбургу. Бурне 1848. није могао ни Зибел да мирује кад су немачке патриоте прегле да мисле о националном уједињењу из области родољубивих сањарија у дело приведу. У професорском Vorparlament-у у Франкфурту седео је и Зибел, али због његових принципа, за тада доста назадних, не могаше бити изабран у парламент. После 1848. Зибел напусти неко време политику и одаде се плодноме раду. 1856 после малих сметњи због његових религиозних погледа, буде на наваљивање свога учитеља, Ранкеа, позван за професора у Минхен. После пет година доцирања напусти Минхен и доби професуру у Бону као наследник Далманов. Од онда ступа опет живо у политички живот. Баш се онда водила љута парламентарна борба про[95]тиву Бизмаркове војне реформе. Највећи умови немачки Гнајст*, Дункер*, Вирхов*, а с њима и Зибел, који је од 1862–64. као народни посланик припадао левом центруму, енергично беху пристали противу милитаризма Бизмаркова. Реформа војна беше и незаконитим путем изведена. Бизмарк није хтео да зна за уставне скрупуле, и када су догађаји оправдали његове самовољне поступке, тада је и већи део опозиције попустио у срџби и приближио се канцлеру. Од то доба и Зибел постаје политички пријатељ Бизмарков и остао му је до смрти као један од најоданијих. 1864, због једне подуже болести и телесне махне, морао је напустити политику. У њој се јавио још 1866. при распадању немачког*, а стварању Северног савеза*, као и доцније — против општег права гласа и ултрамонтанаца. 1875. буде постављен за директора пруских државних

* Фридрих Вилхелм фон Гизебрехт (Friedrich Wilhelm von Giesebrecht, 1814–1889) био је немачки историчар средњег века и ученик Леополда фон Ранкеа. Најпознатије и уједно највеће дело му је *Историја немачког царства* (Geschichte der deutschen Kaiserzeit.) у 6 томова, као и биографија Карла Великог.

* Рудолф фон Гнајст (Rudolf von Gneist, 1816–1895) био је немачки правник, судија и либерални политичар.

* Франц Дункер (Franz Duncker, 1822–1888) био је немачки политичар либералне оријентације. Студирао је историју и филозофију у Берлину, да би касније био један од лидера Либералне партије и Напредне странке. Најпознатији је као синдикални вођа и оснивач Хирш–Дункеровог модела синдикализма.

* Рудолф Вирхов (Rudolf Virchow, 1821–1902) био је немачки лекар, патолог, преисторичар и либерални политичар. Један од оснивача Напредне и Слободоумне странке.

* Мисли се на Немачку конфедерацију (Deutscher Bund) која је била сачињена од 39 земаља и настала је након одлука Бечког конгреса 1815. године.

* Севернонемачка конфедерација (Norddeutscher Bund) био је војни савез између 22 државе на простору данашње северне Немачке на чијем челу се налазила Пруска.

архива и тајног државног архива где се одмах осетила његова вредна рука. Плод његова рада као архивара су „*Publikationen aus den preußischen Staatsarchiven*”, и велико дело његово „*Die Begründung des deutschen Reiches durch Wilhelm I*”, које поче излазити 1889. Ово дело — од кога је VII свеска изашла, остало му је недовршено.

Од заслуга Зибелових не сме се ни преко ових прећи: засновао је по угледу на Ранкеа први историјски семинар у Минхену, основао (уз сарадњу Ранкеа) Историјску комисију баварске академије наука, и „*Historische Zeitschrift*”, најбољи историјски часопис немачки, који је огромне услуге науци учинио публикацијом богатог материјала историјског нарочито из новијег доба.

*

Један скроз и скроз модерни историк, који сав живи у савременим идејама, скоро без симпатија за антички свет, Зибел се посветио проблемима нове историје.

Од првих већих радова је који је име Зибелово пронео кроз цео научни свет европски, „*Geschichte der Revolutionszeit von 1789 bis 1800.*”, од кога је 1853. г[одине] прва, а 1879. последња свеска изашла. У сасвим другој светлости износи нам Зибел оне крваве догађаје, из којих се родила модерна Европа. Његов политички принцип, конзервативни либерализам, противник насилних преврата оздо и владе масе, био му је *spiritus motor*, да догађајима од 1879. потражи други смисао. Жирондинци нису више мученици за легитимитет, нису само доктринари и таленти, већ и демагози и агитатори: они су први, који распирују страсти масе против ауторитета, они су ти који су Европу гурнули у крвави рат, који је човечанство стао неколико милиона жртава. Брисо*, Верњио*, Гаде–Кондорсе*, а не Кауниц*, Леополд II, Фридрих Вилхелм II, херцог од Брауншвајга, демократија је, а не аутократија, желела и изазвала рат. Кудикамо консеквентнији и државнички мудрији изгледају јакобинци, који знају да ће или краљ стећи

* Жак Пјер Брисо (Jacques Pierre Brissot, 1754–1793) био је француски револуционарни политичар, новинар, аболициониста и један од лидера жирондинаца.

* Пјер Верњио (Pierre Victurnien Vergniaud, 1753–1793) био је један од лидера жирондинаца.

* Никола де Кондорсе (Marie Jean Antoine Nicolas de Caritat, Marquis of Condorcet, 1743–1794) био је француски филозоф, политички економиста и математичар. Био је заговорник слободног тржишта, људских права и осталих идеја просветитељства.

* Венцел Антон фон Кауниц (Wenzel Anton von Kaunitz–Rietberg, 1711–1794) био је аустријски државник и дипломата, један од најзначајнијих дужносника у времену Марије Терезије и Јозефа II. Подстакао је многобројне реформе у Хабзбуршкој монархији.

војску или војска краља ако се дође до рата и да га република не сме желети. А да је одушевљење неорганизоване масе победило дисциплиновану војску европску 1793 — то је проста де[96]магошка легенда, по Зибелу. То би значило да дезорганизација побеђује организацију, анархија државу, а то је апсурдум! Европа је побеђена, што је имала на другој страни пуне руке посла и већих интереса. Заслуга је Хајзерова и Зибелова што су заиста једну иначе необјашњиву појаву, објаснили природном везом догађаја — питањем пољским. Тада се баш решавала судба несрећне Пољске, лицитирала се њезина имовина, и сваки је хтео да има на истоку одрешеније руке, те отуда онако млитаво вођење управо маневрисање рата, да би се добило времена и људи за ово далеко важније питање по њих. Али не само што је историја спољних односа код Зибела у другој и јаснијој светлости, него су и генезис и развитак револуције, иако не онако сјајно као код Тена, ипак на основу трудних студија извора, рељефно представљени.

Други један рад Зибелов иако не такве димензије као поменути, нити пак тако трајне вредности, то је више полемичко–историјска него објективно–историјска расправа о заслугама и штетном утицају на ток немачке историје „Римског царства немачке народности“, — империјалистичке политике Отона.² Леп је он карактеристиком историјског субјективизма. Његову патриотску душу вређала је распарчаност отаџбине му и то осећање незадовољства *a priori* осудило је политику Отона као штетну по Немачку, јер су императори германски морали више обраћати пажње Италији него својој рођеној земљи, где су допустили да се партикуларизам развије. Инсбрушки професор, Фикер*, успешно је оповргао тврђења Зибелова као конјекције његовог патриотског мишљења, никако пак сагласна с историјским фактима.³

Круна Зибелових радова, — од којих овде само главније помињемо — то је споменуто дело „Die Begründung des deutschen Reiches durch Wilhelm I“. Иако је у том историјском процесу стварања немачког јединства и сам био активан патриотским делањем, те се, познавајући природу духа му и погледе његове на свет — могло очекивати, да ће под утицајем личних доживљаја унети и више личнога суда, више једностраности, ипак је

² Die deutsche Nation und Kaiserreich 1861.

* Јулијус фон Фикер (Julius von Ficker, 1826–1902) био је немачки историчар који је био стручњак за средњовековну дипломатију. Његово најзначајније дело било је четвортомно издање *Истраживања царске и правне историје Италије* (Forschungen zur Reichs- und Rechtsgeschichte Italiens).

³ Ficker, Das Deutschen Kaiserreich, 1862. У: 75, Band. 1. Helf. Historische Zeitschrift, Зибел је баш пред саму смрт своју, објавио врло интересантне прилоге о поводу рата 1870. као додатак поменутом великом делу. Он и ту категорички устаје против извођења да је Наполеон III хтео рат. Напротив.

објективност једна од јачих страна овога дела. Лакше је победиоцу но побеђеноме бити галантерији и објективнији. Зибел је видео своју отаџбину уједињену, толико вековни сан остварен и патриотско осећање незадовољства уступило је места ведријем и задовољнијем, па је и суд здравији и критичнији. Мржња према Аустрији, правој сметњи уједињења његове отаџбине, овде је не само сведена на минимум но и ишчезава. Бојст* није смртни противник Пруске, који само мисли на реванш већ и државник, који уме да цени значај мира. Наполеон III невинно је окривљен, да га је зао демон његовег цезаровског порекла го[97]нио да улети у рат, он већ лакомислени Грамон* је личност која носи кривицу и — психичка природа француског народа. Психолошка анализа француског народа није нешто оригинално Зибелово, већ смо је у малим варијацијама читали и код Трајчкеа, Дројзена и Хајзера. Хистеричност карактера помешана с амбицијом да је позван да маршира на челу културе — што све води непоштовању туђе егзистенције — то су по тврђењу немачких историка патолошке стране духа овог иначе великог и заслужног народа. У оцени ових генералних питања о историјској улози народа и институција, Зибел остаје веран традицији немачких модерних историка — он верује у историјску мисију протестантизма и Пруске!

Критички таленат Зибелов сјајно се показао одбацивши писма Марије Антоанете (издана од Hunolstein Fénillet) као фалсификат, те је и француска историска критика признала, посредно као истину његово тврђење. *Acta borussica* и „*Politische Correspondenz Friedrich's des Grossen*” — под надзором његовим, као богати историски материјал, угледали су света.

*

Да је човек чедо своје околине и свога века, Зибел је потврдио радом и животом својим. Оно што га је у јавном животу одушевљавало то га је покретало на рад и у области историје. Он се не устеже да призна ту узајамност. Тацитов постулат *sine ira et studio* не веже Зибела, он пише баш не *sine* већ *cum ira et studio*. Нису то гвоздени закони природе, ни маса друштвена ни институције, који чине историју, већ личности. Личности су они кристализациони центри у историји, који стварају дух времену и одређују

* Фридрих Фердинанд фон Бојст (Friedrich Ferdinand von Beust, 1809–1886) био је саксонски и аустријски државник. Најпознатији као министар спољних послова од 1866. до 1871. године, као и председник заједничке владе Аустроугарске од 1867. до 1871.

* Гроф Грамон (Agénor de Gramont, 10th Duke of Gramont, 1819–1880) био је француски дипломата и државник који је био министар спољних послова Француске током 1870. године.

ток историје. Идеје нису демонске силе ван човека које њиме владају — већ у њему, он их ствара и за њих се бори. Разуме се да је поред овог објективног субјективизма и индивидуални оправдан, — те некритични критеријум — симпатија има дакле места у оцени личности. Тугут* и Метерних заслужују историјску анатему, а Бизмарк култус грчких хероја. Једна од најслабијих страна највећег му дела то је овај култус херојима. „Суперлативизам” му се може пребацити, а култус личности и хотимично запостављање историјске законитости брани му да уђе у ред оних величина које не припадају једном времену, већ свима. Његов учитељ, Ранке, далеко је и од једне и од друге врсте субјективности, и то га чини већим од ђака.

Узорна објективност Ранкеова фали у делима Зибеловим. Отуда и онај принцип великог му учитеља, „све на своме месту и у своје време” уједно и принцип историзма насупрот рационализму, који не увиђа значај времена и места — није нашао онако педантне примене. Али Ранкеова универзалност схватања историјског процеса коме је европско друштво велика фамилија, те ниједан велики догађај не остаје изолован, а да не захвати цео образовани свет — није ни код Зибела слабији. Исто тако је и критичност једна врлина његовог писања историје. [98] Иако стил Зибелов није онако духовит и сјајан као Трајчкеов, који због сувишних, али дубоких рефлексива не може да реферише, ипак је он са гипкости и јасноће, без сувишне фразеологије са пластичности излагања један од првих стилиста. Уметничка страна историје у Зибела је у опште јача од научне. Зибел се одликује романијерском вештином у психолошкој анализи и цртању карактера. Нарочито је велики, као и учитељ му, у цртању дипломатских односа и кабинетске политике. Човек који на милост и немилост предаје друштво личности, и историјску нужност жртвује слободи личног делања мора и ближе познавати личност и боље јој умети душу прочитати и испричати је.

У историји немачкога народа је доба Бизмарково, — епохално. Народ који је у средњем веку одређивао Европи судбину, био је у новом осуђен на политичку немоћ, да поткусурује рачуне туђих освајача. Ко повуче паралелу између Немачке у доба Наполеона I и Немачке у доба Бизмарково — тај тек може ценити епохалне заслуге генерације пре Бизмарка, његових савременика и његове рођене. Такво доба, у коме делају тако патриотске генерације и таква генијалност као што је Бизмаркова, у коме се такав епохални посао довршава, као што је национално уједињење са правом се зове велико. Није тешко да такво доба обилно великим борбама и великим

* Јохан фон Тугут (Johann Amadeus von Thugut, 1736–1818) био је аустријски државник и канцелар Хабзбуршке монархије од 1793. до 1801.

результатима, нађе и великог свог историка. Немачко уједињење нашло га је у Хајнриху фон Зибелу.

др Драг[агољуб] М. П[авловић]

Примљено/Received: 30. 8. 2025.

Прихваћено/Accepted: 2. 9. 2025.

О НЕКИМ УТИЦАЈИМА У БУГАРСКОЈ БАРАЦИ: ИНТЕРВЈУ СА МИЛИСАВОМ САВИЋЕМ**

Магда Миликић: Познато је колико је Сартр утицао на Вас и Вашу генерацију. Марк Курлански у књизи 1968: *the Year that Rocked the World* између осталих наводи и Камија као једног од аутора који је младе широм света подстицао на побуну. Да ли је то био случај у Југославији? Како се у Вашој генерацији тада гледало на Камија и његово схватање *побуњеног човека*? И уопште, како сте перципирали Камија и његово стваралаштво? Ками је 1957. добио Нобелову награду за књижевност, те је вероватно био популаран међу младима у Југославији, посебно имамо ли у виду да је његов егзистенцијализам међу омладином фигурирао и као једна врста 'моде', односно интелектуалне позе.

Милисав Савић: Могу да говорим само у своје име. Био ми је ближи Сартр, можда и због његове директне и отворене ангажованости. Али, у суштини, ја сам упражњавао поетику барбарогенија. То значи што максималнији отклон од светске литературе, која је у огромним количинама опонашана, углавном траљаво и неуспело. Узоре сам тражио пре свега у нашој литератури: Вук Караџић, Бора Станковић, Миодраг Булатовић.

Магда Миликић: У време настајања приповедака из *Бугарске баракe* Желимир Жилник је снимио експериментални филм под називом *Српске фреске*. У том аматерском филму, о ком се може читати у тадашњим *Видицима*, заступљени су одређени мотиви које затичемо и у Вашој приповеци „Хроника са клозетских зидова”. Да ли Вам је познат тај Жилников филм, који је у међувремену загубљен? Овај субверзивни филм

* magdamilikic95@gmail.com

** Интервју је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број 451-03-136/2025-03 од 27. 01. 2025.

приказује „сексуалије новосадских тоалета”, критикујући државни систем и растућу потрошачку културу. Да ли је тај филм утицао на Ваше писање, конкретно на „Хронику”?

Милисав Савић: Никад нисам видео поменути Жилников филм. За Жилника сам сазнао касније, тек после филма *Рани радови*.

Магда Миликић: Приповетка „Конобар и мотор” говори о конобару Бурсу који купује мотор не би ли постао један од варошких 'фрајера'. „Увече, дотеран, у белој мајици, када је корзо био најживљи, Бурсо се возуцао уз улицу и низ улицу. Само да га види свет”. Таква представа младића наликује на Марлона Бранда у филму *The Wild One* (1953) Ласла Бенедека¹, нарочито ако имамо у виду да је белу мајицу као маскулини модни комад тада у великој мери популаризовао управо Брандо, између осталог у филму *Трамвај звани жеља* (1951) Елије Казана. Да ли су тадашњи филмови и глумачке звезде утицали на поимање урбаног 'дасе' у Вашој раној прози? Уз прерано преминулог Џејмса Дина, Брандо је у то време међу младим Југословенима био један од најпопуларнијих, ако не и најпопуларнији глумац.

Милисав Савић: Не верујем да је Брандо имао утицаја на формирање мог конобарчића. Али филм је извршио велики утицај на моју прозу. Као гимназијалац редовно сам гледао филмове у рашчанској биоскопској сали, који су често били прекидани због кvara на пројектору. Кад би пристигао неки филм француског новог таласа, као *Прошле године у Маријанбаду* или *До последњег даха*, био сам често једини гледалац.

Но, највећи утицај на мене имали су филмови Живојина Павловића, посебно *Кад будем мртав и бео*. Није ни чудо да сам са Павловићем водио три-четири разговора [интервјуа у *Студенту*, прим. М. М.]. Свакако, и филмови Александра Петровића, Мирослава Антића, Јоце Живановића и те како су имали одјека у нашој прози. Из тог разлога ја сам конкурисао за филмску режију на Академији. Нисам прошао из чисте глупости. Сопствене. Но, у филму *Празник Ђорђа Кадијевића* играо сам малу улогу. То је крај 1968. Од хонорара купио сам писаћу машину на којој сам откуцао *Бугарску бараку*.

Магда Миликић: У збирци се помиње беспосличар и гребатор по имену Роко. Ако Вам је инспиративно, можете прокоментарисати откуд баш тај надимак. Да ли је то име односно надимак било често у послератној Југославији? То име је посебно карактеристично за далматинско и италијанско подручје. Роман *Кратки излет* (1965) Антуна Шољана говори о

¹ Филм је код нас преведен као *Дивљак*.

необичној фигури авантуристе Рока. Исто тако, у Југославији је шездесетих година био популаран неореалистички *Роко и његова браћа* (1960) Лукина Висконтија.

Милисав Савић: Вероватно се неки тип из Рашке тако звао. Могуће је да је он добио надимак по јунаку Висконтијевог филма. Мада сумњам. За Шољана сам такође чуо касније.

Магда Миликић: Према једној НИН-овој анкети из 1959, средњошколци од 17–18 година кришом су читали романе попут *Римљанке* (1947) Алберта Моравије. Да ли је било неких књига које сте Ви и Ваша генерација потајно читали? Можда роман *Бела жена* (1955) Бранка В. Радичевића, који помињете као значајан на плану освајања табу-тема у култури послератне Југославије?

Милисав Савић: Сигурно мислите на моје гимназијске дане. Погодили сте: читао сам *Белу жену*. Па сам чак у Новом Пазару упознао жену која га је инспирисала за тај роман. У роману *Љубави Андрије Курандића* чак помињем неке ликове из литературе који подстичу мог јунака на мастурбирање. Чуо сам да је Добрица Ћосић био пријатно изненађен кад је налетео на пасус у којем Андрија мастурбира замишљајући његову Симку из *Корена*. Да, листали смо и историје уметности, парећи очи на одалискама, посебно Рубensoвим (шоферски утицај). Још је за мене била сцена из филма *До последњег даха* у којој главна глумица показује у кревету обнажене груди.

Магда Миликић: У једном интервјуу сте поменули да сте са тринаест година наводно покушали да побегнете у Америку. Да ли је то тачно? Зашто Вас је у тим годинама фасцинирала Америка? Има ли то везе са Селинцевим *Ловцем у жити* (1951), романом који сте поменули као омиљени у тинејџерском периоду? Шта је за Вас и Вашу генерацију значило тај роман, односно шта је значила Америка? Двоје младих (анти)јунака *Бугарске баракe* Америку помињу као место на које ће побећи из учмале провинције. То вероватно има везе са културолошким утицајем САД, нарочито на младе у послератној Југославији. Историчар Александар Раковић пише и да су током шездесетих холивудски филмови били један од окидача за одлазак југословенских радника на рад у Западну Европу.

Милисав Савић: Америка се наметала као рај. Земља лепих девојака и младића. Богата. О том мом бекству за Америку говори прва глава мог романа *Хлеб и страх*. Потпуно аутобиографска. *Ловац у жити* показао је да се

успешан роман може написати с тачке гледишта непоузданог приповедача, у сленгу, некој врсти непризнатог и маргиналног језика. Нису само филмови већ и литература стварали од Америке обећану земљу. Велики утицај на прозу имали су Хемингвеј, Фокнер, Томас Вулф, Штајнбек. Тек касније долази руска литература, посебно она из револуционарних времена (Пилњак, Бабељ, Булгаков).

Магда Миликић: Неке од Ваших раних (анти)јунака затичемо са цигаретом у углу усана, у, како се наводи, „баналној филмској пози”. Како бисте то прокоментарисали? То се свакако може тумачити као белмондовска сцена, што се и експлицира у *Љубавима Андрије Курандића* (1972), мада таква поза има и шире значење. Како бисте Ви то објаснили: шта је значила цигарета у то време, а шта је за Вас и Вашу генерацију значио француски нови талас, и уопште, шта су значили све популарнији филмови о делинквентима и криминалцима?

Милисав Савић: Постојала је у главној улици у Рашки фотографска радња, мислим да се власник звао Жика, и цео тај излог био је излепљен фотографијама младића у филмској пози, са цигаретом у углу усана. Цигарета је била знак модерности. И секси мушког изгледа. Наравно да су делинквенти и криминалци у уметности и у животу имали све наше симпатије. Били су нека врста побуњеника против бирократизованог света који су представљали краваташи. На улици је био живот, у канцеларијама умртвљена бирократија.

Магда Миликић: Можете ли за ову прилику да се сетите неких ТВ и/или радио-емисија које сте пратили током шездесетих година? Шта сте читали од штампе, од новина, часописа, који тада постају све бројнији и све популарнији?

Милисав Савић: Сећам се серије о Бурдушу. Много ми се допадала. Ваљда што сам тада доста времена проводио по кафанама, са Циганима свирачима и провинцијским певаљкама. Чак сам за *Студент*, уз извесне отпоре мојих другара, направио краћи интервју са сценаристом Жиком Лазићем.

За време гиманзијских дана, чувајући краве, слушао сам на транзистору (ретка и скупа стварчица) углавном италијанске канцоне.

Политику сам читао, редовно, од гимназијских дана. *НИН* такође, нарочито је био занимљив део са избором текстова из стране штампе. Читао сам и *Илустровану политику*, коју је куповао мој комшија. Куповао сам

повремено и *Чик* и *Старт*, прве наше еротске магazine. У *Старту* сам објавио причу „Зелена река њеног тела”, за коју сам добио хонорар у висини професорске плате.

У новопазарској библиотеци читао сам књижевне часописе. Није их било много. Неки су били црногорски и босанскохерцеговачки. Читао сам и *Данас*, један од најбољих књижевних листова, који није дуго потрајао. Кад смо покретали лист *Књижевна реч*, било је предлога да се назове *Данас*. У Београду међу младим писцима био је врло цењен часопис *Видици*. Црну прозу у *Видике* увео је Славко Лебедински, од кога сам доста научио о прози (као Рус, Славко је знао и преводио руске авангардне писце).

Магда Миликић: У приповеткама *Бугарске баракe* помиње се низ песама: „Нишка бања, топла вода”, „Марамница, свиленица”, „Са Овчара и Каблара”. Такође, у збирци се помињу наслови песама „Ој, Милане, јабуко зелена, што си рано увенула”, „Крагујевцу, граде мили”, које нисам успела да пронађем. Да ли су можда у питању псеудореференце, односно песме које заправо не постоје?

Милисав Савић: Нису. Све те песме чуо сам по рашчанским кафанама.

Магда Миликић: Као и многе приповетке *Бугарске баракe*, роман *Чанги* (1963) хрватског аутора Алојза Мајетића говори о делинквентској омладини, о клапи која опонаша филмске антијунаке. У једном тексту Пера Зупца Ваше приповетке се и пореде са овим делом – да ли сте у време писања приповедака из *Бугарске баракe* читали Мајетићево дело, односно да ли је оно на неки начин утицало на Ваше писање?

Милисав Савић: Заиста се не сећам. Роман сам читао, пре или после писања *Бугарске баракe*, не знам. Допао ми се.

Примљено/Received: 24. 9. 2025.

Прихваћено/Accepted: 25. 9. 2025.

Ивица штита:

научна хроника, прикази, белешке

е) Ивица штита

**Најзад велику воду океанску изради силну
с краја уз ивицу штита што чврсто бејаше сложен
(Илијада, XVIII: 607–608).**

МЕЂУНАРОДНИ КОНГРЕС СЛАВИСТА (ПАРИЗ, 2025)

XVII (ванредни) међународни конгрес слависта одржан је од 25. до 30. августа 2025. године на Универзитету Сорбона у Паризу. Француска је прва несловенска земља којој је било поверено одржавање овог изнимно важног сабора слависта, чији историјат почиње 1929. године првим одржаним конгресом у Прагу, када је и основан међународни славистички покрет. Од тада до данас, конгрес је остао јединствена платформа за окупљање слависта – научника и истраживача, лингвиста, књижевних теоретичара и историчара – из целог света. Богат историјат Међународног конгреса слависта показује како је, сем у најтежим временима (као што је била 1939. година, када конгрес није био одржан у Београду), конгрес био организован сваке пете године у различитој словенској земљи: 1929, Праг; 1935. Варшава и Краков; 1958, Москва; 1963, Софија; 1968, Праг; 1973, Варшава; 1978, Загреб и Љубљана; 1983, Кијев; 1988, Софија; 1993, Братислава; 1998, Краков; 2003, Љубљана; 2008, Охрид; 2013, Минск. Београд и Србија били су домаћини XVI међународног конгреса слависта 2018. године, на ком је учествовало преко 1000 слависта. XVII међународни конгрес слависта назива се и ванредним будући да је његово одржавање, због геополитичких дешавања, пре свега рата у Украјини, било одлагано између 2023. и 2025. године. У том смислу, конгрес у Паризу обележило је и одсуство руског националног комитета: слависти из Русије могли су учествовати на конгресу само као самостални научници, без националне афилијације.

Руководеће тело славистичког покрета је Међународни комитет слависта, који чине представници свих националних комитета који улазе у његов састав. Ово тело основано је после Другог светског рата, на чувеном Београдском састанку слависта, 1955. године, којим је руководио академик Александар Белић, једна од водећих славистичких фигура тога доба. Српски национални комитет носи назив Савез славистичких друштава Србије, и његов председник је проф. др Рајна Драгићевић. Представник нашег

* Истраживач-сарадник, jovana.suvajdzic@gmail.com;
<https://orcid.org/0000-0002-7045-6463>.

националног комитета у Међународном комитету слависта је проф. др Бошко Сувајџић, који је био и председник Међународног комитета слависта од 2013. до 2018. године. На конгресу у Паризу учествовало је више од 40 српских слависта. Они су могли представити своја излагања у оквиру секција, тематских блокова, округлих столова и посредством постер реферата. Секцијска излагања и постер реферати српске делегације сабрани су и објављени у монографији *Српска славистика 2025.* (ур. Рајна Драгићевић, Бошко Сувајџић, Београд: Савез славистичких друштава, 2025). Још једна форма рада, својствена Међународном конгресу слависта, јесу комисије, окупљене око различитих дисциплина (дијалектолошка комисија, комисија за фолклористику, библијска комисија, комисија за превођење итд.); оне су активне између конгреса и на конгресу се потврђује њихов рад.

Отварање конгреса уприличено је 25. августа у великом амфитеатру Центра Малзерб Универзитета Сорбона, када су се учесницима обратили представници организационог комитета – који су чинили Универзитет Сорбона и Институт за словенске студије (Institut d'études slaves), у сарадњи с лингвистичким центром CELISO и истраживачком лабораторијом EUR'ORBEM – и председница организационог и Међународног комитета слависта, Наталија Берница. Уследила су пленарна излагања знаменитих слависта. Борис Акуњин (Григориј Чхартишвили), руски писац и преводилац који је из Русије емигрирао 2014. године, говорио је о повратку свом првобитном занимању историчара кроз писање 10 томова *Историје руске државе* и, пре свега, о личној потреби да, у светлу рата у Украјини и кретања руског друштва и политике у XXI веку, сагледа логику друштвених и политичких процеса од времена заснивања руске државе до XX века, логику која је, према његовим схватањима, довела до рата и данашњег стања руског друштва. Ђована Брођи, професорка украјинске књижевности на Универзитету у Милану, представила је својим излагањем идејно заснивање Међународног конгреса слависта, с нарочитим освртом на знамените слависте XX века (попут Дмитрија Сергејевича Лихачова и Никите Иљича Толстоја), и на Први међународни конгрес слависта (1929, Праг), који је одржан на једном од најстаријих универзитета у Европи (Карлов универзитет у Прагу, основан 1348) и који је представљао велику потврду славистике као аутономне науке, одвојене од историјских наука, с њеним дисциплинама: филологија, проучавање књижевности, дидактика итд. Професорка Брођи пружила је кратак историјат Међународног конгреса слависта, дајући притом и податке о историјском, друштвеном и политичком контексту који је усмеравао, каткад подстицао, каткад чинио тежим развој славистике и њене идеје славистичког окупљања. Жорж Нива, почасни професор Универзитета у Женеви, слависта и преводилац, почео је

своје излагање сећањима на личне везе с тзв. емигрантском Русијом – генерацијама Руса који су током XX века емигрирали из Совјетског Савеза и Русије, затим је говорио о великим дисидентским фигурама руске књижевности и културе попут Александра Солжењицина, али и о тешкој одлуци да се напусти домовина на примеру живота Томаса Мана, да би завршио своје излагање образлагањем одлуке да се, након деценија рада на превођењу с руског језика, посвети учењу и превођењу са украјинског језика, као и проучавању украјинске културе. Пленарна сесија завршила се излагањем академика Александра Ломе, класичног филолога, индоевропеисте, етимолога, члана српске делегације на конгресу, о данас непрозирним, „затамњеним” словенским именичким сложеницама: сложеницама чији се начин творбе временом више није могао препознавати. Посветивши деценије рада овој теми и пољу словенске и индоевропске етимологије, ослањајући се на четврти том *Поредбене граматике словенских језика* знаменитог француског слависте Андреа Вајана и полазећи од речи које у погледу творбе Вајан сматра необјашњивим, академик Лома представио је учесницима конгреса неколике примере реконструисања старих, „затамњених” сложеница.

Округли сто српске делегације, насловљен „Сто година србистике у Француској / Centenaire des études serbes en France”, који је организовао Међународни славистички центар (Филолошки факултет, Београд), на челу с проф. др Драганом Мршевић Радовић, уједно је био прилика и за представљање истоимене колективне монографије (*Сто година србистике у Француској / Centenaire des études serbes en France*, ур. Драгана Мршевић Радовић, Бошко Сувајџић, Београд: Међународни славистички центар, 2025), посвећене почецима институционализованог изучавања србистике на француским универзитетима и развоју српских лектората у Француској. Развој србистике у Француској у XX веку и првим деценијама XXI века у овој се монографији прати кроз историјски преглед деловања најзначајнијих француских слависта и истраживача српског језика и културе у Француској (Луј Леже, Ернест Дени, Андре Мазон, Андре Вајан итд.), али и кроз кратак историјат српских лектората у Француској и извештај о савременом стању српских лектората на француским универзитетима. Тако је могуће систематично пратити промене у академском интересовању за српски језик у Француској, и сагледати како су настајали, развијали се и нестајали српски научни и образовни центри у овој земљи.

Округли сто отворен је читањем уводне речи професорке Драгане Мршевић Радовић, а потом су поједине сегменте монографије *Сто година србистике* представили српски професори и истраживачи: Бошко Сувајџић (Универзитет у Београду), Катарина Беговић (Универзитет у Београду) и

Јована Сувајџић (Институт за српску културу Приштина/Лепосавић). Пратећи два тока монографије, округли сто био је прилика да своја искуства размене лектори српског језика – предавачи српског језика, књижевности и културе на француским универзитетима: Миливој Сребро (Универзитет у Бордоу), Ливија Екмечић (Универзитет у Стразбуру), Анђа Срдић Сребро (Универзитет у Бордоу) и Жељко Тешић (Универзитет Сорбона).

Одржавање конгреса пратила је изложба славистичких књига које су између два конгреса, 2018. и 2025. године, објавиле земље учеснице конгреса. На изложби је научној јавности и присутним славистима представљено неколико стотина издања српске делегације, између осталих и две досад поменуте публикације: *Српска славистика 2025.* и *Сто година србистике у Француској*. У част јубилеја стогодишњице студија србистике у Француској, 850 година од рођења Светог Саве и 20 година од уписа Мирослављевог јеванђеља на Унескову листу „Памћење света”, у резиденцији амбасадорке Републике Србије у Републици Француској, госпође Ане Хрустановић, 27. августа организован је пријем за учеснике Међународног славистичког конгреса, а за чланове српске делегације уприличен је и пријем у Културном центру Србије у Паризу.

Примљено/Received: 10. 10. 2025.
Прихваћено/Accepted: 10. 10. 2025.

**МАРКОВИЋ, САША, НАЦИОНАЛНО БЕЗ ОДИЈУМА: ПОГЛЕД БЕЗ
ПРЕТЕНЗИЈА. КЊИГА 4. СОМБОР: ПЕДАГОШКИ ФАКУЛТЕТ, 2024, 229
СТР.**

Када је као предмет свог научног истраживања одабрао питање српског националног идентитета, проф. др Саша Марковић је имао у виду колико су нација и национално, као појмови, стигматизовани у јавном дискурсу. Супротстављање стереотипима који су последица вишедеценијске доминације крајности у политичкој и јавној сфери, било је његов главни мотив да се упусти у истраживање ове комплексне теме. Међутим, како су Марковићеви радови на ову тему бивали расути по многим научним часописима, јавила се потреба да читаоцима буду доступнији и прегледнији. Као резултат свега наведеног, у издању Педагошког факултета у Сомбору је 2024. објављена до сада четврта књига која носи наслов *Национално без одијума: поглед без претензија*.

Читалац ће врло брзо, већ након неколико уводних страница, моћи да се увери да Марковићев стил писања и приступ проблему савршено одговарају наслову књиге. Одмереност и уравнотеженост одликују сваки од тринаест радова подељених у пет тематских целина. У првој, која носи наслов „Неуспех наде”, аутор се бави идентитетским искушењима која су српски народ задесила у време Краљевине Југославије, затим погледима Јустина Поповића на Европу пред Други светски рат, те продором националсоцијализма међу Немце у Југославији, као и њиховом улогом у њеном разбијању априла 1941. године. Реч је, заправо, о поглављу у којем

* dragoljub.mandic997@gmail.com; <https://orcid.org/0009-0009-5655-935X>. Студент докторских академских студија историје на Филозофском факултету Универзитета у Београду.

аутор из различитих углова приступа анализирању коренâ распада југословенске државе, коју су српски народ и његова елита доживљавали као коначни епилог вековне борбе за национално ослобођење и уједињење. Друга целина, „Отисак страдања”, посвећена је проучавању националне искључивости која је у Другом светском рату довела до масовних злочина над српским народом. Аутор овом изузетно осетљивом питању приступа кроз две студије случаја. Прва је посвећена упоришним тачкама усташке идеологије и стравичним последицама њене примене под заставом НДХ, док је друга посвећена злочинима мађарских окупатора на територији Бачке, у чијој позадини аутор уочава етничку мржњу и потребу за реваншизмом. „(Пост)модернизам Војводине” је наслов треће целине која обухвата радове посвећене положају Војводине од времена Краљевине Југославије, па до данас. С обзиром на то да у јавном дискурсу током последњих деценија у континуитету имамо политичку вулгаризацију и површно посматрање овог проблема чије је историјско време прошло, може се рећи да ови радови чине најважнији део књиге, јер се у њима аутор бави изузетно комплексним темама као што су, с једне стране, идеја о „војвођанском родољубу и српском патриоти” и, са друге стране, идеја о „војвођанској нацији”. Поред тога, аутор у склопу ове целине Војводину посматра и као мету мађарског реваншизма, немачког империјализма и хрватског национализма, који ће је потом, након војног слома Југославије у априлу 1941, поделити као ратни плен. За разлику од других тематских целина које се идентитетским питањима баве са аспекта политичке историје, „Просветне искре” обухватају два рада која се тичу једног другог поља научног интересовања Саше Марковића, а то је историја српског образовања. И док је у првом покушао да укаже на значај часописа *Глас цркве*, посматраног у контексту вредности које су настајале као синергија традиционалних идентитетских упоришта Српске православне цркве и развоја просвете у духу просветитељства, дотле други рад представља обележавање 245 година од оснивања Норме, првог учитељског курса међу Србима. Последња два рада, који представљају завршну целину под насловом „Национална пртина”, баве се развојем српске националне идеје из различитих углова. И док „Историографија на национална 'врлина' код Срба. Једно виђење” указује на противречности везане за међусобни однос националне идеје и тумачења прошлости, „Национална идеја Срба – између самоуверености и самопоуздања” бави се представама прошлости које путем образовања могу стимулативно деловати на национално самопоуздање.

Већ је речено да одмереност представља главну карактеристику Марковићевог стила писања и приступа датим проблемима. Реч је о

насушним потребама с обзиром на то да сукоби и искључивост око нације и националног неретко прелазе границу између шире и научне јавности. Са друге стране, одмереност у наведеним радовима се није косила са снагом аргумената заснованих на познавању извора и научне литературе. Анализирајући и промишљајући без одијума историјске процесе дугог трајања, Саша Марковић се показао као оригиналан мислилац и искусан писац чији радови, с обзиром на велики број врлина, представљају не само богат извор нових сазнања него и озбиљан интелектуални изазов за сваког будућег читаоца.

Примљено/Received: 10. 3. 2025.

Прихваћено/Accepted: 12. 3. 2025.

**ДАЛИБОР ТОДОРОВИЋ, ЕТНОГРАФСКО НАСЛЕЂЕ РАШКЕ: ИГРЕ,
ПЕСМЕ, ОБРЕДИ И НОШЊА. РАШКА: ЦЕНТАР ЗА КУЛТУРУ,
ОБРАЗОВАЊЕ И ИНФОРМИСАЊЕ „ГРАДАЦ”; 2024. 231 СТ.,
+ 1 ЕЛЕКТРОНСКИ ОПТИЧКИ ДИСК (CD-ROM)**

Монографија *Етнографско наслеђе Рашке: игре, песме, обреди и ношња* Далибора Тодоровића значајна је публикација посвећена истраживању, очувању и презентовању елемената традиционалне народне културе Рашке области. С обзиром на историјску улогу овог краја као једног од најважнијих простора етнокултурног обликовања српског народа, посебно у домену обредних пракси, музичког стваралаштва, народних игара и традиционалне ношње, ова студија пружа драгоцен допринос научној, стручној и широј јавности.

Рашка област, историјски и културолошки препозната као простор где се преплићу различити утицаји и традиције, све више добија на значају у истраживањима која се тичу очувања и валоризације нематеријалног културног наслеђа. Дело Далибора Тодоровића не само да систематизује доступне податке већ нуди и нова теренска сазнања, што га чини драгоценим извором за етнологе, антропологе, фолклористе, као и за све заинтересоване за српску традиционалну културу.

Тодоровићева монографија је резултат темељног и мултидисциплинарног истраживања које обухвата теренски рад, проучавање музејских збирки и архивске грађе, као и преглед релевантне литературе, што је омогућило свеобухватно приказивање културне баштине Рашке области. Теренски рад аутора заснован је пре свега на казивањима мештана, на анкетирању и директном теренском запису. Наиме, Тодоровић

* milicevic.sonja2702@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-7296-4997>.

је током десетогодишњег истраживачког процеса (2007–2017) прикупљао етнографску грађу непосредно на терену, разговарајући и анкетајући становнике подголијских, поткопаоничких и подбуковичких села, као и села у Подрогосни, у сливу река Рашке и рашког Ибра. Овакав приступ омогућио је аутору да конципира изразито темељан, аналитички преглед народне културе Рашке области, структурално организован у седам тематских поглавља. Сва поглавља темељно су документована. Допуњена су пажљиво одабраним визуелним материјалом (између осталог, фотографијама из личне архиве аутора), који визуелно–документарно прати текстове и доприноси јаснијем разумевању приказане грађе. У тим целинама представљено је богатство нематеријалне и материјалне културе овог простора. С тога, ова монографија није само научно дело већ и важан документ очувања породичног, личног и предачког сећања – материјалне културе која је у савременом добу у великој мери угрожена или нестала.

После уводних сегмената монографије – „Реч аутора” и „Увод”, следи детаљан преглед антропогеографских и етнолошких карактеристика Рашке, којим се кроз анализу географског положаја, порекла и етничких особина становништва успоставља основа за разумевање специфичности културне традиције овог краја. Аутор своја запажања темељи на релевантној литератури и радовима истакнутих етнолога и географа који су се систематски бавили Рашком облашћу, али и на сопственим теренским истраживањима. Полазећи од уочених етничких обележја и културне сродности становништва с обе стране Ибра и Рашке, он формулише лично виђење граница ове области, указујући на сложеност просторне и идентитетске диференцијације унутар ширег етнокултурног контекста.

Посебно је обимно, али и систематично обрађено, поглавље о обредно–обичајној пракси, која обухвата обреде животног и годишњег циклуса. У оквиру животног циклуса, аутор описује обреде прелаза попут рођења, крштења и свадбе, као и традиционална веровања и праксе као што су „терање урока и сливање страве”, који су широко распрострањени у српском етнолошком простору. Аутор на терену бележи и обред „кукање на аљине”, који није забележен у досадашњој литератури, што се може сматрати локалном специфичношћу и показатељем дубљих слојева народног светоназора. У оквиру годишњег циклуса, аутор детаљно анализира централне календарске светковине – Божић, Васкрс и Крсну славу – које и данас представљају окосницу ритуалног календара. Ову анализу проширује и описом обредних пракси које су данас углавном део колективног сећања, као што су „додоле” и обичаји везани за заштиту усева, док се поједини облици, као што је „заветина” и даље одржавају у

појединим местима, што сведочи о трајној повезаности заједнице са природним ритмовима и аграрним циклусом.

Поглавље о народним песмама и певању доноси преглед вокалне и вокално-инструменталне традиције, са посебним освртом на карактеристичне облике музичког израза овог краја – певање уз гусле, тепсију (тзв. тепсијање), напуњену чашу воде или уз звекет кашика. У њему су заступљени текстуални записи песама различитих тематских и функционалних типова: од бројаница и љубавних до радних и родољубивих песама, чиме се остварује изузетан допринос очувању локалне фолклорне баштине.

У одељку посвећеном народним играма и музичкој пратњи Тодоровић приказује како старији, тако и новији играчки репертоар, уједно анализирајући основне одлике игара и инструменталну пратњу. Посебан допринос овог дела монографије чине музичке транскрипције народних игара – нотни записи мелодија и песама које се изводе током игре – што представља драгоцену етномузиколошку грађу од значаја за будуће истраживаче и практичаре. Иако записи не садрже опис покрета ни кореографске елементе, овај недостатак је делимично надомештен аудио и видео записима народних песама и игара у mp3 и mp4 формату, који се налазе на компакт-диску приложеном уз монографију. Овај звучно-визуелни материјал не само да омогућава мултисензорно представљање грађе, чиме се повећава њена документарна вредност, већ представља и драгоцен едукативни ресурс – како за фолклорне ансамбле и кореографе, тако и за истраживаче и све заинтересоване за очување традиционалне музичке и извођачке праксе. Садржај диска наведен је на последњим странама публикације.

Сегмент посвећен народној ношњи и одевању обрађује материјале и технике израде текстила (вуна, конопља, лан, ткање, ваљање итд.), као и развој и основне одлике мушке, женске и дечје ношње од друге половине XIX века до савременог доба. Један од одељака посвећен је укупном и порушном оделу, у коме Тодоровић обрађује и фунерарни аспект народне културе – обичаје и обреде опроштаја везане за сахрањивање и култ мртвих, чиме се додатно потврђује ауторов свеобухватан приступ проучавању традиционалног живота Рашке.

Збирка народних ношњи Рашке сакупљена током истраживања чини упечатљиву завршницу студије. Поглавље је илустровано фотографијама високог квалитета, које визуелно документују различите делове традиционалне одеће: од покривала за главу, кошуља, панталона, сукњи, огртача и чарапа, па све до обуће, украсних елемената и накита. Са основном каталогизацијом која, поред инвентарског броја, садржи податке

о месту порекла (село, општина) и приближној старости одевног предмета, ова збирка представља вредан музеолошки и етнографски материјал, значајан за даље проучавање традиционалне ношње и културног наслеђа Србије, али и драгоцен ресурс за презентацију и очување материјалне културе овог подручја.

Монографија Далибора Тодоровића употпуњена је пописом казивача из више подручја општине Рашка и града Новог Пазара, што сведочи о обиму теренског истраживања. Приложен је и детаљан регистар непознатих речи, који ће користити како стручњацима, тако и широј читалачкој публици.

Највећи део представљене грађе је нов и до сада необјављен, што ову монографију чини посебно драгоценом. Кроз целокупан рад аутор доследно указује на локалне специфичности, истовремено интегришући културно наслеђе Рашке у шири српски културни контекст. Монографија отуда има вишеструки значај – не само као допринос очувању и промоцији нематеријалне културне баштине већ и као драгоцен извор за будућа истраживања у домену етнологије, културне антропологије, а нарочито у области етномузикологије.

Посебну вредност овој монографији даје и чињеница да аутор потиче из средине коју проучава. Рођен и одрастао у Рашки, дуги низ година је активно учествовао у раду локалног фолклорног ансамбла, што му је омогућило непосредан увид у традицију и свакодневицу заједнице. Иако професионално делује у области ветеринарских наука, његово дуготрајно интересовање за традиционалну културу родног краја подстакло га је на прикупљање, систематизацију и публикување етнографске и етномузиколошке грађе. Теренска истраживања која је спроводио више од деценије резултирала су бројним звучним записима који су архивирани у Тонском архиву Радио Београда, као и сарадњом са РТС-ом на реализацији музичко-документарног филма у серијалу *Српски извори*. Као вишеструки лауреат Сабора фрулаша у Прислоници, овенчан и мајсторским писмом, Тодоровић је препознат као један од најистакнутијих представника очувања изворног музичког израза. Управо та емотивна везаност за завичај, лична посвећеност очувању културног наслеђа – препозната и валоризована од стране релевантних стручњака – и теренска етика заснована на уважавању казивача и локалне заједнице, доприносе целовитости и стручној убедљивости овог рада.

Етнографско наслеђе Рашке: игре, песме, обреди и ношња представља квалитетно, свеобухватно и драгоцено дело које доприноси очувању и промоцији културне баштине Рашке области, али и српске традиције у ширем смислу. Рад Далибора Тодоровића важан је корак у стручном

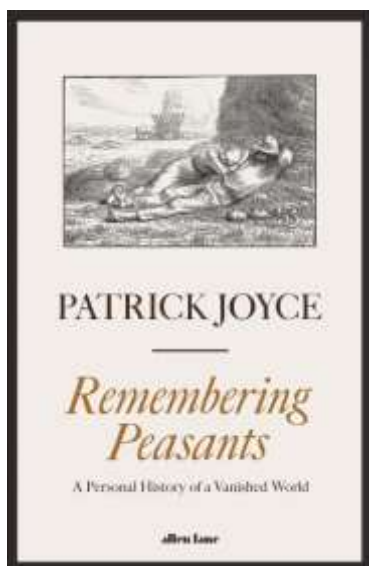
мапирању наслеђа овог дела Србије, који је до сада био недовољно истражен у етномузиколошкој, етнологско-антрополошкој и фолклористичкој литератури. Ово потврђују и рецензије четворо релевантних стручњака, које су приложене на крају монографије.

Публикација је написана јасним и приступачним стилем, чиме је погодна не само за стручњаке из свих поменутих области и дисциплина, већ и за ширу јавност заинтересовану за народну културу и традицију. Тодоровићево дело ће засигурно бити кључна литература за сва будућа истраживања Рашке области и њеног етнографског наслеђа. Упркос поменутих недостацима који не умањују целокупну вредност рада, ова књига заслужује значајно место у домаћој и регионалној научној библиографији – као једно од референтних дела на тему традиционалне културе српског народа, посебно у контексту културне баштине Рашке области.

Примљено/Received: 4. 7. 2025.
Прихваћено/Accepted: 6. 7. 2025.

SEEING THROUGH PEASANT EYES:

**PATRICK JOYCE, *REMEMBERING PEASANTS: A PERSONAL HISTORY OF A VANISHED WORLD*, LONDON, PENGUIN RANDOM HOUSE, 2024
ISBN 9780141998732**

Patrick Joyce has, across half a century of historical work, shifted with theoretical conventions. He has journeyed from Marxist history from below, through post-structuralism and a Foucauldian emphasis on governance, to reflection on positionality in history and conventional memoir. Yet he has consistently focused on illuminating the lives of working-class people. Joyce's professional life has been coterminous with the disappearance of the industrial working class, and he sees the last eighty years as representing the dissolution of the peasants as a class. Logical, then, that we should get a personal history of this 'vanished world' from a man raised by Irish peasants in postwar London. The result is a visual, evocative and provocative call to remember, look at and listen to European peasants. While Joyce's patchwork approach to the peasant is at times frustrating, the combined richness of ethnographic detail and historiographical observation in his discussions compel readers to accept his broad definitions.

I, like many Europeans, am a descendant of peasants. On my father's side, from small farmers close to Wolverhampton in the English midlands, and on my mother's from Fermanagh in the North of Ireland who migrated to Scotland's industrial East during the Irish famine. We are to assume that my father's mother, from Dublin, is also descended from peasants somewhere along the line, but we do

* Malcolm.Lowe@uea.ac.uk

not know how far back. These facts were not repeated across recent generations of my family, but are known to us as part of the most recent craze for ancestry and genealogy. While this fixation on the past was analysed by historians in the 1990s, Joyce's emphasis on personal pasts is highly compatible with contemporary literary fiction's autobiographical turn, and broader attempts to identify roots in our unstable present.¹

There is a sense of moral duty in Joyce's claim that for the children of peasants 'a kind of redemption may lie in honouring our forebears, for surely children should pay respect to their parents...their ancestors.' He cautions that capitalism seeks to erase the past, that there is moral and political work to be done in remembering a very different economic and social life, which has slipped from view very quickly. In trying to detail the end of European peasant life, Joyce encounters some trouble. He believes that 'after 1945 the demise of this way of being was rapid, more rapid in western than in eastern Europe,' but his evidence points to just as fast a rate of decline in eastern Europe. He convincingly outlines the tremendous change in Ireland, Spain and Portugal, but fails to fit the differences between Poland, Russia, Romania and former Yugoslavia into his framework about 'West' and 'East'. One bizarre claim is that in 2019 'None of the former countries that made up the former Yugoslavia had more than 5 per cent in agriculture.' This is a rare exception to a general omission of post-Ottoman Europe within his discussion.

This focus on a vanished world can probably be traced back to his attempts to understand the twentieth century through two of its finest writers and thinkers—W.G. Sebald and John Berger. Berger drew attention to the sunset of peasant life in his classic 1979 essay 'Why Look at Animals', and in his personal life and literary work was oriented towards rural France. Sebald's body of work starts with the holocaust, and broadens into universal meditations on loss and decay. If there is a melancholy note in *Remembering Peasant*, Joyce has been keen to acknowledge his debt to Sebald, simply stating: 'What else but sadness can one feel when looking at the 20th century?'² The word *looking* is vital here, with both Berger and Sebald being writers intensely concerned with seeing, particularly in the latter's creative use of photos on the pages of his literary works.³

Joyce's immense strength is interpretative, and chapters on dwellings, spirituality, Christianity, and suffering, interspersed with personal stories and

¹ Raphael Samuel, *Theatres of Memory: Past and Present in Contemporary Culture*, (Verso, 1994).

² Julian Conman, 'Patrick Joyce: 'The history of peasants is one of their silence or being silenced'', *The Guardian*, February 3rd 2024, Patrick Joyce: 'The history of peasants is one of their silence or being silenced' | Autobiography and memoir | The Guardian, accessed online 10/09/2025.

³ See Clive Scott and Nick Warr eds. *Shadows of Reality: A catalogue of W.G. Sebald's photographic materials*, (MIT Press & Boiler House Press, 2023).

photographs, do succeed in bringing this world to light. Peasants were both 'outside history', and firmly within tradition; they 'retarded progress', yet were a measure of progress. Peasants saw words as 'things', objects with incantatory power: 'The word is not a symbol, as it is to us'. The peasant system of belief was a merger of 'the natural, the spirits and God', all of which could be in solidarity or working against them. Importantly, he rejects any sense of absolute rupture with this past, both in his refusal to admit that peasant Europe is no more, and his insistence, reminiscent of Jacques Le Goff and historians of *mentalités*, that peasants adapted to industrial time, through newspapers, elections and armies, but that 'this knowledge was lived alongside much older ways of experiencing time, sometimes with, sometimes without contradiction'.

Joyce is masterful when he writes about his Irish ancestral homes, Joyce Country in the West and Wexford in the Southeast. Yet he also offers incredibly vivid accounts of pilgrimage in communist Czechoslovakia using Marketa Luskačová's photography, as well as the Basilicata and Lucania of Carlo Levi and Ernesto De Martino. Following John Berger, he speaks of the legitimacy of outsider homages in ethnography, and case studies join a more closely followed focus on peasant Poland, aided by the considerable support of Michał Rauszer of the University of Warsaw. These stories flourish and spring off into a strange universalist patchwork of European peasant life, which is not chronological, in line with the circular peasant conception of time.

'When they are remembered at all, peasants get the scraps of what is left.' Nonetheless, Joyce explains to us how peasants themselves remember: 'The well-trodden path of many walking feet, which we call social memory, takes the form of stories, and, like stories in general, is formed around a set of characteristics and plots, which form the architecture of remembering'. After peasants remembered, in the era of the industrial working class, 'social memory was locked up in industrial culture, in urban villages and small towns...as much as in peasant culture.' This was the 'unilinear, progressive time of a modernity' which, from the 1970s, 'fell apart before the workers' eyes.' That which was locked up, then, lives on in our fragmented and shattered culture, but presumably remains intact where peasant life is still lived or remembered, places less touched by industrial modernity.

There are particularities within the European peasant story that mean remembering must vary: in Britain and Germany there is a form of amnesia, while in Ireland and Spain the peasant past is well within living memory. In Romania and Bosnia, peasants are present. But Joyce's attention, best expressed in his repeated use and critical description of photographs, calls for us not only to see European peasants, but to look at the world through their eyes. We are not to return to the peasant past, but to confront our contemporary condition, particularly to recognise natural resources and knowledge as finite, as our forebears did. Full as it is with

rich historiographical observation and ethnographic detail, this is a provocative and enjoyable jumping-off point for scholars interested in European peasants, whether from the perspective of empirical research or historiographical reflection. This is a rare example of a trade book by an academic which will engage and inspire scholarly and broader reading publics.

Примљено/Received: 14. 9. 2025.
Прихваћено: Accepted: 15. 9. 2025.

СРПСКЕ ЕПСКО-ЛИРСКЕ ПЕСМЕ НА АСТАЛСКИ ГЛАС

Валентина Летић, *Српске епско-лирске песме на асталски глас*.
Нови Сад: Савез културно-уметничких друштава Србије, СКУД
„Железничар” – Ансамбл „ВИЛА” Нови Сад, 2023, 263 стр.

Монографија *Српске епско-лирске песме на асталски глас* ауторке Валентине Летић представља оригиналан и иновативан допринос етномузиколошком проучавању не тако познате вокалне традиције у Србији. Монографија је проистекла из одбрањене дипломске тезе 2007. године на Академији уметности у Новом Саду. Овом делу претходило је дугогодишње теренско истраживање и интересовање у области инструменталне традиције (свирале, гусле), и вокалног наслеђа, које почиње 1996. године, када се ауторка први пут сусреће са асталским песмама на тлу Војводине. Књига се фокусира на специфичан вокални регистар познат као „асталски глас” – стил извођења који се развио у интимним, неформалним окружењима, пре свега за столом, у приватном или кафанском контексту.

Монографија има обим од 263 стране и садржи увод, више тематски организованих поглавља, закључак, нотне и текстуалне прилоге, као и CD издање. Посебну вредност имају транскрипције песама и њихова мелопоемска анализа која помаже у разумевању функције и значења овог типа певања унутар ширих културних оквира.

* miljanapantovic5@gmail.com

У другом поглављу уводи се појам *асталског гласа* као термина којим се именује специфичан начин извођења епско-лирских песама – уз ослоњеност на дубок, наративан и емоционално обојен глас, често у полуимпровизованој форми. Термин настаје из самог контекста певања – за асталом, односно трпезом, у мешовитом друштву, где се песма пева ради упућивања моралне поуке деци и омладини, сећања или изражавања солидарности. Њихово дубоко задирање у међуљудске односе и наглашена емотивност, описи „слика о оном времену”, као и функција својеврсне васпитне институције тог доба, представљају основне одлике које ове песме одвајају од чисте епике.

Освртом на претходна позната истраживања ових песама, ауторка пролази кроз различите и занимљиве термилошке одреднице које су ове песме добијале. Међутим, она истиче промену околности њиховог некадашњег извођења у односу на садашњи тренутак, која је довела до одређених последица. Наиме, млади данас претежно нису упознати са термином „асталске песме”. Њих препознају и описују као изузетно дуге, а неколицина оних примера који се међу њима негују често се срећу на терену и могу се чути на славама, свадбама и у кафанама, у пратњи хармонике или тамбурашког састава. Друга последица контекстуалне промене извођења, на коју се ауторка осврће, тиче се инструменталне пратње ових песама. Претходни истраживачи претпостављају да су се раније ове песме, осим соло, могле изводити и уз гусле, те да је њихова мелодија реликт гусларског певања. У прилог овој претпоставци наводи се велика зависност форме и мелодије од текста, чести и неретко мелизматични почеци, иницијални узвици, процес преноса важне поруке и притом захтевање будне пажње слушалаца. Иако се научници, етномузиколози, слажу да је овај облик у прошлости негован као вокално-инструментални, уз пратњу гусала, није познато када је тачно отпочет процес раздвајања вокалног од инструменталног. Сматра се да је гусле подстицало масовно певање јуначких песама без пратње, отварајући пут развоју асталских песама. Иако је тешко прецизно утврдити када је тај процес отпочет, ауторка скреће пажњу да је ова пракса музицирања и даље врло раширена.

Истраживање је обављено кроз разговоре са бројним извођачима, као и кроз активну партиципацију у ситуацијама извођења. Ауторка приступа материји као учесница и посматрач, што омогућава дубље разумевање афективних и родно-кодификованих елемената певања. Асталски глас се показује као медиј кроз који се преносе не само мелодије и стихови већ и мушка осећајност, сећање на традицију, и специфичан вид неформалног братства.

Музичка анализа у књизи фокусира се и на техничке аспекте, који диференцирају овај вокални облик од других. То су тонски амбитус, ритмичка структура и принцип варијантности. Карактеристични су слободан ритам *parlando rubato*, у оквиру ког је већина мелостихова испевана силабично, осим оних који заокружују мелострофу мелизматично. Из групе чије је мелодије ауторка означила најрепрезентативнијим, издвојена су три мелодијска типа асталског гласа у Војводини. У тоналној основи сва три типа имају лествични низ миксолидијског модуса, а тонски амбитуси крећу се у распону од мале септима до велике ноне. Варијантност се испољава у три облика, од којих први чини група песама са заједничком мелодијом и текстом, други је група песама са заједничком мелодијом, док је трећи вид испољен у групи песама са заједничким текстом. Агогички елементи који се издвајају у извођењу јесу акценти на нотним вредностима који су носиоци слога, као и минимално продужавање и скраћивање тонова. Појава разних украса и честе интонационе девијације одражавају лично осећање певача.

Иако се бави специфичним и мање познатим феноменом, књига Валентине Летић успева да на систематичан, детаљан и утемељен начин прикаже сложеност вокалног израза у савременом контексту. Комбинујући етномузиколошку и културолошку анализу, она пружа драгоцену увид у живот песме „иза сцене”, у њен најинтимнији, али често најмоћнији регистар.

На крају, све указује на то да *асталски глас* не представља анахрони остатак прошлости већ живи облик савремене традиције – начин да се традиционална песма одржи у личном и друштвеном простору.

Примљено/Received: 3. 9. 2025.
Прихваћено/Accepted: 27. 9. 2025.

мсп Јована ИВЕТИЋ*

Институт за књижевност и уметност
Београд

приказ

271.2-248.44/.46-277(049.32)

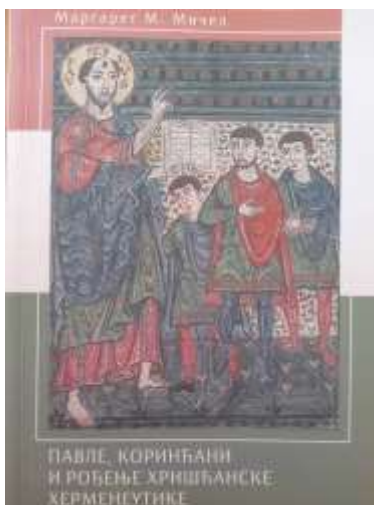
27-277.2(049.32)

10.56461/ahilejev_stit.2025.2.12

У КРЕТАЊУ ИЗМЕЂУ НАПИСАНОГ И ПРОЧИТАНОГ: ТЕКСТ КАО ОГЛЕДАЛО И ЗАГОНЕТКА

(ПАВЛЕ, КОРИНЋАНИ И РОЂЕЊЕ ХРИШЋАНСКЕ ХЕРМЕНЕУТИКЕ.
МАРГАРЕТ М. МИЧЕЛ. КРАЉЕВО, БЕОГРАД: МАНАСТИР ГРАДАЦ,
БИБЛИЈСКИ ИНСТИТУТ ПБФ-А, 2017. ПРЕВ. ФИВА САВКОВИЋ)¹

Завршеци тумачења увек су на хоризонту, а
никада у целини на видуку (Маргарет Мичел).

Овогодишња одбрана докторске дисертације под називом *Метафорика позива у посланицама апостола Павла: κλητός и сродни мотиви* монахиње Фиве Савковић представља непосредан повод за враћање књизи коју је на наше говорно подручје превела још 2017. године, у склопу континуираног проучавања новозаветне епистолографије. Студија Маргарет Мичел, америчке књижевне историчарке античког хришћанства, на једно место сакупља низ ауторкиних предавања одржаних на Оксфорду (2008), са темом Павлове кореспонденције са Коринћанима.² У

писмима, насталим педесетих година н. е. на грчком коине језику, Свети апостол Павле иновативно тумачи Свето писмо – стварајући основу Новог завета и учествујући у изградњи хришћанске културе текста, идентитета, начина аргументације и облика заједничког живота (Мичел 2021: 74).

*jovana.ivetic@gmail.com; ORCID: 0009-0000-4349-9188.

¹ Захваљујем Магди Миликић на усмеравању пажње ка овој студији.

² У кембричким приручницима Новом завету и Светом Павлу налазе се два текста Маргарет Мичел која пружају додатни контекст овој студији.

Студија Маргарет Мичел минуциозно анализира низ Павлових стратегија (само)тумачења у посланицама Коринћанима, као и начине на које се самотумачење обликује у херменеутичку праксу током ранохришћанске рецепције. Павлово тумачење конципирано је као *агон*, полемички феномен који израста из тежње да се разреши неспоразум настао у процесу текстуалне комуникације, односно из тежње да се нивелише разлика између ауторове намере и свих оних значења која допиру до читалаца.

Покушај апостола Павла да разјасни већ написана писма отвара простор за нелинеарну текстуалну комуникацију и ствара *полемичну парадигму тумачења*. Павле је писма користио да *упути, опомене, моли, контемплира, похвали, одбаци, администрира, заповеди, оповргне, понови, развије своја схватања, адресира критике, одбрани свој ауторитет* (Мичел 2021: 75). Он је у исто време пажљиво развијао своје позиције о теолошким, друштвеним, културним и политичким питањима, утирући на тај начин пут читавој херменеутичкој традицији Западног света (Исто, 76).

Кроз шест поглавља прате се три главна феномена: усложњен процес Павлових самотумачења, затим рецепција Павла у патристици уз деконструисање бинаризма александријске и антиохијске школе тумачења, и контекстуализовање текстоцентричности ранохришћанске културе. У књизи је дата и транслитерација изворних грчких појмова, због природе тумачења које се простире од граматичког и лексичког слоја до реторичких техника и херменеутичке праксе.

Поглавља започињу деловима Пролога за Тумачење *Песме над песмама* Григорија Ниског, писаног на захтев константинопољске ђаконисе Олимпијаде. У првом поглављу контекстуализоване су Посланице Коринћанима, уз преглед њихове генезе и форме. Представљено је како је *corpus Paulinum* утврдио пут одбране недословног тумачења, поставши метафорични *диоликос*, раскршће култура и делова света, који *преносе товар херменеутичких оруђа с једног краја царства на други* (21). Ранохришћанска егзегеза била је карактеристична по мноштву метода тумачења, што говори о прилагодљивости ове херменеутичке праксе, њеној контекстуалној условљености, али и потешкоћама приликом систематизације (21). Дословна и алегоријска тумачења употребљавана су као *форме самоидентификације и самоодбране ранохришћанских писаца*, у зависности од контекста и жељеног тумачења текста.

У другом поглављу, Мичел измешта кривицу *погрешног разумевања* са Коринћана, истичући двосмерност текстуалне комуникације. Разликовање праве, истинске намере, с једне, и (не)исправног читања с друге стране, проузрокује *поправно писање*, из чега настаје библијска

херменеутичка пракса. Самоисправљањем Павле конкретизује и можда преобликује своје мишљење (35), указујући на дубљи смисао написаног. У овом поглављу нагласак је на његовом позивању на прецизно изражавање и логично значење текста (37), док ће у четвртном поглављу бити речи о затамњивању и разјашњавању значења, што је још један пример контекстуалног одабира метода читања.

Треће поглавље фокусира се на Оригена, *потпуно одевеног у Павлове текстове*. Другим речима, анализира се Оригеново тумачење Павлом, као и преобликовање античких поступака у две школе тумачења. Пажња је посвећена алегоријском тумачењу, његовом дуалистичком речнику, односу говора и смисла, речи и значења, физичких и менталних херменеутичких алата, као и узроцима неразумевања – божанској хотимичној мистификацији или људској отупелости (65). Једно од решења *погрешне* рецепције јесте Павлова таксономија људских бића – духовних, душевних и телесних (где Коринћани представљају трећу категорију, што је прекор који треба да их подстакне на добро понашање) – према којима треба прилагодити тумачење, односно од којих се очекују читања различитог квалитета. Ориген преобликује ову *антрополошку* поделу у једну *мапу тумача и читалаца* Писма – од простијих, преко оних који су донекле напредовали, до савршених.

Четврто поглавље уводи ауторкину визуелну метафору *лествице вела*, којом означава кретање између јасности и нејасности, нејасности и прикривања, целине и дела. У трагању за језиком којим би означио двосмисленост, апостол Павле употребљава *огледало* и *загонетку* како би именовао неразговорну перцепцију и делимично знање које текст пружа. Мичел истиче да је дискурс огледала и вела део *библијског и филозофског* комплекса који *изједначава визију са знањем*, насупротив Платоновом идеалу директног гледања у истину (89). Текст сакрива мудрост, до које се долази алегоријским тумачењем, односно подизањем вела са истине (88). Такође, анализирана је и Павлова християнизација реторичке теорије тумачења, у шта спада и преношење фокуса са написаног на ауторову интенцију.

Пето поглавље бави се критеријумима тумачења у полемичној парадигми. Нарочита пажња посвећена је улози сведочанства у спрези са религијским ауторитетом и овлашћењима са једне стране (117), као и функцијама аутора у тексту са друге. Како је реч била предмет проверавања, више сведока било је неопходно за одбрану ауторовог става. Истакнута је и разлика усменог и писаног сведочанства, где је ово друго схваћено као трајније. Алтернативни поступци легитимизовања писања укључивали су поређење аутора са другим апостолима, или изокретање намера клеветника.

Финално поглавље враћа се на успостављање значења текста и вредновања његових ефеката са становишта *слова текста* и његове намере. Коринћани су посланице тумачили на различите начине, некад и контроверзно, а могуће рецепције Павла илустроване су портретима које су насликали Рембрант и Ловис Коринт. Стога и уводни одломак *Тумачења Григорија Ниског* за ово поглавље говори о нужности теорије у тумачењу, односно о нужности *пречишћавања* значења алегоријским тумачењем. *Танак папирус Павлових оригиналних записа постаће монументално учвршћен као у камену – камену темељцу ранохришћанске традиције* (128).

Студија о Павлу, Коринћанима и рођењу хришћанске херменеутике може бити занимљива и медиевистима, византолозима и уопште проучаваоцима или љубитељима (теорије) књижевности. Ова студија, наиме, у више наврата истиче споне хришћанске херменеутике са античком реториком на једној страни, а са савременом књижевном теоријом на другој. Маргарет Мичел подвлачи овај континуитет пишући да је античко тумачење, као инхерентно контрадикторан процес, обликовало основу *патристичке библијске егзегезе (и заправо херменеутике у западној традицији кроз хуманизам и ренесансу на до Гадамера)* (38). У Павловој християнизацији античке реторике он је именован као *хришћански Хермес*, чиме се алудира на етимологију херменеутике као егзегетичке споне људског и божанског подручја помоћу Божјег изасланика (Jasper 2009: 22, 28). У студији се лајтмотивски појављује и истраживање Кети Иден о употреби реторичких традиција у тумачењу текстова од Аристотела, Цицерона, Квинтилијана, преко Павла, Василија, Августина, Еразма, Меланхтона и Матије Влачића Илирика (156), као још једна назнака о континуитету херменеутике.

С друге стране, комуникативни процес између Павла и Коринћана схваћен је као интерактиван, значењски нелинеаран, а посланице као интертекстуалне. Обиље књижевнотеоријске терминологије у овој књизи не чуди када се узме у обзир да мноштво савремене теорије књижевности произлази из *херменеутичких приступа и пракси и унутар канона библијске књижевности, и унутар традиције њене интерпретације* (Jasper 2009: 28). Ранохришћански контекст рађа текстоцентричну културу која ће инспирисати бројне теорије код проучавалаца средњег века, од Јаусове естетике рецепције до мање познате медиевистичке инспирације постструктуралистичке мисли. Преглед историје хришћанске херменеутике има додирних тачака са Дилтајевим и Гадамеровим писањем, док идеја двосмерности комуникације, те текста као отвореног дела које изнова ствара значења призива Ека и бројне моделе текстуалне комуникације, од Јакобсоновог до структуралистичких.

Са треће стране, ако бројне књижевне теорије настају у дотицају са средњовековљем, само средњовековље је у непрестаном дијалогу са Библијом и библијском егзегезом. За овај истраживачки правац нарочито је занимљиво поглавље о дискурсу огледала, који је чест и у поетичким проучавањима средњовековља, од Сергеја Аверинцева до Сирила Манга, као и дијалектика теорије и праксе писања, те различите самоидентификације и самоодбране писаца, инспиративне за медијевистичко проучавање теорије ауторства.

ЛИТЕРАТУРА

Jasper, David. "Biblical Hermeneutics and Literary Theory". In: *The Blackwell Companion to the Bible in English Literature*. Eds. Rebecca Lemon, Emma Mason, Jonathan Roberts, and Christopher Rowland. West Sussex: Wiley-Blackwell, 2009, pp. 22–39.

Mitchell, Margaret. "1 and 2 Thessalonians". In: *The Cambridge Companion to St Paul*. Ed. James D. G. Dunn. New York: Cambridge University Press, 2006, pp. 51–64.

Mitchell, Margaret. "The Life and Letters of Paul". In: *The Cambridge Companion to New Testament*. Ed. Patrick Gray. York: Cambridge University Press, 2021, pp. 73–95.

Примљено/Received: 24. 10. 2025.
Прихваћено/Accepted: 24. 10. 2025.

РЕЦЕНЗЕНТИ У ОВОМ БРОЈУ

др Весна Зарковић, научни саветник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

проф. др Милош Јагодић, редовни професор, Филозофски факултет Универзитета у Београду

проф. др Душан Иванић, професор еметирус, Филолошки факултет Универзитета у Београду

проф. др Драгана Вукићевић, редовни професор, Филолошки факултет Универзитета у Београду

prof. dr Mateusz-Milan Stanojević, redovni profesor, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

проф. др Михаило Антовић, редовни професор, Филозофски факултет Универзитета у Нишу

проф. др Јелена Вујић, редовни професор, Филолошки факултет Универзитета у Београду

проф. др Јелена Јовановић Симић, редовни професор, Филолошки факултет Универзитета у Београду

проф. др Илијана Чутура, редовни професор, Факултет педагошких наука у Јагодини Универзитета у Крагујевцу

др Мирјана Бечејски, виши научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

др Јасмина Кнежевић, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

др Сена Михаиловић, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

доц. др Милица Кецојевић, Филолошки факултет Универзитета у Београду

др Зорана Симић, научна сарадница, Институт за књижевност и уметност
Београд

dr Jelena Lalatović, viši asistent, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

др Веселин Митровић, виши научни сарадник, Институт друштвених наука
Београд

проф. др Бојан Жижић, редовни професор, Филозофски факултет
Универзитета у Београду

проф. др Немања Радуловић, редовни професор, Филолошки факултет
Универзитета у Београду

др Биљана Сикимић, научни саветник, Балканолошки институт САНУ

УПУТСТВО ЗА ПРИПРЕМУ РУКОПИСА

Ахилејев штит је међународни рецензирани часопис за хуманистичке области – науку о књижевности, језик, историју, етнологију, етномузикологију и антропологију. Часопис објављује оригиналне, прегледне научне радове, теренску грађу, приређене текстове, извештаје са терена, осврте, приказе, интервјуе, библиографију и научну хронику. Публикација има за циљ да допринесе развоју хуманистике на плану научног стваралаштва.

Назив часописа упућује на XVIII певање Хомерове *Илијаде*, у ком је описано чувено Хефестово ковање штита за Ахилеја. Надахнути опис Ахилејевог штита најпознатији је пример екфразе у западној уметности. У развијеном опису штита приказан је укупан материјални свет: небески свод, океан, живот у граду, на селу, у ратном и мирнодопском контексту. Око такве, метафоре Ахилејевог штита као микрокосмоса, који упућује и на потенцијал нашег знања о свету, исплетена је идеја о часопису.

У часопису су добродошли научни резултати стручњака и професионалаца о аспектима наведених хуманистичких поља, обрађени како из традиционалних, тако и савремених и најрецентнијих теоријских перспектива. Часопис посебно охрабрује интердисциплинарне приступе изучавању. Објављује и специјалне тематске бројеве и тематске блокове у оквиру бројева, које уређује гост уредник.

Ахилејев штит излази једном годишње у штампаној и електронској форми. Доступан је у отвореном приступу. Часопис не наплаћује трошкове публиковања, а радови се не хоноришу.

Прилози се објављују превасходно на српском језику (екавским или ијекавским наречјем). Ако се обезбеди лектура, рад може бити објављен и на другим језицима, првенствено на енглеском.

Ако је текст био изложен на научном или књижевном скупу у виду усменог саопштења, податак о томе (када и где) треба да буде наведен у посебној напомени (фусноти) при дну прве стране текста. Рукописи који су већ објављени или понуђени за објављивање некој другој публикацији не могу бити прихваћени за објављивање у часопису.

Текстови се приређују у програму за обраду текста Microsoft Word и шаљу се у формату .docx. Молимо ауторе да не шаљу рукописе у pdf формату. Уредништво часописа *Ахилејев штит* задржава право да пре уредничког читања врати текст који није сређен према датом упутству. Часопис

објављује текстове дужине до 40.000 карактера, рачунајући фусноте, библиографију и белине. Прикази могу имати до 12.000 укупних карактера (укључујући и белине).

Рад који се шаље представља резултат ауторског истраживања. У случају да има два аутора, потребно је доставити и краће објашњење о томе какав је појединачни допринос и удео сваког од аутора. Рукопис који се шаље уредништву треба да садржи што мање форматирања, односно треба да изгледа што једноставније: без комбинације различитих фонтова и подвлачења, уз уздржано коришћење курзива, болда, верзала и сличних облика истицања.

Рукопис треба да буде написан фонтом *Times New Roman*, величином 12, са 1,5 проредом између редова и маргинама 2,5 центиметра (стандардна подешавања странице А4 у програму Microsoft Word). Текст треба обострано поравнати (justified). Не треба користити аутоматске прореде испред и иза сваког пасуса (spacing). Такође, молимо ауторе да не користе опцију *page break*. Ако користите нестандартне карактере који не постоје у фонту *Times New Roman*, молимо да доставите уредништву одговарајуће фонтове. За наслов и поднасловe користите величину фонта 14. Немојте користити капиталу (сва велика слова) ни у ком делу текста.

Све цитиране текстове у прози или стиховима дуже од пет редова графички треба издвојити и написати фонтом величине 10. Такав параграф или параграфе треба увући 2,5 центиметра у односу на леву маргину, први ред увучен 0,5 центриметра, код цитата у прози. Код графички издвојених сегмената који су у стиховима не треба увлачити први ред. Графички издвојене пасусе, тј. цитате не треба стављати под наводнике.

Ако прилог доноси фотографије, мапе или графике, потребно је да аутор у текст дода назнаку (нпр.: „Види слику 1”) и да наведе потпис (легенду), који треба да стоји испод тог прилога. На крају рада, у засебном одељку Извори илустрација, наведите број слике (мапе, графика) и изворе (одакле је преузето, односно власника ауторских права). Све фотографије, графике и мапе треба предати одвојено од текста и јасно их именовати. Немојте мењати формат и величину фотографија, мапа или графика. Сачувајте их у оригиналном формату и у резолуцији од 300 dpi или вишој.

Наслови књижевних или уметничких дела који се помињу у тексту (књиге, драме, филмови, представе, часописи, слике итд.) пишу се италиком, а појединачни наслови или делови под наводницима (песме, приповетке, текстови у часописима, зборницима, поглавља у књигама, циклуси итд.). Цитати у тексту се дају под двоструким знацима навода („...”), а цитат унутар цитата под једноструким знацима навода (‘...’); уколико се цитира преведено дело, у библиографској јединици на крају

текста, уз податке о месту и години издања, треба навести и име преводиоца. У текстовима на српском језику треба користити формат наводника као у претходном примеру – („...”, а не „...”). У сажетку рада (summary) на енглеском језику користити наводнике (“...”), односно оне наводнике које прописује правописна норма језика на ком је сажетак написан. Код помињања векова у тексту, дати предност верзији са римским бројем (XX век, уместо 20. век).

Страна имена аутора у текстовима на српском језику треба да буду транскрибована и исписана ћирилицом, а приликом првог помена могу да буду исписана у загради оригиналним језиком и писмом. Поједине речи и изрази могу бити, из научно-стручних потреба, писани на оригиналном језику и писму.

Детаљна упутства за припрему и слање рукописа, обавештења о уређивачкој политици, образац и упутства за рецензенте можете пронаћи на страници сајта Удружења „Хуманистика”:

<https://lumenhumanitatis.org/uputstvo-za-saradnike/>

Радове слати на имејл адресу уредништва:

ahilejevstit.uh@gmail.com

Уредништво се радује сарадњи и унапред захваљује на поверењу.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

3

АХИЛЕЈЕВ ШТИТ : часопис за хуманистику = The Shield of Achilles :
journal of the Humanities / главни и одговорни уредник Јасмина
Кнежевић. - [Штампано изд.]. - 2024, бр. 1- . - Београд : Удружење
"Хуманистика" ; Приштина [тј.] Лепосавић : Институт за српску
културу, 2024- (Пирот : Pi-press). - 22 cm
Годишње. - Друго издање на другом медијуму:
Ахилејев штит (Online) = ISSN 3042-2981
ISSN 3042-2485 = Ахилејев штит
COBISS.SR-ID 159618057